

संक्रांति०

११/१५

११८५

१५

सं.
१

श्रीगणेशाय नमः॥ गौरीमंदनमिष्टसिद्धिसदनं विद्यावतीभेदनं न त्वाज्योतिषिकाग्रामरचिते मेरुर्न चि-
तामणौ॥ गोविंदो बुधनीलकंठविधिवित्पुनः सतामग्रणीर्बद्धार्थखलु संक्रमप्रकरणं व्याख्यातिर्दुर्मुदे॥
॥ अथ संक्रातिप्रकरणं व्याख्यायते॥ तत्र ग्रहाणां प्रायश्चित्तोऽपराजितो संक्रमणं संक्रातिरिति लक्षणं॥
सा च द्विधा॥ मध्यमास्पष्टा च षड्कर्मसंस्कृतो मध्यमग्रहो राशपंतरंगदा संक्रातिसामुध्यमसंक्रातिरुच्यते॥
यदा तु स्पष्टीकृति संस्कारविशिष्टा ग्रहो राशपंतरंगदे त्सा स्पष्टसंक्रातिरुच्यते॥ तत्र मध्यममानस्य स्पष्टीकरणं
र्थत्वादेव तज्जनितसंक्रात्यनुपयोगादत्र तस्याग्रे स्पष्टसंक्रातिरेव गृह्यते॥ सापि द्विविधा सांयनां शानिर्यनां
शाचेति॥ तत्र यदा सिद्धांतगणनायनां शसंस्कृता ग्रहाराशपंतरंगमेन मुरी कुर्वते सांयनां शासंक्रातिरुच्य-
ते॥ यथा त्वयनां शासंस्काररहिता ग्रहाराशपंतरंगास्तदा निर्यनां शासंक्रातिरुच्यते॥ तत्रान्यासां चंद्रादिसं-
क्रातीनां तु देवद्व्यंकर्तव्योऽष्टाष्टौ नाद्व्योऽंकाः खनृपाः क्रमात्॥ वज्र्यासंक्रमणेऽकीदेः प्रायो कस्पतिनिर्दिता इति बर्ज्यरात्वमेव
विवाहप्रकरणे वक्ष्यति न तु फलकथने आसां संक्रातीनां कश्चिदुपयोगः॥ सूर्यसंक्रातीनां तु नक्षत्रवारसम-

वि=२

संक्राति ३

सा=५

राम

१

यन्नेदेनववादिकरणभेदेनचशुभाशुभफलकथनयोग्यतापुण्यकालताचसंक्रातिविशेषवर्ज्यघटीन्यूनाधिक
भावश्चास्तीत्यतोवदुवक्तव्यत्वात्तत्रमेवसूर्यसंक्रांतिप्रकरणमारिप्सुर्नक्षत्रवारभेदेनफलंतावत्साद्वे
संततिलकयादु।घोरार्कसंकमणमुग्रबौहिष्मदान्धांस्तीविशोलघुविधोचचरसंभौमे।राचौनमहोद
रयुतानृपतीरुमैत्रेमंदाकिनीस्थिरगुरोसुखयेच्चमंदा॥१॥विप्रोश्चमिश्रभभृगौतुपशूश्चमिश्रातीक्ष्णाकजं
त्यजसुखाखलुराक्षसीच॥अर्कस्यसूर्यस्यसुखयेच्चसंकमणंनिरयनांशासंक्रातिर्द्वयसंरुक्कनक्षत्रेवि ३=
वारेवाचेत्सातदाघोरेतिनाम्नीसाश्चान्मुखयेत्त॥अर्कसंकमणमितिपरोपादानसामर्थ्यात्सूर्यसंक्रांतिपू
वायंविचारोनाखिलग्रहसंक्रांतिष्वितिफलितोर्थः॥मन्त्रग्रवावित्यत्रसप्तम्यंतोद्वंद्वसमासोऽस्ति सकिमि
तरेतरयोगद्वंद्वोवा॥नाथः॥इतरेतरयोगद्वंद्वस्योद्वतावयवत्वादिवचनांतातास्यात्तेथासत्पुग्रव्योरितिभ
व्यं॥उग्रनक्षत्राणांवावदुत्वादुग्रविधितिवद्ववचनांतेतावास्मादितिकेचिदाहुः॥उभयथापिपाठेद्वंद्वोभंगरो
षःप्राप्नोति।नद्वितीयः॥समाहारद्वंद्वस्यसर्वोद्वंद्वोविभाषयेकवद्ववतीत्येकद्रावविधानात्सनपुंसकमिति नपुं

सी०

२

सकलिंगतायां सत्तां समाहारस्यैकत्वादेकवचनं हि स्तस्मिन्परतद्वकोचिविभक्ताविति नु मागमे उपरविणी
ति स्यात् ॥ तादृशोपादेपि छंदोभंग एव दृष्टव्यः ॥ अत्र समाधिः ॥ इतरेतरयोगद्वंद्वेन कार्यः ॥ किंतु समाहार
द्वंद्वः कार्यस्तत्र हि स्तोम्युनाश्चुरित्यत्र सूत्रे स्तो रिति रूपकादागमरासनस्यानित्यत्वावगतेर्नुमभावे अत्र
घोरित्योत्पत्त्यात्वे च सिद्धमुग्रवाविति ॥ अथ बोधैः सहितोरविरुद्धरविरिति शाकपाथिवादेराकृतिग
णत्वान्मध्यमपरलोपीतत्पुरुषः समासस्ततः सप्तम्येकवचने पूर्ववत्सिद्धमिष्टं ॥ अतश्छंदोभंगाभावोपि सि
द्धः ॥ एवं लघुविधावित्यादावपि समाधेयम् ॥ अनेनैवाशयेन मर्यादाभि विधौ च यदुक्तिकोशिकाप्रयोगो
पपत्तिरित्यलमिति प्रसंगेन ॥ अथ लघुनक्षत्रे विधौ चंद्रवारेवासूर्यसंक्रातिर्धौहीनामू विरोवेशा
मे-३ सुखयेत् ॥ चरत्ते चरनक्षत्रे नौमंगलवारेवासंक्रातिर्महोदरयुतामहोदरीनामू चौरान् सुखयेत् ॥ जमेत्रे बु
धे मेत्रसंक्रान्तक्षत्रे वासंक्रातिर्महाकिनीनामू नृपतीन् राहुः सुखयेत् ॥ स्थिरनक्षत्रे गुरुवारेवासंक्रातिर्म
हानामू विप्रांन् सुखयेत् ॥ मिश्रनक्षत्रे भृगुवारेवासंक्रातिर्मिश्रानामू पशून् राहुः सुखयेत् ॥ तीक्ष्णनक्षत्रे अ

राम

२

कजेशनिबारेवासंक्रांतिःखलुनिश्चयेनराक्षसीनाम्नीश्रंतजांश्चांडालान्सुखयतीत्यंतजसुखास्यारित्यर्थः
यदाहकश्यपः॥घोराध्वांहीमहोदर्यैर्मंदामंदाकिनीतथा॥मिश्रा राक्षसिकासूर्यसंक्रांतिषु कवासरात॥वसि
ष्ठः॥घोरोग्रहैध्वांहीलघुभेचरभेमहोदरीमृदुभेमंदाकिन्यचरहेमंदामिश्रामिश्रेचराक्षसीतीक्ष्णो॥अत्रचंद्रो
भंगत्वार्षः॥देवीपुराणे॥मंदाध्रुवेषुविज्ञेयामृदोमंदाकिनीतथा॥हीप्रेध्वांहीविजानीयादुग्धेघोराप्रकीर्ति
ता॥चरेमहोदरीज्ञेयाकुरैस्तत्सेरक्षराक्षसी॥मिश्रिताचैवविज्ञेयामिश्रेरुहैस्तसंकमेति॥रत्नमालायांच॥
उग्रसिप्रचरैर्मैत्रध्रुवमिश्राख्यदरुणैः॥रुहैःसंक्रांतिरर्कस्यघोराद्याक्रमशोभवेत्॥नारदकश्यपो॥अ
क्षिप्र॥श्रुतस्करवैश्यह्मादेवभूषणवांक्रमात्॥अनुक्तानांचसर्वेषांघोराद्याःसुखदाःस्मृताः॥ह्मादेवाःब्रह्म
णाः॥अनुक्तानांचांडालादीनांनष्टंभवह्ममाणंवाशुभाशुभफलंसायनांशसंक्रांतितःकुतो नविचार्यतेइति
चेत्॥उच्यते॥सायनांशसंक्रांतेःस्नानजपग्राहवेवकार्येनसर्वत्रायाहपुलस्त्यः॥स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमा
दिकर्मसु॥सुकृतंचलसंक्रांतावल्लयंपुरुषोऽश्रुतेइति॥चलसंकमःसायनांशसंक्रांतिः॥उग्रतश्चलसंक्रांतेःप
रिगणितस्नानादिकविषयत्वादेवकृत्वांतरेषुविवाहादिशुभकर्मसुसांक्रांतमासांगीकारेशुभाशुभफलक

धनेच नास्मा उपयोग इति युक्तमुत्तरासः ॥ इदं चाग्रे सम्पत्तयानि र्णेष्यते ॥ अथ दिनरात्रिविभागेन संकाकां
 तशुभफलमुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञां च साद्वैसंततिलकयाह ॥ अंशे दिनस्पृष्टपती न्यथमेनिहंति माधे
 द्विजानपि विरोऽपरके च शूद्रान् ॥ २ ॥ अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकादीन् कंचरानपि नयन् शुभालकांश्च
 ॥ सूर्योदये सकललिंगिजनं च सौम्ययाम्यायनं मकरेककर्कटयोर्निरूक्तं ॥ ३ ॥ अत्रार्कसंक्रमणं नृपती नृति
 ॥ माधे द्वितीय अंशे द्विजान् ब्राह्मणान् हंति ॥ अपरके तृतीये अंशे वैश्यान् हंत्येवं सर्वत्र व्याख्येयं अस्ते सूर्यास्त
 समयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान् ॥ अथ रात्रिसंकांतिफलं ॥ तत्र रात्रिप्रथमप्रहरे पिशाचकान् आदिशवेन भूता
 दीन् ॥ द्वितीयप्रहरेन कंचरान् राक्षसान् ॥ तृतीयप्रहरेन दानून् नर्तकान् ॥ चतुर्थप्रहरे पशुपालकान्
 भीरान् नर्तकान् ॥ चतुर्थप्रहरे पशुपालकान् भीरान् ॥ सूर्योदयसमयकालेऽर्कसंक्रमणं सकललिंगि
 जनं प्रपन्नपारवंडादिकं हंतीत्यर्थः ॥ पारवंडाः सर्वलिंगिन इत्यभिधानात् ॥ यदा हतु नारदकश्यपो ॥ एवं ह्ने
 नृपती नृहंति विप्रान् मध्यादिने विशा ॥ अपराह्णेऽस्तगेषूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान् ॥ निशिरात्रिचरा
 दाद्यकारानपररात्रके ॥ गोपावसि संध्यायां लिंगिनं रविसंक्रम इति ॥ संकांतेः क्रूरसौम्यवारपरत्वेन फ

संक्रमणमिष्यतु वक्त
 तैर्दिनप्रमाणं त्रिभिर्न
 कं घट्यात् कस्तृतीयां
 शो भवति तत्र दिनस्य
 प्रथमे अंशे ५ - ४५

लमाहवसिष्ठः॥ रविरविजभोमवारे संक्रांतौ दिक्करस्य तन्मासे॥ पित्तकफानिलजामयनरपतिकलहस्त
वृष्टिश्च॥ बुधगुरुसितचंद्रादिसंक्रांतावनमस्य नृणां॥ हितिपत्तिनिकरहेमंसस्यविवृद्धिर्विधर्मिणोप
दा॥ अत्रमेषसंक्रांतौ विशेषमाहकत्रपुगायदामेषगतः सूर्योभरणपादिचतुष्टये॥ सस्यवृद्धिर्भवेत्तत्र
वृद्धिराद्रिचतुष्टये॥ मघादिदशकेहानिः हेमंचानुक्तभेषुच॥ अस्यार्थः॥ यस्मिन्दिनेमेषसंक्रमस्तद्दिने
चंद्रो यदिभरणपादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात्तदा सस्यवृद्धिः फलमेव मयि पित्तारयेयं॥ अथ जन्मनक्षत्रे संक्रा
न्तिफलं दीपिकायां॥ यस्य जन्मर्हमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत्॥ तन्मासाभ्यंतरे तस्मिन्परागत्केशधनस्यप
त्तिः॥ तत्र रांति कस्यपि दीपिकायां मुक्तं॥ तगरुसरोरुहपत्रैरुजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः॥ स्नानं जन्मन
क्षरविसंक्रांतौ नृणां शुभमिति॥ अथ संक्रांतिषु वृष्टौ जातायां फलमुक्तं॥ वसिष्ठेन॥ अजकन्याउषक
किंलि संक्रांतौ यदि भवेद्वर्षं॥ अतुलं हेमसुभिर्हृत्पसज्जनगोकुलहेमं॥ घटचापसिंहमिथुने संक्रा
ंतौ यदि भवेद्वर्षं॥ आमयडामरभूभृद्युद्धमनघं त्वष्टिश्च॥ वृषवृश्चिकतुलमकरे वृष्टिः स्यात्संक्रमे

सं.
४

समये। विस्फोटामपतस्करपीडावृष्टिः कुशानुभयमिति॥ अथ सोम्येति॥ मकरक केटयोः संक केटयोः
संक्रातिश्चेत्तदाक्रमेणसौम्ययाम्यायनंनिरुक्तंकथितंमकरेउत्तरोयणं। क केटयाम्यायनंस्यादित्यर्थः। यदाहुना
दृष्टः। सौम्ययाम्यायनेनूनंभवतोमृगकर्किणोरिति॥ अथावशिष्टानांदशसंक्रातीनांषडशीतिमुखाः संक्राति
नुष्टुभाह॥ षडशीत्याननंचापन्युक्तन्याउषेभवेत्तु। तुलाजोविषुर्वविष्णुपदं सिंहान्तिगोघटे॥ ४॥ धनुर्भिन्नं शु
कन्यामीनेषुसंक्रातिश्चेत्तदा षडशीतिमुखनाम्नीसंक्रातिः। तुलामेषयोः संक्रातिर्विषुवनान्नी॥ सिंहवृ
श्चिकरृषकुंभेषुसंक्रातिर्विष्णुपदारव्या। उक्तंचनारदेन॥ स्थिरभेषु कसंक्रातिर्ज्ञेयंविष्णुपदाद्वयं॥ षडशी
तिमुखंज्ञेयं द्विस्वभावेषुराश्विषु। तुलाधराजयोर्ज्ञेयंविषुवत्सूर्ये संक्रमः। संज्ञाप्रयोजनंच। याम्यायनेवि
ष्णुपदेचाद्यामध्यास्तलाजयोः। षडशीत्याननेसौम्येपरानाद्योतिपुण्यदाइतिग्रंथकृदयमेवस्यति॥ ॥ अ
थननुसंक्रातोयानिदत्तानिहव्यकव्यानिहातृभिः। तानिनित्यंददात्यर्कः पुनर्जन्मनिजन्मनि॥ रविसंक्र
मलेपुण्येनस्त्रायाद्यदिमानवः॥ सप्तजन्मसुरोगी स्यादुःखभागिहजायतेइतिशातातपोक्तेः स्नानदाना

४

द्वादिकृत्यस्य संक्रांतिकालेऽवशकं विना प्रतीयते तत्र आहारे रनेकक्षणसाध्यत्वादननुष्ठानलक्षणमप्रा
माणमापद्येत संक्रांतिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् ॥ तदुक्तं देवीपुराणे ॥ सुस्थनरे सुखासीने यावत्स्यंदति लोचनं
॥ तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्पुनः परिकीर्तितः ॥ तस्माच्छततमो भागश्चुटिरित्यभिधीयते ॥ बुधः सहस्रभागो यः
सकलो रविसंक्रमेति ॥ देवलोपि संक्रांति समयः सूक्ष्मोऽविज्ञेयः पित्रितेक्ष्णैरिति ॥ पित्रितेक्ष्णैर्मनु
ष्यैः ॥ अतो मुख्यकालानुपलब्धौ गौणकालेपि कार्यं वचनप्रामाण्यात् ॥ स च गौणकालो निर्विधिरित्यतो
गौणकालमुपजातिका ॥ चंद्रः पूर्वाह्ने नाह ॥ संक्रांतिकालादुभयत्र नाडिकाः पुण्यामताः षोडश षोडश
सुगोः ॥ गणितमार्गेण यउल्लेखोः सूर्यस्य संक्रांतिकालेऽगस्तत उभयत्र पूर्वतः परतश्च षोडशाना
द्यो घट्टः पुण्यसंपादकत्वात् पुण्यामताः समता सूर्यसंक्रांतिसमयात् पूर्व षोडश पश्चाच्छोडश घटिकाः
एव कालो मिलित्वा द्वात्रिंशद्घटिका भवतीत्यर्थः ॥ तदाह वसिष्ठः ॥ दिनयतिसंक्रमणात् षोडशाना
द्यश्च पुण्यकालः सः ॥ परतः षोडशानाद्यः सर्वत्र स्नानदानकार्येषु ब्रह्मसिद्धांतेऽपि संक्रांतेः प्राक् परस्ताच्च

वकलाभिः किमि
 ति त्रे राशि केन यवि
 वकला नां षष्टि गुल
 को य हनु कि भोज
 को निष्पन्न इत्यर्थः
 एवं ग्रहाणां कृति
 संज्ञिता वस्तुनस्त
 नान्यतः

५६

सादृषोऽशनादिकाः त्रयत्रिंशत्संक्रमस्य पुण्याः सर्वत्रस्तान्नस्य नादिकाः अनेन संक्रांतेः पुण्याकालस्तुषो
 उशोभयतः कला इति ज्ञा बा लि वा क्यं यैः पूर्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः अनेन संक्रांतेः पुण्याकाले स्तु घटिका
 कोऽशोभयतः काल इति पुण्याकाल इत्येवं षोडशो ति व्याख्यातं तदपाकृतं भवति किंचायमथोको सना सिद्धः सूर्य
 सिद्धांते भिहितः अर्कमानकालाः षष्ट्यगुणिता भुक्तिभाजिताः तद्वद्नाड्यः संक्रांते रवीकृष्णपंतथापरेऽसि
 द्धांतशिरो मणावपि षष्टिघ्न विंबं ग्रह भुक्तिभक्तं संक्रांति नाड्योऽखिल धर्मकृत्ये रवेस्तु तेषु पुण्यतमाग्रहः स्व
 संक्रांतिगोमिश्रफलं विधत्त इति वासना चेयं यदि ग्रहस्य घृणति तुल्यकालाभिरुदारात्र मानरूपाः षष्टिघटिकाः
 लभ्यंते तदाग्रह विं मपि संक्रांतिः स्यात् तत्र सामान्यतः सूर्य विंबं त्रयस्त्रिंशत्कालाः ग्रहगतेऽसिद्धिद्विभ्यां
 विं वस्पापि द्वासे संभवात् तदुक्तं सिद्धांत एवात्र तु विस्तारं न यादनुक्तत्वाच्च नास्माभिरुल्लेखि अतएव त्रिं
 शात् एका त्रिंशत् द्वा त्रिंशत् सादृष्टा त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् एतद्विभेदेन स्मृतिषु पुण्याघटिकाभिधानं स्प
 ष्टाकृत्या भेद संभवाद्भिन्नं तदेव तः सामान्यतः संक्रांतिषु द्वा त्रिंशत् घटिकारूपः पुण्याकालो निर्णीतः देवी
 पुराणेतु मंदादिसंज्ञाभेदात् पुण्याकालविशेष एवोक्तः द्विचतुः पंचसप्त षट्षन वै द्वादश एव च क्रमेण घटिका

पृष्ठ=४

५

ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकमिति ॥ अस्मार्थः मंदाया मंतरालवर्तिघटीद्वयं ॥ मंदाकिन्यां च तस्यो घटिकाः ॥ धा
 द्यां पंचाघोरायां सप्तमहोदयां मष्टौ ॥ राहस्यां नव ॥ मिश्रायां द्वादश ॥ प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमंदादि
 संज्ञावाक्यान्मन्त्रजनितसंज्ञासुमहांदिष्वयं विचारो नवारप्रयुक्तास्ववचनात् ॥ ॥ एवं संक्रांतिषु पुण्यकालम
 भिधायैरांनीरात्रिसंक्रांतौ विशेषमुत्पज्ज्युत्तराद्धेनाहनिशीथतो वागपुरत्रसंक्रमेपूर्वीपराहंतिमपूर्व
 भागको ॥ ५ ॥ निशीथमर्द्धरात्रतस्माद्वार्कपूर्वमपरत्रपश्चाच्चसंक्रमेसंक्रांतिकाले सति पूर्वीपरयोर्द्व्याः
 क्रमेणांतिमपूर्वकोपुण्यो स्यात् ॥ भागकाविमिस्वार्थकः ॥ यद्यर्द्धरात्रात्प्राक्संक्रांतिस्तदा पूर्वीरनस्यो
 त्तराद्धेपुण्यं ॥ यद्यर्द्धरात्रादुपरिसंक्रांतिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्वाद्धेमेव पुण्यमित्यर्थः ॥ उक्तं बुद्धस्य सिद्धांते
 ॥ भवनांतं विवमध्वंरात्र्यर्द्धात्प्रागुदेति चेत् ॥ स्नानेदानादिमध्याह्नात्कुर्याद्धर्गितौ रात्र्यर्द्धादुपरिस्तेत्रयो
 तिचेदन्यथार्यमा ॥ अह्न्यागामिनिमध्याह्नात्पूर्वस्नानादिपुण्यदं ॥ भवनेश्वरीः ॥ विवमध्वंरात्रेः ॥ तत्र
 रात्रिः ॥ वृद्धवसिष्ठोपि ॥ अह्निसंक्रमणे पुण्यमहः कस्मिं प्रकीर्तितं रात्रौ संक्रमणे भानेदिनाहस्नानरा

दिने-३

सं.
६

नयोः अर्द्धरात्रिर्धस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ॥ ३ ॥ धर्मसंक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयमिति न नुरात्रो
दिनसंक्रांतिवशावपि पुण्यकालसत्त्वात्तदास्नानादिकुतो न क्रियते यदर्थं मयमुद्यमश्च ॥ ४ ॥ उच्यते रात्रौ
त स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेष इति सुमंतुवाक्याद्वात्रोस्नानाद्यधिकारासत्त्वात्तत्पुनरेमिन्निकं ग्रहणादिप्र
युक्तं तद्भवत्येव नैमिन्निकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिष्वितिसुमंतुवाक्ये शेषात् ॥ ५ ॥ अथार्द्धरात्रे समयसंक्र
मणे मकरकर्कटयोश्च विशेषमुपजातिकयात् ॥ पूर्वे निशीथे यदिसंक्रमः स्यादिदं पुण्यमथोदयात्तात्
॥ पूर्वपरस्ताद्यदियाम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरेषु पुण्ये ॥ ६ ॥ अर्द्धरात्रे निशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरो समाविता
भिधाना र्द्धरात्रे निशीथश्च द्वाच्यंतस्मिन्निशीथे पूर्णरात्रिद्वितीयप्रहरांति मपलावद्धि नैयदिसंक्रमः
स्यात्तदा प्रागपरं दिनद्वयं पुण्यमुक्तं ॥ उक्तं च दृष्टव्यं सिद्धेन ॥ पूर्णे चेदं रात्रेतु यदा संक्रमो रविः ॥ प्रादुर्दि
नद्वयं पुण्यं मुत्कामकरकर्कटाविति ॥ ब्रह्मसिद्धांतेऽपि ॥ अर्द्धरात्रे एव स्यात्सं पूर्णसंक्रमो रवेः ॥ तदा दिन
द्वयं पुण्यं स्नानदानादिकर्मसु ॥ अथ मुत्कामकरकर्कटावित्युक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्य

६

दक्षिणाञ्च उर्ध्वं कर्मात्रिनाडी त्रिघटिकास्ता
 मिः प्रमितासंध्यासंध्याकाः स्यात् ॥ २९३ ॥
 X२

पे=१

तज्जहोति ॥ अथानंतरमुदयास्तात्सूर्योदयात्सूर्यास्ताच्च पूर्वपरस्ताच्च यदियाम्यसोम्यायने कर्कमकरसंक्रां
 तीभवतस्तदा पूर्वपरदिनेषु एषे स्यातां ॥ यदिसूर्योदयात्पूर्वकर्कसंक्रमणं स्यात्तदा पूर्वदिन एव पुण्यकालो
 नोत्तरदिने तथा यदिसूर्यास्तादनंतरं मकरसंक्रांतिः स्यात्तदा उत्तरदिन एव पुण्यकालो न पूर्वदिने ॥ तदाह
 रुद्रगर्भः ॥ यदास्तमयवेलाया मकरं याति भास्करः ॥ प्रदोषे वा द्विरेवास्तानंदानं परेहनि ॥ अर्द्धरात्रे त
 दूर्ध्ववासंक्रांतौ दक्षिणायने ॥ पूर्वमेव दिनं यादं यावन्नोदयते रवि रिति ॥ अस्तमयवेलाया इति पंचम्यत
 पदं ॥ वाराहद्वयार्थं ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ कार्मुकंतु परित्यज्य रुषं संक्रमते रविः ॥ प्रदोषे वा द्विरेवास्तान
 नं कुर्यात्परेऽहनि ॥ मिथुनात्कर्कसंक्रांतिर्यदिस्यादं शुभालिनः ॥ प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतद
 ति ॥ प्रदोषतुल्यं स्कंदपुराणे त्रिमुहूर्तः प्रदोषस्या ब्रह्मावस्तंगते सतीति ॥ अथ योदयास्तादिति
 वचनस्याप्यपवादमिदं वेज्राहं दसाह ॥ संध्यात्रिनाडी प्रमिता कर्क बिबाद द्वौ दितास्तादधुर्ध्वमत्रा चे
 द्याससोम्येऽप्रयने क्रमात्सः पुण्यो तदानीं पर पूर्वघरेत्रो ॥ ॥ अर्क बिबात्सूर्यो मंडलादहोदितास्ताद
 होदितादहोर्क बिबात्पूर्व त्रिघटी प्रमिता प्रातः संध्या ॥ तथाऽहोस्तादहोर्क बिबादुपरि त्रिनाडी प्रमिता सा

सं.

यंसंध्येत्यर्थः॥ तदाहवराहः॥ अर्द्धस्तिमितानुदितस्तस्योदस्पृष्टमनभोयावत्॥ तावास्संध्याकालश्चिह्नैरेतैः
फलं बुयादिति॥ तत्रामाणेमाह नारदः॥ अर्द्धस्तिमितानुदितवाक्यस्य कंदपुराणोक्तं॥ सायंसंध्यात्रिघटिकाद्य
टिकात्रयसंमितेति॥ कंदपुराणेति॥ उदयात्वाक्कनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते॥ सायंसंध्यात्रिघटिकाद्य
स्तादुपरिभास्यतइति॥ अत्र संध्यातत्त्वे अर्द्धस्तिमितानुदितवाक्यस्य कंदपुराणोक्तं॥ सायंसंध्यात्रिघटिकाद्य
ववद्विकल्पः॥ अथ संध्यातत्त्वावयवोक्तं माहात्रेति॥ अत्र संध्यायां प्रातः संध्यायां सायंसंध्यायां च क
माञ्चेद्याम्यसौम्ये अयने दक्षिणे तारायणे स्यात्तदानीं परपूर्वघटिदिवसोपुण्ये॥ याम्यसौम्ये अयने इ
त्यत्र ईदृदेदिवचनं प्रगृह्यमिति प्रगृह्यत्वात्॥ तत्र प्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः॥ यदि प्रातः संध्यायां द
क्षिणायनं प्रवृत्तिस्तदा सूर्योदयादनंतरं संपूर्णमहः पुण्यं॥ तथा यदि सायंसंध्यायां मुत्तरायणप्रवृत्तिस्त
दा सूर्यास्तात्पूर्वं संपूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः॥ यदाह नारदः॥ सूर्यस्योदयसंध्यायां यदि याम्यायनं भ
वेत्तदा तदोत्तरायणं पुण्यं पूर्वाहः पूर्वतो यदि॥ सूर्यस्तिमनसंध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत्तदा तदहः पुण्य
कालः स्यात्परतश्च परेह नितीति॥ अत्र यद्युदयसंध्यातः प्राक्कर्मसंक्रमस्तदा प्राग्निन एव पुण्यका

लो नोत्तरदिने ॥ तथा यद्यस्तसंध्यामतिक्रम्य मकरसंक्रांतिस्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने इति नि
 शुष्टोर्थः ॥ अतो वृद्धगाय्यादिवाक्या नभस्वाक्ययोः प्रदोषसंध्याप्रदोषादानेन सामान्यविशेषभावेऽवर्ग
 तव्यः ॥ यत्तु हेमाद्रौ स्कंदपुराणीयवाक्यं ॥ धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्याचमिथुने च ॥ तथा ॥ पूर्वापरविभागे नरात्रौ
 संक्रमेयदा ॥ दिनान्ते पंचनाड्यस्ति तद्यपुण्यतमाः स्मृताः ॥ उदये च तथा पंचहै वैपि अचकर्मणीति तदपि संध्या
 विषयकमेवेत्यहुरभिमुक्ताः ॥ विषुवे तु यथा श्रुतमेवेति ॥ अन्यदपि संध्यालक्षणप्रयोजनं प्राक्संध्याग
 त्तितइत्यादिषु वक्ष्यति ॥ ननु नायमयनपुण्यकालोक्त्युद्यमः सफलः शास्त्रांतरविरुद्धत्वात् तथा हि ॥ अ
 द्धिसंक्रमणेषु एव महः कृत्स्नं प्रकीर्तितं ॥ रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनादंस्मान्नदानयोः ॥ अर्द्धरात्रादधस्तस्मि
 न्मध्याह्नस्योपरिक्रियो ॥ ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्परहरद्वयं ॥ एते चेदद्वयत्रेतु यदा संक्रमेते रविः ॥ प्रादु
 र्दिनद्वयं पूरणं मुक्ता ॥ मकरकर्कटाविति वृद्धवसिष्ठेनाप्यवतिरिक्तेषु दशसु संक्रमेपु रात्रिगतेषु या
 याः सन्निहितानाद्यास्तास्ताः पुण्यतमा स्मृता इति कल्पपोक्तसामान्यवाक्यादात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्त

मङ्गलसंक्रमण इत्यादिनाऽप्योद्यदिवैवानुष्ठानं विहितं तस्यापि पर्युदासः क्रियते मुक्तामकरकर्कशविति। त
 स्मान्मकरकर्कशयोः संक्रमेण राजावेवानुष्ठानं कर्तव्यं मित्युक्तं भवति। अतएवाहयास्वल्कः प्रादुर्दृश
 नसंक्रांतिविवाहात्पयवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कार्यं निश्चिकाम्यवतेषु चेति। ज्योतिर्वसिष्ठोपि। सुतजन
 नेसंक्रांता बुपरागे चंद्रसूर्ययोर्निमित्तं। राजावपि कर्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो नृणामिति। सुमंतुश्च। ग्रह
 णोद्वाहसंक्रांतियात्रातिथिसवेषु च॥ श्रवणे चेति हासस्य राज्ञो दानं प्रशस्यत इति एषु वाक्येषु सामान्यं
 वाचिनोपि संक्रांतिपदस्य मकरकर्कशसंक्रांतिपरत्वमवसायते। मुक्तं राज्ञो स्नानं न कुर्वीत दानं चै
 व विशेषत इति निषेधः स संक्रांत्यंतरे यवतिष्ठते॥ अतएवोक्तं कश्यपेन। स्नानं दानं ग्रहणं वत्सोम्यया
 म्यायनद्वय इति। तस्मादयनसंक्रमेण राज्ञो सत्यांतत्रैव स्नानदानाद्यनुष्ठानं व्यभिचि। अत्राहुः शास्त्र
 द्येन तुल्यत्वं लब्ध्वा द्विकल्पसिद्धौ तद्वदेशप्रसिद्धिश्च। चारेण व्यवस्था दृष्ट्या। तत्र गोज्जरास्तक करप
 पादिवाक्यमनुसृत्य राजावयनसंभवे सति राजावेव स्नानदानादिकं कुर्वीति। दाहिणा त्पास्त दृष्ट्या गार्गीदि

वाक्यमंगीकृत्य दिवसे एव स्नानदानादिकं कुर्वीतीत्यलमतिप्रसंगेन ॥ यदातुरिनेककर्मकरसंकमस्तदाक्रमेण पूर्वो
त्तरघटिकानियममाह वृद्धवसिष्ठः ॥ अतीतानां गते पुण्ये हेतुदृष्टिर्ह्येता यने ॥ त्रिंशत्कर्कटके मासो मकरे विंश
तिः स्मृता इति ॥ उत्तरायणमतीतं सत्पुण्यं कर्कटायनमागमिष्युरप्येतन्न कर्कसंक्रांतेः प्राक् त्रिंशद्घटिकाः पुण्यप
मकरे तूत्तराविंशतिर्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः ॥ अत्र वाक्ये यद्यपि दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामि
तिरात्रिपरविशेषवाक्यलोचनादिर्दिनपरंप्रतिप्रभाति ॥ तथा सति केनापि हेतुना समीपघटीषु प्रादुर्भावानुष्ठाना
संभवे परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिकाः अभ्यनुज्ञायंते यदा तु प्रतिबंधाभावस्तदा यायाः सन्निहिता नादा
स्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृता इति कल्पपोक्तिं समीपघटिकास्त्वेव श्राद्धादिविधेयं सन्निहितपुरित्वागेकारणा
भावादिनिष्पायाच्च ॥ ॥ अथ पूर्वोपराः षोडशघटिकाः पुण्या इति सर्वसामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपरादिषु
संकमेषु विशेषमनुष्ठुभाह ॥ याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तकलाजयोः षोडशीत्यानने सोम्ये पराना
दोति पुण्यदा ॥ १ ॥ याम्यायने कर्कसंक्रांतौ तथ विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रातिषु संक्रांतिकाला

श्रुति-

वा१-

सं०

राधाः प्रथमाः षोडशघटिकाः पुण्यादाः ॥ स्नानादवन्त फलदाः ॥ अग्निमास्तनतथेति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ तुला
ज्योस्तुलामेषु योर्मध्याऽभयतः षोडश षोडशघटिकाः पुण्याः ॥ अथो षोडशैवघटिकाः पुण्याः ॥ षोडशीत्यान
नेमिषुनकन्याधनुमीनसंक्रांतिषु तथा सौम्ये मकरसंक्रांतौ संक्रांतिकालात्पराः अग्निमाः षोडशघटिकाः अ
तिपुण्याः ॥ प्रथमास्तनतथेति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ यदाह श्रीपतिः ॥ याम्यायने विष्णुपदे तथा होरा नाद्यनंतं विष्णु
वेचमध्ये ॥ वदंतीति तेषु षोडशीतिवक्त्रे महर्षयः खल्वेयने च सौम्ये ॥ तत्र कर्के प्रागेव मकरसंक्रांतौ पुश्चादेव
पुण्यकाल इति तु प्राद्विरणापि ॥ विष्णुपदे तु अग्निमादिमघटीनां पुण्यकालेतरतमभावः ॥ पुण्यायं विष्णुपद्यां
च प्राक्पश्चादपि षोडशैति वृद्धवसिष्ठोक्तवाक्ये नास्येकवाक्यवशात् ॥ विष्णुवेतुसामान्यनिरूपणवेगिके
चित्परादीपिकाटीकाकारस्त्वेवमाह मेषेतुगायां च संक्रांतिमध्य एव संक्रांतिकालात् पूर्वमष्टौघटिकाः पु
रतश्चाष्टौघटिकाः पुण्यकाल इति ॥ युक्तं चेत्तत् ॥ विष्णुवेचमध्य इति मध्यपदोपादान्मध्ये षोडशघटिकाः
पुण्यास्तुच्यते ॥ कस्मात्कालान्मध्यादुत्पापेक्षया संक्रांतिकालादेवेत्यतः पूर्वमष्टौपश्चाच्चाष्टौघटि

सहस्रं=४

सं०

१०

स्तोत्रोक्तो=४

२=३

तिहिदत्वाशापञ्चजतिनस्पृपिता। आगतगतसमयेपिचकरोतियद्दानजपहोमाद्यं। ऊखरवापितबीजंयद्दत्तद्व
अनिष्फलंभवतीति॥अयनेअयनमवृत्तारख्येचलसंकमे। आगतगतसमयेनित्यपुण्यकालातिरिसमयेना
नादिनिष्फलमित्यर्थः॥संक्रांतिषुस्नानदानादेःफलमाहभरद्वाजः॥षडशीत्यांतुयद्दानंयद्दानंविषुवद्वये। दूरस
तेसागरस्यांतौनेवदृश्यंते॥वृद्धवसिष्ठोपि। अयनेकोटिपुण्यंचविषुवद्वये॥षडशीत्यांसहस्रंतुफलंविष्णुप
देषुचेत्फलमतिप्रसंगेनदृष्टिसूर्यसंक्रांतिनिर्णयः॥अथानांयंकेवलंसूर्यसंकमणएवपुण्यकालः॥
किंतुचंडारिनांयहाणानक्षत्रसंकमेरक्षिसंकमेचपुण्यकालोक्तिसोपि सोपपत्तिःप्रसंगतःप्रोच्यते
स्माभिः॥यदाहजैमिनिः॥नक्षत्रराशेऽश्विसंकमेस्युर्वाकरत्रापिरसेंदुनाडाः॥पुण्यास्तथेदोवि
धरापलेयुतेकेवनाडीमुनिभिःशुभोक्ता॥१॥नाडाश्चतस्रःसफलाकुजस्पृबुधस्पृतिस्त्रोमनवःपु
लानि॥अष्टाद्विनाडाःपलसप्तयुक्तायुरौचयुकेसपलाश्चतस्रः॥२॥द्विनागनाडाःपलसप्तयु
क्ताःशनैश्चरस्याभिहिताःसुपुण्याः॥आद्यांतमध्येजपदानहोमंकुर्वन्वाप्नोतिसुरेन्द्रधाम॥३॥

६=

१०

१०

पद्यत्रयस्यार्थः। सूर्यस्य नक्षत्रसंक्रमेण सिक्रमे च प्रागपतं च षोडशघटिकाः पुण्याः॥ ॥ एवं चंद्रस्यैका
 घटीत्रयोदशपलानि। भौमस्य चतस्रो घटिका। एकं पलं बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दशपलानि। गुरोश्च
 तुश्चत्वारिंशत् घटिकाः सप्तपलानि॥ शुक्रस्य तिस्रो घटिकाः पलमेकं। शनैश्च शिथिलेकाः सप्तपलानि चो
 भयतः पुण्यकाल इत्यर्थः॥ यथा

सू.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.	ग्रह.
१६	०२	०४	०३	४४	०४	८२	घटी
००	१३	०२	१४	०७	०२	०७	पल

नक्षत्रभागमुक्तादयो नवसंचि
 हिति जादिकानामिति तत्रैवोक्तः। भौमादीनां मानकलाः। तत्र क्रमेण मानकालाः तत्र घटिघ्न विवंग्रहभुक्ति

सू. चं. मं. बु. गु. शु. श. भक्तसंक्रांतिनाड्योऽखिलधर्मीकृत्ये॥ रवेस्तु तापु एतमा ग्रहस्वसंक्रांति
 ३१ ३२ ०४ ०६ ०७ ०९ ०५ गोमिश्रकलविधत्ते॥ इति भास्करोक्तदिशा संक्रांतिनाड्यः स्युः। तत्र ग्रहभु
 ३१ ०९ १४ १५ २० ०० २०

सं०

११

क्तयस्तेनेवोक्ताः। नंदराक्षसजगारवेः शशिगतिः रवांकाद्रयोत्ताग्रयस्कंगस्यंगकालाः कुवेदविकल्पाः पा
तस्परामाभावां॥ माहेयस्पमहीगुणारसकररूपेषु सिद्धारदाः पंचेजस्पसितस्पष्टएनवमिताअष्टो
शनेर्द्वैकलेइति। बुधशुक्रयोस्तसीकांतिघटि

३३

३३

कानयेनेसूर्यगतिरेवद्वारः कल्यास्कस्त ऊतितुल्यत्वात्तयोः॥ वासनाभाषेद्विबुधशुक्रौतुरेवरास
 नावेवकहाचिरयतः कहाचित्पृष्ठतस्तस्यानुचराविवसहात्रजंतौदृश्येतेऽतस्तयोःपिरवि
 तगतातुल्याएवमगताइत्युवयन्नमितिभास्करेणामिहितत्वात्। यच्छ्रमानातुप्रतिस्तत
 छीद्योचयोः शीघ्रफलानयनार्थं वासनासिद्धाजीर्णकाल्यिता॥ तदेवैवग्रहगणयइमाः
 र चं मे वु वृ शु रा प्रकीर्णसाधिताः पुण्यकालघटिकाः। सूर्यस्यत्रयस्त्रिंशद्
 घटिकाएव॥ चंद्रस्यद्वेष्टघटिकेष्टिंशतिः पलानि॥ जौमस्यनव
 घटिकाश्चत्वारिपलानि। बुधस्यषट्घटिकाः विंशतिः पला
 नि। गुरोरष्टाशतिर्घटिकाएव। शुकस्यनवघटिकाः अष्टोपलानि। शनेः षष्ट्यधिकं श
 तंघटिकाः पूर्वोपरकालौ मिलित्वा पुण्यकाल इत्यर्थः॥ यथा॥ ॥ अत्र वासनापागु
 का। एतद्वैनाड्यः प्राक्परतश्चपुण्याः अत्रगणितागतघटीपलेषु लिखितजैमि

अतोयथोक्तः
 २५४
 त ४२

३
षट्कोऽप्युत्पद्यं २॥ २६ नोमस्यास्त्रिपलैर्युतानवर्षा ४ विहोयुक्ताः पलैः रवाश्चिन्तिः परानाड्यो ६ २०
पृगजागुराष्टरय भुगोर्नराः पलैरष्टमिः ६ ८ पुण्याः स्युः खच्चपाः १६० शनैरुत्तय तोरात्रयुक्तयोः संक्र
माः ॥ अतो योजैमिनि वाक्यसोऽश्चतस्रः पलसप्तयुक्तायुरोरिति पाठो मोधवादिमिरपाठिः ॥ तथाहमादि
णापिदिनागनाड्यु इतिय हेनागा अष्टौद्विराष्टतानागाद्विनागाः षोडशनाडिकाः शनैश्चरसंक्रांतोपु
ण्यकाले इतियद्याख्यायिव ॥ यदु नयमयाकृतं सवति ॥ यथाचरामचंडावा योऽपि काले निर्वा
यरीयिकायोऽहेमाड्यादि मूलकमसुसर्ग स्वयद्येनोपनिबध्नीतश्चित्योक्त योजेयाः ॥ तस्मात्सर्व
ग्रहाणां राशिनरुत्रयोः संक्रांतिषु पुण्यकालतास्ति ॥ भास्करौ पिरवेस्कताः पुण्यतमा इति वदंश्च
इहिसंक्रांतिनाड्याः पुण्या इत्यसूचयत् ॥ अतिशयनेतं सविष्ट नाविति पाणिनिवचनात् ॥ यदुः
स्वसंक्रांतिगोमिश्रपलैर्विधत्ते इति सूर्यादि संक्रांतिसाधारणी ॥ तत्र सकलग्रहसंक्रांति
पुद्गिनरात्रिविष्टुपहादिनेहेनसूर्यसंक्रमवन्ति रायोध्येयः ॥ एतत्संक्रांतिमान्यताहिगु

सं०
१३

जंरदेशे स्तीवले प्रसक्तानु प्रकैना इति सकलश्रुसंकीर्तिनिर्णयः॥ अथैव निरयनांशसंकीर्तिपुण्य
कालसन्निधायेरानी सायनांशश्रुसंकीर्तिसंपुण्यकालामुपजातिकयाद्वा तथायुनीशाः खरसा
द्रुताश्च स्पष्टार्कगत्या विहृता हि नाद्यैः॥ मेषादि तः प्राक्चलसंक्रमः स्पृष्टो नेजपाहो बहु
पुण्यरास्ते॥ ८॥ तथा शब्दः पादपूरणो यदायथारा शिसंक्रमा बहुपुण्यलोस्तथा चल
संक्रमा अपीति च वह्निता च यस्तथा शब्दः॥ अयनीशाः षष्ठ्या गुणाः स्पष्टया सूर्यगत्या
विहृताः लघ्वैर्हिनाद्यैर्हि न घटीयलेः कृत्वामेषादि द्वादशराशि संकीर्तिकालात्वा केलसं
क्रमाश्चलसंक्रांतयः स्पृष्टे चलसंक्रमाने ब्राह्मणे न्योदक्षिरादाने जपाहो जपश्चा
द्दोमाहो बहुपुण्यरा मवन्ति॥ तदुक्तं वसिष्ठसिद्धांते चलसंस्कृततिग्माशोः संक्रमा
यसंक्रमः॥ अजागलस्तनइवरा शिसंकीर्तिरुच्यत इति पुलस्त्यः॥ अयनीशासं

१३

स्कृतोमानुर्गोलेवरतिसर्वदा असुरव्याशिसंक्रांतिरुक्तल्यः कालविधिस्तयोः स्नान स्नानजयश्राद्धवत
होमादिकर्मभूमिः॥ सुकृतं चलसंक्रांतावहयं पुरुषोऽप्युतेइति रत्नमालायां॥ यावद्विहैशैरयन
च्युतिः स्यात्तद्गोप्यकालेन हिवाकरस्य। च्युतिर्भवेद्विह्युपरादिकानीरुस्यमेतन्मुनिमि। पति
ष्टमिति। जाबालिरयि। संक्रांतिपुयथा कालस्तदीयेष्वयमेतथा। अयनेविंशतिः पूर्वमकरेविंशतिः
परेति। अयनेचलसंक्रमे। अत्रचलसंक्रमारब्धे मकरायणे पूर्वाविंशतिघटिकाः पुरायकालः॥ मकर
संक्रांतौतुपराविंशतिघटिकाः पुरायकालः॥ सकरच्यतिरिक्ते कादशचलसंक्रमेषु तत्तत्सं
क्रमवत्पुरायकाले ज्ञेय इत्यर्थः इतिमाध्वोव्याख्यात्। अयनां शानयनं तु सूर्यसिद्धांते। विंश
तिरुक्त्यो ६०० युगे भानीचक्रं प्राक्यरिलंबते। तद्गुणाद्दृष्टिनेर्भक्त्या द्युगणाद्यद्वाप्यते। त
द्दोस्त्रिंशद्दशांशं विज्ञेया अयनातिधाः॥ तत्संस्कृताद्गुणक्रांतिद्वयाचरद्द्वारिक
। स्फुटं ह्युक्त्यर्थांगद्येरेयनेविषुवद्द्वये। प्राक्क्रंचलितं हीनेद्युयाकोत्करागते। अंत

सं०

१४

स२

राशेरयाहृत्यपश्चाद्येष्टेष्टयाधिकेइति। तेवसांपतेसाध्वेषोडशयनांशः। धनगतः सन्तिदशयाका
त्करणागतस्य सूर्यस्यात्यन्तत्। अतएव यागित्युक्तं यथैकं च अत्र यागित्युपलंकोक
राविसंक्रांतिकालात्परतोययनांशवशेनवलसंक्रमसंभवात्। तथाचपश्चाद्येष्टेष्ट
याधिकेइत्युक्तं। वैहीगड्योतिषेपि। प्रपद्येतेअविष्टाहोसूर्यावंडामसाबुहक। सार्पा
ईरहिरण्यकं स्तुमाधश्चावतायोः सहेति। तत्रमेवपादिसंक्रांतिकालस्यसौरसावनद्य
दिकात्मकस्यअयनांशानांचसौराणामतुल्यज्ञातीयत्वाद्योजवियोगेनस्तइत्ययनांश
नादिनीकरणायावपातः। यदिसूर्यस्यस्यष्टगतिभोगेनषष्ठिदिकात्मकदिर्नलभ्यते
तदायनांशः किमिति। तचायनांशानीषष्टिर्गुणकः। सूर्यस्यष्टगतिर्नाजकइत्युपपन्नं॥
लब्धानिसौरसावनदिनानिघटीपलान्यतिस्तुल्यज्ञात्यायोजवियोगावाकायः। ननुच
कस्येवसूर्यस्यैकस्मिन्नेवराशौराशिसंक्रमणंचकथंसंभवति। कुतः। स्ववक्तास्थिताका

२१२

१४

रासागस्य द्वाहशब्धाविभक्तस्य राशिरिति संज्ञा। तत्र विमंडलस्य त्रुडाश्यादिसप्रदेशस्य शोराशिसंक्रमणमि
त्युच्यते तस्मिन्नेव च राशौ चलसंक्रमस्त्वकीदृश इति चेत्। शृणु। इत्यरेष्टु लोकाहस्वशतस्तत्र द्वाश्यादिमा
गस्य सूर्यतेजःसंपर्कश्चलसंक्रमोर्मंडलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम इति विषयविवेकः। तद्यथा। रथ्या
यां प्राकृपश्चाच्चनीयमानस्य हीयस्याये हीयप्रभायस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे कृणांतरेण
हीयोपि गच्छति। एवं सर्वेषां सपित्रहाराणां चलसंक्रमादृष्टव्याः। एवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वमुक्तं। रोम
शसिद्धांतयोः हि न राविप्रमाणानां निर्णयोनमसंक्रमात्। यतः सकलकर्माणि पुराणेषु तच्चलसंक्रमः॥
नन्वेवमयनसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेन मानेनूर्यचांगणानां स्याच्चंद्रादीनामध्ययनचलनदर्शनात्।
न सायनां राश्यां निरयनां राश्यां वा सूर्या चंद्रसोभ्यां तिथेस्तुल्यत्वादस्तु। पंचांगगणनेति वा
च्यं॥ अश्विन्यादिमानां विष्वक्नाहियोगानां च विस्वाहत्। किंच सायनसंक्रमरहितस्य चंद्रसा
संस्याहिति चेत्॥ उच्यते॥ सायनसंक्रमस्तु पुराणकालार्थमेवोपयुज्यते न सर्वज्ञानहानजोपया

५ = धिमासत्व व्यवहारः प्रसंगः । तथा तादृशसंक्रांतिहृद्यसुतस्य क्षयमासत्व व्यवहार प्रसंगः । विवाहादौ च सौंदर्यमासगणनाप्यनेनापि मासेन स्यात् = ९

द्वितीय रिगति विषय पुलस्त्य वाक्यालोचनात् । तेन यं बीजराना नृना धिमाससौरसासा हि किमथनेन
 मानेन न भवति । तथा सतिया जा हि मुद्रुतेषु सरणी व्यतीपातादि ह्युष्ट्रयोगानीशु रुपुष्टादिशु न योगा
 नां च व्यवहारे निरयने नैवोपपद्यते न सायनेन । किंच । सायन गगाना यो सर्वथा यद्ग्रा विसर्वा हः ।
 तद्यथा ॥ षोडशाक्षरं यं च दश १५ । १६ शती मिते शालि । वारुन शक काले वैशाखे शुक्ल पृथिवीया
 पंचविंशत्तुलसी मितायामिह यराग उषलब्धः । तत्र चैव ६ । २६ । १८ राहु । १ । ३ । ५६ अत्र निरय
 न गगानया शरीरं गुलानि १२ मानैक्य रव उ । २० या सांगुलानि ८ य । ५३ यनां शोभ्यं ड्यो जयित्वा
 शरु अभिषेक तत्तत् शरीरं गुलादि । ३३ अस्य मानैक्य संडा धिक्याद्गुलाना यातीति सर्वजनस
 त्यरु विसर्वा हः । सायन गगानयो त्वयोग्ये पिका लेयद्गुलापलं सः स्यात् । अन्यच्च । स्पष्टीक
 रणेन साधितो तो सादिग्यो यन् रुत्रे गति तेनागतस्त ने रुवससी परवोपलस्यते प्रत्यरु
 रूतः । सायन त्वे हि ग्रहः कदाचिदेक न रुत्रा तरेन रुत्रे यो तरे वोपलस्येते । सूर्य चैव योस्तु १५

स्तेजोबाहुल्यान्नुक्ते जापरिमवात्तन्नुक्ते सन्निधावुपलंभात्तावोद्येयेपितथापिकहाचिह्नीराचं
 इत्याद्युपलंभोदृश्यते एवं संहितासुमीनिशने श्वरादिविषयकतुष्टफलानि एकरात्रयवस्थितय
 ह्योगफलानि च निरयनेनैव। तं यावत्सिष्टसंहितायां। षट्पौ ह्यभावाद्दशरोड्धि ह्यात्सुराधि
 पोद्धानि न वक्तुमेसा पूर्वा ई मध्यापरभा गङ्गे तु मुक्तेऽखिलेयोमचरास्तथैवेति यद्गणानां पूर्वा ई
 मध्यापरभा गयोगित्वमपि निरयनेनैवोपलभ्यते। तस्मान्निरयनगणानयैव सर्वोपि व्यवह
 रयुक्तः। ननु सायनगणानां रत्नतिलो जलिरिति चेत्। उच्यते। सायनगणानां हि नियतविषयो
 । उक्तं च। अयनांशा। प्रहात व्यालमेकां तौ च रागमे। संचिते वित्रिसेयाते तथा दृक् स्मृता तयो रि
 ति। सूर्यसिद्धांतेपि। तत्संस्कृताद्गुहा क्रांति दृश्या च रत्नलोकां। स्युटं दृक्कुल्यतां गच्छेत्तयनेवि
 षुवद्वयइति। आदिशब्देन लभ्यं। अतो यनां शानां वासना सिद्धनियतविषयत्वाद् द्वयोरपि मान
 योरसंकीर्णो व्यवहारइति सर्वमानाकुलं। पुण्य कालस्तु मयविधसेकमे ज्ञेयः पूर्वलिखित

सं.
१६

वसिष्ठादिवाक्यस्वरसात् यत्तु वसिष्ठसिद्धांते पुण्यराशि संप्रकाशिके चित्पुरुषस्यैवापि नापि राः नैतन्मम
तयस्मान्नस्य शोकांतिके कुर्यादेति तद्वयनसंक्रमणपुराणकालातिरिक्तं निरंतरं राशि संप्रकाशिके पु
ण्यकाले निराकरणार्थं मन्यथा दिनपूतिसंक्रमणपुराणकालातिरिक्तं पुण्यकालः सः
परतः षोडशनाड्यः सर्वज्ञानदानकार्ये चित्स्वसंहितोक्तं राशि संप्रक्रमणपुराणकालपूतिसं
पादकवचनस्यानेन सह विरोधोऽप्युपरिहृतः स्यादित्यलमिति प्रसंगेन। अथ संप्रकाशिके पुण्य
गित्वाज्जघन्यब्रह्मसमने कुरुवाण्युपजात्याह। समं सृष्टुं कुरुवसुधवोऽग्निमघात्रिपूर्वास्व
पमं ब्रह्म स्यात्। अथ वदित्वा सति तं जघन्यसार्थं बुपादौ निलशाक्याभ्यां॥६॥ सृष्टुं निमृगरेवत्य
चुराधाविनाः॥ कुरुपाति अग्निपुष्टहस्ताः॥ वसुधं निष्ठाः श्रवाश्रवणाः॥ अग्निः कृतिका मघाप्र
सिद्धाः॥ त्रिपूर्वाः पूर्वोफल्गुनी पूर्वोषाढा पूर्वाभाद्रपदाः॥ अश्विनो राहसः॥ राहसः कौल
पः क्रवा क्रवो होस्वेप आसर इत्यसरः॥ तस्य तं मूलं॥ अवसमाहार इदं॥ एता नियं वर

१६

शतानि सप्तसंज्ञानि। अवाणिरोहिणीचतुतराः॥ द्विद्वैवंविशाखा॥ अदिति संयुनर्वसुः॥ एतानि षड्भानि बृ
हत्संज्ञानि। सार्धं महेष्वा। अंबुषः शततारकाः। आर्षीषसिद्धा। अनिलः स्वाती। शाक्रे ज्येष्ठा। यात्ये
भरणी। एतानि षड्भानि जघन्यसंज्ञानि। उक्तं च नारदेन। तारा जघन्याः सार्धं इवात्तादीतक
तोययाः॥ अवाहिति द्विद्वैवत्यं बृहत्ताराः पराः समा इति। वसिष्ठेनापि। जघन्यधिष्ठा निजले
शसार्धं रोहिण्याम्यानि लदैवतानि। अन्यर्धे धिष्ठा न्यदिति द्विद्वैवस्थिराणि शेषाणि स
माक्षयानीति। अथ संज्ञाप्रयोजनमुपेक्ष्य वज्रयाह। जघन्ये संक्रमणमुद्रुताः शरे रवौ वाताकृता बृ
हत्सु। खरा मसंख्या समसमहा र्धसमर्धसाम्यं विधु रशनेपि॥१॥ जघन्यनक्षत्रे यदि संक्रमणं
लाशरे रवः पंचदशमुद्रुता ज्ञेयाः॥ बृहन्नक्षत्रे संक्रमणे सति वाताकृताः पंचचत्वारिंशन्मुद्रु
ता ज्ञेयाः। समनक्षत्रे संक्रमणे सति खरा मसंख्यास्त्रिंशन्मुद्रुता ज्ञेयाः॥ उक्तं च नारदेन। तासां
पसारो घटिकास्त्रिंशन्नवतिषष्ट्य इति। अतएव त्रिंशद्घटिकाः पंचदशमुद्रुताः। नवतिघटि

सं०
१७

मेव-२

काः पंचवत्वारिंशन्मुहूर्ताः। षष्ठ्यष्टिकास्त्रिंशन्मुहूर्ताः। स्फुरित्यर्थः। अथास्वकजमुच्यते महां
र्धसंमसर्धसाम्यमिति। यरा पंचदश मुहूर्ता संक्रांतिस्तदा सर्वमन्नं महां र्धं दुः प्रापं मव
ति। यरा पंचवत्वारिंशन्मुहूर्ता संक्रांतिस्तदा समर्धसुल ममन्नं। यरा तु विंशन्मुहूर्ता
संक्रांतिस्तदा साम्यं न महां र्धं न समर्धं किंतु यथास्थितमित्यर्थः। इदं तु मुहूर्ता नान्यूनं
धिकसमभावाद्भायते। उक्तं च। संवित्प्रकाशे। मुहूर्ता न्येच भू। १५ तुल्या जघन्यानां प
रासि धा। बृहत्तां पंचवेरा ४५ स्ते समानां ते रवव द्युयः। ३०॥ पंचेदुषु मुहूर्तेषु दुर्गिहं रवि
संक्रमे। पंचांश्चिषु समर्धस्या त्रिंशत्सु समतामतेति॥ ॥ अथ विधु र्दशने पीति। चंडे र
शने ये व फलं वा च। अयमर्थः। यदि जघन्य नरुवे चंडो रयस्तदा महां र्धं। बृहत्त
रुवे चंडो रयस्तदा समर्धं। समन रुवे चंडो रयस्तदा साम्यमन्नस्य। उक्तं च रत्न
मालायां। बृहत्सु धान्यं कुरुते समर्धं जघन्यधिष्ठा स्युर्दितो महां र्धं। समेषुधि

१७

ह्येषु समं हि मां सुर्वे ह्यसं हि ग्धसि हं मां हंतः ॥ वसिष्ठः ॥ ज्ञात्वा वैवस्वतं मणिजीवधातुमूलो र्णकं घृणरसारिका-
 नां ॥ अर्धं वदेज्योतिषिकः प्रजानां समर्धं वस्तुतमसं ग्रहार्थमिति ॥ ॥ अथ प्रसंगात्कर्कसं कोतावद्वि-
 शोपकाननुष्ठुभाह ॥ अकारिवारसंक्रांतौ कर्कस्याहविशोपकाः ॥ दिशोनखागजाः सूर्या धृत्योऽ-
 षारशसायकाः ॥ ११ ॥ कर्कस्य संक्रांतौ सूर्या दिवारे सत्यामेते वस्तुमाणा अहविशोपको ज्ञेयाः ॥ त-
 द्यथा ॥ रविवारे रशः सोमवारे विशतिः ॥ सोमे अष्टौ ॥ बुधे द्वादश ॥ गुरौ धृत्योष्टारशः शुके अष्ट-
 रशः शनिवारे कर्कसंक्रांतौ सत्यामहविशोपकाः पंचेत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥

॥ ॥ अथ कीदृशस्य रवेः संक्रामो जातस्तं सफलमिदं वशयाह ॥ स्यात्तैतिले नार्यवतुष-
 हरविशुषो निविष्टस्तगरादियंचके ॥ किंस्तु ध्रुवः शकुनौ सकौलवनिष्ठः समः श्रेष्ठ इत्यर्थव-
 र्षणे ॥ १२ ॥ करणानि मङ्गलव्याख्याने मया कृतानि ॥ तत्र रविः तैतिलनागचतुष्टयसारव्यकराणु-
 सुप्तः सन् संक्रामितः स्यात् ॥ गरादियंचके गरवणिकृत्तज्ञावववालवाख्यकराणुनिविष्ट उप-

विष्टः सन् संकसितः स्यात्। किंस्तु घ्नशकुनिकौलवार्यकरतोषु ऊर्ध्वसूधस्थितः सन् संकसितः स्यात्। इह
करणाधिकर ताकसी जांतौ रविरर्धवर्षतो अर्धसूत्ये वर्यतो वृष्टौ। अनयोऽप्यल कृतात्वा दोन्येपि
। कसा रनिष्टः ससः श्रेष्ठः स्यात्। अथ मर्थः॥ सुप्ररविसंकमोऽर्धवर्षता धान्येष्वनिष्टः। मया र्धवृष्ट्या
भाव धान्या भावकारको सवृति। एवं निविष्ट रविसंकमोऽर्धवर्षता धान्येषु समानशुभो नो यशु न।
। तयो र्धरविसंकमोऽर्धवर्षता धान्येषु श्रेष्ठः सस र्धवृष्टिवा दु ल्य धान्य बाहु ल्य कारक इति। उ
क्तं च नारदेन। निविष्टो वृष्टिजे विष्ट्या बालवे च ववे गरे। कौल वेशकुनौ भानुः किंस्तु घ्नबो धं स
स्थितः॥ चतुष्पातै तिले नागे सुप्तः कौंतिं करोति। स॥ धान्या र्धवृष्टिषु समं श्रेष्ठं ह्री नै सवे क
मात्॥ जांतिं संजांतिं रत्नमालायां मपि। चतुष्पातै तिले नागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करो
ति। विष्ट्या बवारये च गुराद्वये च स बालवारये वृष्टिजे निविष्टः॥ किंस्तु घ्ननाम्नि शकुना क
वयिकौलवार्ये बोधस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात्। धान्या र्धवृष्टिषु सवे क्रमशस्त्वे

निष्ठमध्ये पृतेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्व इति। अस्यान्यरपि फलसंशयवत्यति। अथ रविर्लोककोते। कर
रापरत्वेन वाहनवस्त्रायुधमह्यलेपनजातिपुथा रिसफजानिशार्दलविक्रीडितत्रयेणो
पजातिकयाचोह। सिंहव्याघ्रवराहसमसगजावारुविषट्घोटकाः श्वाजोगैश्चरणायुध
श्च बवतो वारुणवैः संक्रमे। वस्त्रं च श्वेतसुपीतहरितकपाञ्चरत्नकालासितं चित्रं कं
बलहिकघनाममथशस्त्रस्याद्रुण्डगीगहा॥३॥ खड्गैरुडशरासतोमरमथोक्तं तथपा
शोऽकुशोऽस्त्रं वारास्त्वथमह्यमन्नपरमान्नं मेहपक्वान्नकं॥४॥ ह्यं रथयिचित्तान्नसुडमध्या वि६
ज्यं तथाशर्कराथोलैपोमृगनाभिकुंकुमसथोपाटीरमृजोचनं॥५॥ यावश्चातुमहेनिशा
जनमथो कालागरुश्च इकोजातिर्देवतभूतसर्पविरुगापश्चराविषाततः॥६॥ कृत्रा
वेश्यकशूद्रसंकरमवाः पुष्यं च पुन्नागर्कजातीवाकुलकेतकानि बतथावित्त्वाकर्तु
वीषुजं॥७॥ स्यान्मल्लिकापाटलिकाजपावसेकोतिवस्त्राशनवारुणाहः॥ नाशश्चेत

हृत्पुयजीविनांचस्थितोयविष्ठस्वपतांवनाशः॥१६॥बबतेत्ययलोपेयं चर्मां न्यस सचर करणानि
 स्थिराणि चत्वारि शकुन्याहीनि एते च कारशसु करणेषु कसेरा वाहुना निवस्त्राणि आयुधा
 नि भक्ष्याणि लेपनानि जातयश्च पुण्याणि च ज्ञेयानीत्यर्थः॥ तत्र वाहुनो निःसिंह व्याघ्रो घमिदो
 वराहः शूकरः रासभोगईमः॥ गजो हंस्ती॥ वाहुद्विषत्सु मक्षिषः॥ घोटकोऽश्वाः॥ श्वाकुर्कुं
 चजो मेषः॥ गौर्घृषः॥ चरणावुधः कुक्कुटः॥ एतान्ये कारश करणेषु वाहुना निवस्त्रादीन्
 पि चारयेयानि॥ तदा रुकश्यपः॥ सिंहशार्ङ्गल वाराहस्वरकुंजरमाक्षिषाः॥ तुरगश्चाजवृष
 भकुक्कुटाश्च बवाक्षिषु॥ तिथ्यर्द्धजेषु संक्रांति वाहुना नियया कमात्॥ तिथ्यर्द्ध करणं॥ नारह
 नतु विशेषो मिहितः॥ खश बाह्नी कवंगेषु संक्रांतेर्धिस्य वाहुनं॥ अन्यदेशेषु तिथ्यर्द्ध वाहु
 नाः स्युर्ववाक्ष्यति॥ यद्वि संक्रांतिरश्विन्यां तदा श्विन्यो यो निरश्वस्तदाहुनं स्यात्तवश वा
 ह्नी कवंगदेशेषु॥ एवं सर्वे नरु वेपु ध्येयं॥ असुसर्थस्य ह्यमाह कश्यपः॥ मयो नि वाहुनं वंगवा

द्वीकविषयेस्वशे इति। अतो न्यरेशेषु करौरे व व वाहन निर्णय इत्यर्थः॥ अथ व स्वमुच्यते। अतः सु
 सुवीतं च प्रसिद्धं। हारित कनील वर्णः। पौंड्र अरुण वर्णः। आरक्तमलक्त क वर्णः। कालं रयास वर्णः
 असितं कज्जल वर्णः। चित्रमने क वर्णः। कैवलः प्रसिद्धः। हिक वस्त्रा मागेन प्रदुस्यर्थः॥ घनाभर्धन
 वर्णं धूम्र वर्णः॥ उक्तं च॥ अतपीत हरिपीडुररक्त रयास वर्णः। असितं बद्ध वर्णः। कंबलो विवसेनो बुरव वर्णः।
 सु-काभिचर वेः करणेषु॥ अथ शस्त्रमुच्यते। तत्र भृशुं ज्यारी न्यकार शायु धान्यायु धीय प्रसिद्धानि।
 शरा सोधनुः॥ यशस्व तुर्नारक कश्यपौ। भृशुं डि सिंदि पा ला सि रं ड को तो मरान्। कुंत पा शां कुशा
 स्त्रेषून्विमर्तिकरौ धिनः॥ सिंदि पालं गदा। इषु वीणाः॥ अथ म ह्यमुच्यते। तत्रान्न मो रना। हि। पर
 सान्ने पायसां नैह्ये सिंहाणां समूहो नैह्ये। सिंहादि ह्ये गित्यण। सैन्या सिव डूरे गृहे गत्वा य
 क्ति चिरं नै प्राथते तद्देहमुच्यते। पक्षे नै क मपूपादि। दुग्धं रधि च प्रसिद्धमेव। चित्रितान्ते व
 दुमिस्ते दुलमु डमसूरिका हरिद्रा निः पक्षे नै। गुड म धा ज्य शर्कराः प्रसिद्धाः॥ उक्तं

हं = ६

सं.
२०

वनारहेन। अर्न्तव्यायसंज्ञै रुमयुयं च पयो रधि। विज्ञानै गुडस धान्यै शर्करा च व वादेवि। अथ ले
पो विलेपनमुच्यते। तत्र मृगनाति। कस्तूरी॥ कुंकुमं प्रसिद्धं॥ पाटी रं च र्ने॥ मृत्प सिद्धा रोच
नं रोगोचनं। यावोऽलर्कं॥ औतुमरोमा जोर घर्म्मः॥ रक्षिरा रेशे माष याजू वारीत्युच्यते॥ निशाद्रि
जा॥ अंजनं स्वातो जनं॥ सुमेति माषया॥ कालागरु अगुरु॥ चंडकः प कर्पूरः॥ उक्तं च॥ कस्तूरिका
कुंकुमं च र्नेन मृदो रोचनं याव क औतु घर्म्मः॥ निशांजनं चां गुरु र्हिदुरे निर्विलेपनं संकर्मणे
ववात्स्यात्॥ अथ जातिरुच्यते॥ हैव ता र्यो रश प्रसिद्धाः॥ संकर म वा अनुलोम जाः प्रतिलोम जा
श्च॥ उक्तं च॥ हेव मृतादि विरुजय शवो मृग एव च॥ ब्र ह्म रु विय वै र्याश्च शूद्रा मिश्रा ववादि
पु॥ तज्जातीया विनश्येति षण्मासा भ्यंतरे ध्रुवमिति॥ अथ पुष्पाण्युच्यंते॥ पुन्नाग कस्य नाग
केसर वरु स्य पुष्पं॥ जात्या हीन्यं बुजां ता निष सिद्धा नि॥ मल्लि का बेलि। पाटलि का पाडलि॥ ज
पा आठ पुष्पं॥ उक्तं च॥ पुन्नाग जा ती वडुलाः सुकेत की विल्वा कं दू वी रात पत्र मल्लि काः॥ त

२०॥

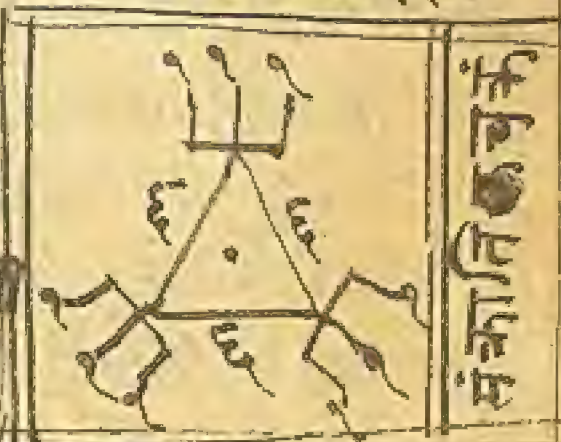

तो भवेत्पाटलिकाजपाततः पुष्पाणिसूर्यस्वववादिषु क्रमात् ॥ शतपत्रं कमलं ॥ क्वचिद्वयोपुक्तं ॥ —
 — — शिशुः कुमारश्च गतालका युवा प्रौढा प्रगल्भा च ततश्च वृद्धा ॥ वंध्यातिबंध्या च सुतापि नीचप्र
 व्रजका चेति ववादि कानाम् ॥ यद्यद्वयोस्तु रूपं स्यात्तस्य तस्य महद्भयमिति ॥ क्वचिद्वयस्याश्च पुक्ताः ॥ पश्या
 श्वभोगोरतिहास्यदुर्मुखीञ्च रान्विता भुक्तसुकं पितामृता ॥ ध्यानस्थिता कर्कशाद्वदरूपा ववाद्यवस्था
 कथिता सुनिद्राः ॥ एवं च संक्रमकाले यानि वस्त्राशनवाहनादीन्यभिहितानि त्रादिरावेनायुधलेपनजा
 तिपुष्पाणि तेषां नाशो भवेत् ॥ च पुनस्तदुत्पुपती विना वस्त्रादिवत्सुपजी विना नाशो भवेत् ॥ स्थितोपवि
 ष्टस्वपतां च त्राश्रयात्ते तिलद्रुपादिना सुप्तत्वादीन्युक्तानि तं द्रुणं विशिष्टानां नाशः स्यादित्यर्थः ॥ उ
 क्तं च नारदेन ॥ आयुधं वाहनाहारो यज्जातीयं धनं च यत्सुप्तोपविष्टं तस्ते लोके सयमाप्नुयुर्
 ति ॥ ॥ अथ संक्रांतिवशेन प्रतिमनुष्यशुभाशुभफलमुपजात्याह ॥ संक्रांतिधिष्ण्या धरधिष्णत
 स्त्रिभस्वभेनिरुक्तं गमनं ततोऽगमे ॥ सुखं त्रिभेपीडनं गमेशुभं त्रिभेर्धहा नीरसमेधनागमः ॥ १३ ॥
 संक्रांतियस्मिन्धिष्ये नक्षत्रे स्यात्ततोऽधरधिष्ण्या पूर्वैर्नक्षत्रं तस्मात्स्मात्स्वजं नक्षत्रं गणं तच्चैत्यथम

ਦੀ०

विभेभवतितदागमनंयात्रास्यात्॥ततःप्रथमत्रिकादनंतरंमंगभेषणरुत्रेषुयदिस्वभंस्यात्तदासुखंस्यात्॥ततस्त्रिभेस्वभेपीडनंरारीरपीडा॥पुनरंगभेस्वभेषुभंवस्त्रादिप्राप्तिरूपंस्यात्॥ततस्त्रिभेस्वभे
 यद्वाहानिर्द्वयनाशः॥ततोरसभेषणरुत्रेषुस्वभेधनागमोद्वयप्राप्तिःस्यादित्यर्थः॥उक्तंचनारदेनासं
 क्रांतेर्ग्रहणत्वाजन्मन्युभयपार्श्वयोःनेष्ट्रयंप्रदृश्युभदंपर्यायाञ्चपुनःपुनः॥
 हानिवृद्धिःस्यानहानिस्तत्प्राप्तिरितिचक्रमात्॥संक्रांतेर्ग्रहणत्वाजन्मन्युभयपार्श्वगतंजन्मभंभवेत्तदाअग्निष्टमेवंनक्षत्रं
 यदिजन्मभंभवेदथवाताभ्यामुभयपार्श्वगतंजन्मभंभवेत्तदाअग्निष्टमेवंनक्षत्रं
 यन्निषिद्धंतनोनक्षत्रंषट्कंशुभदं॥ततस्त्रिकेथहा॥निरुतःषट्कवृद्धिःततस्त्रिकेस्या
 नहानिरुतःषट्केस्यानप्राप्तिरिति॥अतएवपठेतिदाह्मिणात्याः॥संक्रांत्यधर
 नक्षत्रादुण्येज्जन्मभावधि॥त्रिकंषट्कंत्रिकंषट्कंत्रिकंषट्कमितिचक्रमात्॥पुं
 थाभोगोव्यावस्त्रंहानिश्चविपुलंधनमिति॥त्रिकंशुभंषट्कंमशुभमितिफलितोर्थः॥अत्राशुभफल
 हायांसंक्रांतोसत्प्रादेनमाहनारदः॥तिलोपरिलिखेच्चक्रंत्रिजिह्वलंषट्कमशुभमितिफलितोर्थः॥

राम

29

अत्राशुभफलदायां संक्रांतौ सत्यांशनमाह नारदः ॥ तिलोपरिलिखेच्चक्रं त्रिविशूलं त्रिकोणं ॥ तत्र हेमविनिर्दि-
ष्टदद्याद्दोषापनुत्तये इति ॥ अत्र वक्राकृतिरियं ॥ पूर्वपत्रे लिखितं ॥ एवं संक्रातिसंबन्धिपलमभिहितं ॥ अ-
थ कार्यविशेषे ग्रहविशेषे ग्रहविशेषवलं सामान्यतः संक्रममाणग्रहवलं चोपजात्याह ॥ नृपेक्षं सर्वक-
तिश्च संगरः शास्त्रं विवाहोगमदीक्षणं रवेः ॥ वीर्येऽथ तारावलतो विधुर्विधोर्बलाड्विस्तद्वलतः शुभाः पर-
१८ ॥ रवेरिति त्वपूतो पापं चमी ॥ रविमारभ्येत्यर्थः ॥ रवेः सूर्यस्य वीर्ये बले सति सूर्यवारं वा नृपेक्षं राजद-
शेतं विधेयं ॥ एवं चंद्रादावपि व्याख्येयं ॥ ततश्च चंद्रे सर्वकृतिः सर्वकृत्यानि ॥ भौमे संगरे युद्धं ॥ बुधेशास्त्र-
मध्ये तव्यमध्याप्यं वा गुरोर्विवाहः ॥ शुक्रे गमोगमनं ॥ शनो दीक्षणां यागादिदीक्षा विधेयेत्यर्थः ॥ उक्तं च श्रीप-
तिना ॥ रविर्नृपविलोकने सुरगुरुर्विवाहोत्सवे रणे धरणिर्नदनोभृशुसुतप्रयाणे वली ॥ शनिश्च मखदी-
क्षणे सकलशास्त्रबोधे बुधः शशी सकलकर्मसुध्रुवमुदाहृतः सूरिभिः ॥ वसिष्ठेनापि राजालोकनस-
मये रविरार्यः करतलयहे सुवली ॥ रासमये धरणि सुतः प्रयाणसमयसितोति वली ॥ दीक्षणासमयेऽर्कसु-

तः शशितनयेस्तानशित्यविधौ ॥ निखिलेषु पिकायेषु च चंद्रवत्सुरव्यमखिलनृणामिति एतानिऽपि कार्याः
 तिस्रस्तत्र ग्रहवारे क्रियमाणानि सिध्यन्तीत्याह वसिष्ठः ॥ बलप्रदस्य ग्रहवासरे यद्यच्चोपरिष्ठं समुपेतं सिद्धिं ॥
 सुदुर्बलस्य ग्रहवासरे तत्प्रयत्नपूर्वत्वपि नैव साध्यं मिति ॥ ग्रहे लुप्तपक्षीकं पृथक्पदं ग्रहस्येत्यर्थः ॥ बलप्रदत्तु
 र्वलत्वे गोचरप्रकरणोक्तविहितानुक्तस्यानैव शो न हेये ॥ तदाह श्रीपतिः ॥ वारे ग्रहस्योपचयावहस्य कार्यं यथे
 दिषुमुपेतं सिद्धिं ॥ भवेत्तदेवापचयावहस्य प्रयत्नतो निर्मितमप्यसाध्यमिति ॥ अथेति ताराबलतो विधुः शु
 भोक्तव्यः ॥ यदा चंद्रसंक्रमणस्यास्तत्र ताराबलं चेत्स्यात्तदा तस्मादरि न द्रव्यं चंद्रोऽशुभोऽपि शुभः ॥ तारादोऽप्येतु शु
 भोऽप्यशुभ इत्यर्थः ॥ एवं विधोर्बलाद्विः संक्रममाणोऽशुभोऽपि शुभो मासपर्यंतं ॥ शुभस्तु तारां समीचीनस
 व ॥ चंद्रोऽप्येतु शुभोऽपि रविरशुभ इत्यर्थः ॥ परेऽन्ये मादयः संक्रांतिं चिकीर्षवः संतस्तद्वलतः सूर्यबलादशुभाय
 पि शुभाहेयाः स्वराशिभोगकालावधिः ॥ रविदोऽप्येतु शुभाऽशुभा इत्यर्थः ॥ यदाह कश्यपः ॥ ताराबलेन शीतं
 शुर्वलवांस्तद्वा द्विः ॥ बली संक्रममाणस्य वशात्त्वेहा बलाधिकाः ॥ यादृशेनेदुना भानोऽसंक्रांतिस्तदा

ति =
 वि =

राम
 २२

शंफलं॥नरः प्राप्नोति तदशः शीतांशो साधु साधुत इति॥संक्रममाणस्य रेवित्युद्धारः॥यत्तु दृष्टि का
 या॥यादृशेन शशांकेन ग्रहः संचरते नृणां॥तादृशं फलमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभमिति चंद्रवशेनैवा
 रिवलग्नं हंसं बंधि शुभाशुभं त्वमुक्तं॥तत्राग्रह इत्येकवचनं निर्देशादिति रिवितकश्चपवाक्यस्वरसाच्च सूर्यस्य
 वग्राह्यो नान्य इति तद्दीकाकारो व्याख्यातः॥अन्यथा संचरेयुर्ग्रहान् नृणामित्युक्तेत्॥॥अथ अधिकमासस्य
 यमासयोः संक्रांत्यधीनत्वात्तयोर्निर्णयः प्रसूयते तत्र लक्षणमुपजात्याह स्पष्टार्कसंक्रांतिविहीन उक्तो मा
 सोऽधिमासः स यमासकस्तु॥द्विसंक्रमस्तत्र विभागयोः साक्षि घेहि मासौ प्रथमां त्यसं हो॥१२॥शुक्लपक्ष
 प्रतिपदादिदशीतश्चांद्रो मासः स चेत्स्पष्टसूर्यसंक्रांत्या विहीनो रहितो भवेत्तदाधिकमास उक्तः॥उक्तं च
 ब्रह्मसिद्धांते॥चांद्रो मासो ह्यसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तित इति॥तु विज्ञेयं कदाचिच्छुद्धापरपर्यायः॥क
 दाचित्सचांद्रो मासो द्विसंक्रमो द्वौ संक्रमौ यस्मिन् सो द्विसंक्रमः स्पष्टसूर्यसंक्रांतिद्वययुतः स यमासः
 उक्तः॥यदा हवसिष्ठः॥यस्मिन् दृश्यां तादृशो वा परंदरी॥उद्धृत्य भवति भा नोः संक्रांतिसोऽधिमासः स्या
 त्॥अथैतदंशो मध्ये जानोरेवैतयो र्यदा॥संक्रांतिद्वितयस्याच्चेन्नूनमासः स उच्यते॥एतो चाधि

सं०

२३

मासस्य मासोऽस्य षष्ठमासोऽस्य षष्ठमासे नैव हेयो ॥ यदा ह कर पृष्ठ ॥ यस्मिन्मासेऽर्कसंक्रांतिदर्शितात्प्राक्य
रापरं ॥ दर्शमुल्लंघ्य भवति स संसर्प्य धिमासकः ॥ आरभ्य शुक्लप्रतिपत्तवेरौ संक्रमद्वयं ॥ आगमिदुक्तं
यस्यां तात्प्राडः न्यूनाख्यस्त्वहर्पतिः ॥ स्फुरा र्कसंक्रमाद्देद्यावूनमासाधिमासकौ मासौ ॥ न्यूनाधिकौ तो
तु सर्वकर्मबहिष्कृताविति ॥ सिद्धांतशिरोमणावपि ॥ असंक्रांतिमासो धिमासः स्फुरः स्याद्विसंक्रांति
मासः क्षयाख्यः कदाचिदिति ॥ स्फुरः स्फुरेदुमासः ॥ स्फुरत्वमपि तत्रैव ॥ स्पष्टोऽधिमासः पतितोऽप्यलक्ष्यो
यदा वाऽपतितोऽपि लब्धः ॥ सेकैर्निरुक्तैः क्रमशोऽधिमासेस्तदार्दिनोद्यः सुधिया प्रसाध्य इति ॥ अत्र
धिमासद्वयमासलक्षणप्रबो योजनं नोक्तमाद्यप्रकरणे वृद्धत्वात्तद्विशुत्वं ज्येष्ठसितयोर्न्यू
नाधिमासे तथेत्यादिनोक्तत्वात् ॥ स यमासे परं कश्चिद्विशेषो वक्तव्योऽस्ति सोऽत्रैवो निधातुमुचित इ
त्याह तत्रेति ॥ तत्र स यमासे मासद्वयसंज्ञा शुक्लकृष्णविभेदेन ॥ तस्याः प्रयोजनाविषयकत्वं नोच्य
ते विभागयोरिति ॥ स यमासे हि जातौ नां वद्धा पितृनेमृतानां श्राद्धे च तिथेर्विभागयोः पूर्वोत्तरदत्तयोः

राम

२३

२२

संवर्धनेन प्रथमां त्यसं हौ मां सोऽस्तः स्यातां ॥ तिथिपूर्वार्द्धे जातानां मृतानां वा पूर्वमासे वर्द्धापनं श्राद्धं च वि
धेयं ॥ तिथेरुत्तरार्द्धे जातानां मृतानां चोत्तरमासे वर्द्धापनं श्राद्धं न विधेयं ॥ तदुक्तं स्मृतौ ॥ तिथ्यर्द्धे प्र
थमे पूर्वोऽपरस्मिन्नपरस्तथा ॥ मासाविति बुधैश्चित्तो ह्यमासस्य मध्यगाविति ॥ अत्र न्यूनाधिमा
सविषयकौ भूयान्विचारोक्तव्योऽस्ति सोऽस्मत्पितृचरणे षोडशानंदे कातशुद्धौ सोऽख्ये संप्रपंचं नि
रूपितस्ततएवावधार्यः ॥ इह तु ग्रंथगो र वनया त्रस्तुत विचारानर्हत्वा न्यूनास्माभिरुक्त इति शिवमू
ग्रप्रसंकांतिप्रकरणं गद्येनोपहरति इति श्री देवज्ञानंतनुतदेवज्ञानमविरचिते मोक्षार्त्तचिंतामणौ सं
कांतिप्रकरणे स्पष्टार्थम् ॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंडिकायास्तथापुत्रेणाहिगवीप्रसा
दितधियाभौक्षार्त्तचिंतामणौ ॥ गोविंदेन विनिर्मितेन यनिधौ प्रीयुषधाराभिधेयारव्यानेखलु
संक्रमप्रकरणं सम्पूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥ इति श्रीदेवज्ञानमुकुटतंकोरनीलकण्ठज्योतिर्विदुषः
विद्वद्विरचिते ज्योतिर्विद्विरचितायां मुक्षार्त्तचिंतामणिटीकायां प्रीयुषधाराभिधेयायां संक्रांतिप्रक
॥ इति समाप्तिमगमत् ॥ श्री ॥ १ ॥

२६

9 ✓
14

मे २४

२२

११५

मोचरप्रकरणं प्रारब्धं ॥

११५

९

वि

४

श्रीहरिः॥ विष्णुरजमभिवंधसिद्धिहं नीलकंठतनयेन धीमता॥ शिष्यमोहविनिवृत्तकारणं गोचरप्रकरां विवि
 च्यते॥ १॥ अथ गोचरप्रकरां व्याख्यायते॥ तत्र जन्मराशितः प्रोक्त निषिद्धस्यानस्थिते दानं चेत्तत्र हवशेन शु
 भाशुभनिरूपणं गोचर इत्युच्यते॥ तत्र ग्रहाणां गोचरफलशुभाशुभरूपमुपजातिकादयेनेंद्रवज्जपाचोपजाति
 का प्रवर्द्धनं चाह॥ सूर्यो रसांत्ये खपुगे जिनंदे शिवाक्षयोर्भौमशनीतमश्रु॥ रसांकयोर्भौमशरे गुरांत्ये चंद्रो
 वराक्षौ गुरानंदयोश्च॥ १॥ लाभघमे चाघशरे रसांत्ये नगद्वये शो द्विशरे धिशमे॥ रसांकयोर्नगविधौ रवनागे
 लाभव्ये ये देवगुरुः शराक्षौ॥ २॥ अंत्ये नवांशे द्विगुणो शिवा हो शुक्रः कुजागे द्विनगे जिनरूपे॥ वेदां वरे पंचनि
 धौ गजेषो न देशयोर्भानुरसो शिवा गौ॥ ३॥ क्रमाद्युभो विद्वदिति ग्रहः स्यात्पितुः सुतस्यात्र न वेधः॥ मा
 नुः॥ रसांत्ये इत्यादौ द्वंद्वे सर्वो द्वंद्वो विभाष्यैकवद्वर्तितिसमाहा द्वंद्वैकवचनोत्तः॥ शिवाक्षयो रित्यादां वित
 रेत रयोगो द्वंद्वः॥ अंबरांत्यादिषु त्वनित्यमागमरासनमिति नुमभावो ध्येयः॥ एवं सर्वत्र व्याख्यायंशु
 च चतुर्थश्चोकेनान्वयः॥ स्वजन्मराशेति पंचमश्चोक्तस्य पदमत्राध्याहार्यं॥ तत्र सूर्यो गुरुः स्वजन्मराशेरसांत्ये
 क्रमाद्युभो विद्वदस्यात्॥ सूर्यः स्वजन्मराशेः सकाशाच्च दिग्द्वयेनेतदाशुभः॥ तत्र स्वजन्मराशे द्वादशस्थानस्थिता
 श्रेदन्त्ये ग्रहाः सुस्तदा विद्वदुभोप्यशुभफलदाता॥ अत्र शनैश्चरस्य सूर्यपुत्रत्वात्तद्वेधोर्न जीकार्यः॥ यत्र पितुर्जनकस्य

स्था २

श्री.शु.रा.

५	११	२
५	५	१२
५	५	५
५	५	५
५	५	५

स्यापि पितृसंबन्धिर्न वेधनादुक्तं तथा खयुगे जन्मराशे दिशामे सूर्यः शुभश्चतुर्थस्यानस्थिताश्चेदन्ये ग्रहाः शान्तिवर्जितास्त्युक्तं
विदुः इत्येवं श्लोकत्रयं सम्यग्व्याख्येयं । तथा शिर्न देवतीयेन वमयोः । शिवाक्षयोरेकादशार्पचमयोः सूर्यः क्रमाद्युजो वि
दुश्च ज्ञेयः । उक्तं च नारदेनाशुभोर्को जन्मतस्यायदशषट्सु न विध्यते । जन्मतो नवर्पचामुवयौ व्याकिंति स्तदेति । अथ
जोमेति । जोमशानी । तमोरादुश्चेतयकाः स्वजन्मराशितः रसोकयोः षष्ठं नवमस्थानयोः । लज्जोरएकादशार्पचमयोः
गुणान्ते तृतीयदशयोः । क्रमाद्युजा विदुश्चेत्यर्थः । परंतु शानेः सूर्यवेधो नास्तीत्युक्तमेवायदाहुवसिष्ठः । त्रिषडेकाद
शसहितो धरा सुतारिष्क धर्मसुतसंस्थैः । दिनकरतनयोपि शुभो न विध्यते रेवचरैर्विनोक्तकरमिति । शानिचंडादुजं
यइति वचनादौकारेण चमेवैष विचारः । स ह्योत्तपलदात्वात् कैरपि उक्तं च राज्ञधरेणा । रादुकेतुफलं सर्वमंदवत्कथि
तंबुधेः । वेधोपितदेवो ह्यो वामवेधे स्तथैव चेति । अथ चंडइति । जन्मसंशितः अंबराजो दशमचतुर्थयोः पुणार्तदयोः । न
मंदयोः समसद्वितीययोः स्थानयोश्चैकक्रमाद्युजो विदुश्च ज्ञेयः । परंतु चंडस्य बुधवेधो नास्ति । उक्तं च नारदेन वि
ध्यते जन्मतो नैदुधूनायायारिखत्रिषु ॥ स्वपुष्पांत्यो बुधर्मस्थैर्विवुधे जन्मतः शुभइति । अथ चंडइति । जन्मराशेः दिश
रद्वितीयर्पचमयोः । अक्षिरामे चतुर्थतृतीययोः रसोकयोः षष्ठं नवमयोः । नागविधौ अष्टमप्रथमयोः । स्वनागे दशमा

तृतीयनवम
योः । लज्जोरा
मे । एकादश
मयोः । अत्र
रात्रयमवम
योगमुक्तं
रसोत्ते । षष्ठ
दशस्थानयोः

तोप

१०	२	२२	२६	३४
४	५	६	५	२२

रा १११

गो.

२

षुमयोः। कामयये एकादशद्वादशारव्ययोः स्थानयोर्द्विविधः क्रमात्कुतो विद्वश्चेत्यः परं त्वं चंद्रवेधो नास्ति यदाह नारदः। इह
 स्वाध्यायैवाष्टयेषु जन्मतश्चेन विध्यते। सुतात्रयं काद्यना तसंस्थिते वीरुभिः शुभ इति। अथ देवगुरु रिति। जन्मराशितः शराब्धौ पंच
 मचतुर्थयोः। द्वौ त्वे द्वितीयद्वादश स्थानयोः। नवांशेन वमदशमयोः। अदिगुणे सप्तमत्तृतीययोः। शिवाहो एकादश षुमयोः स्थानयोः
 देवगुरु हस्पतिः क्रमात्कुतो विद्वश्चेत्यः उक्तं च नारदेन। जन्मतः स्वायगो ध्यदिषुं त्पाष्टवजलत्रिगेः। जन्मराशेर्गुरुः श्रेष्ठो ग्रह
 यदि न विध्यत इति। धीः पंचमं। अथ शुक्र इति। जन्मराशेः कुनगे प्रथमा षुमयोः। दिनगे द्वितीयसप्तमयोः। अग्निरूपे तृतीयप्रथ
 मयोः। चंद्रां चतुर्थदशमयोः। पंचनिधौ। पंचमनवमयोः। गजेषौ अष्टमपंचमयोः। नंदेशोर्नवमैकादशयोः। भानुरसे द्वादशव
 षुमयोः। शिवाहो एकादश तृतीययोः। स्थानयोः शुक्रः क्रमात्कुतो विद्वश्चेत्यः। यदाह नारदः। जन्मभादा सुताष्टकां त्पायेष्विष्टेन वि
 ध्यते। भार्गवो मृत्युसप्ताद्यस्त्रां केषु यरिपुत्रिगे रिति। आसुते सभिविधावाङ्। सहेतेने सभिविधिरिति। तेन प्रथमद्वितीयतृतीयस
 तुर्थपंचमानां ग्रहणमित्यर्थः। दूरमत्राकृतं। सूर्यो रसां त्पे इत्यादौ प्राकृपठितस्थानेषु विद्यमानः। सप्तग्रहः शुभदः। शुभस्थानम
 तिरिक्ताल्लिखि स्थानेषु विद्यमानः। सप्तग्रहोऽशुभफलदाता। अत एवाह आपतिः। सर्वे लाभस्थितास्त्रिखरिषु शुक्रः कुजाकी
 त्रिषट्प्राप्तो वा सुखमन्मथादिपुत्राशी रवोऽस्ति रिवर्जं नृगुः। धीधर्मोऽस्त्यनेषु वाक्येति। ररि स्वाष्टां बुखस्थो बुधः। अष्टं जन्म
 गृहादिगोचरविधौ विद्वो न चेत्पाद्गृहे रिति। अथ दिवानुक्तस्थानेषु शुभः सप्तग्रहः। अत्र ग्रहाणां विहितनिषिद्धस्थानफल

गृह

राम

२

निविधिरन्ते। स्थानं जन्म निनाशयेद्दिनकरः कुर्याद्द्वितीयं यथा ततो तिद्बुकेमानस्यं यच्छति। हेतुपंचमगं करोति
 रिपुहाषष्टोऽर्थहासं प्रमेपीऽर्धमगः करोति परुषो कातिस्तयं धर्मगः॥ कर्मसिद्धिजनकस्तु कर्मगोक्तिं लाभकृदप्यायसंस्थि
 वा ३ तः। इत्यनाराजनितां महापदं यस्तु तिमयगतो दिक्कदः॥ इति रवेः॥ ॥ ॥ जन्मन्यन्नं दिशति हिमगुर्वित्तनाशं हितायेदद्यात्सु
 सहजभवने कुहिरोगं चतुर्थी कार्यं च शतं नयगृहं गोविन्दं लाभं च पश्येत्तुने इयं युवतिसहितं मृत्युसंस्थोपि मृत्युं॥ ॥ ॥ नृपनयं कुरु
 तेन वमः शरीरं रामधामगतं स्तुतमहत्सुखं विविधमायगतं कुतैधनं ययगतं स्तुतं रुजं धनं संस्तुयं॥ इति चंद्रस्पः॥ ॥ प्रथमगृ
 हा। कोणी सनुः करोत्यरिजं नयं रूपयति धनं विनस्थाने तृतीयं तो धरेत्। अरिजयमतः पाताले र्थान् नृक्षिणेति हि पंचमेरिपुगृह
 जेतः कुर्याद्द्विजं रुजं मनसि स्थितं॥ ॥ जनयति निधनं स्य शत्रुबाधा धराजो दिशति न वमसंस्थः कायपीडामती वा स्य नमपि र्शामे
 स्थो लाभगो नृक्षिणं नयं यजवनगतेस्तौ व्याधनं धायेन शरीरं॥ ॥ नो मस्य॥ बुधः प्रथमगो नयं दिशति बंधमर्थं धने धनं रिपुभ
 या चितं सहजगश्चतुर्थेऽर्थेः॥ अनिर्घतिं करो भवेत्तं नयगा विगं भद्रः करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरं पदे॥ ॥ ॥ अष्टमेशा शिसु
 ३ न तैर्धरे द्विधर्मगस्तु महती तनुविडो। कर्म
 यति धनस्थो र्थमनुते तृतीये गच्छेत्
 नाशं च निधने॥ ॥ ॥ धर्मगतो धनवद्वि
 हरो दशमेऽमरपूज्यः स्थानधना निदराति सचायेद्वा दशगस्तनुमान
 गस्तु स्वमथायगतो र्थे २ च २

पी ३ करास्था प्रीति १

दिशति च चतुर्थे र्थविलयः २

स्था ४

गो०

२

व५

तास्तथाश
शिसंधिग
ता ७

सपिडां॥२॥इतिगुरोः॥जन्मन्यस्त्रियकरोभृगुजोर्धरोर्धेदुश्चिक्पगःसुखकरो भूतदृष्टतृथः॥स्यात्पुत्रस्तनयगोरिगतोरिदृष्टिः॥
 कप्ररोमदनगोनिधनेऽर्थदाता॥१॥जनयतिविक्रिांबराणिधर्मेनसुखकरोरामस्थितस्तुक्त॥ध ननिचयकरःसलामसैस्थोव्ययन
 वनेपिधनागमैकरोति॥ ॥इतिशुकस्या॥वि नंशंरुगाप्तिदिनकरतनयेजन्मशिशुपत्नेविनक्केरांदितीयेधनहरणकृतंविनत्तामंतती
 येपातालेशुनुदिसुतभवतगतःपुत्रचृत्याथनाशंवे स्थानेथलाभंजनयतिमदनदोषसंघातमाकिः॥१॥शरिरपीडांनिधनेवधर्मे
 धनरूपकर्मणिदोर्मस्पाउपोसगोवित्तमनर्थमैत्येननिर्ददातीत्येदृष्टिः॥२॥इतिशने॥रादु जन्मगतोभयंचकलहंसोभाय्यमा
 नसयंवित्तभंरामहासुखंनृपभयंचार्थरुयंकृतिः॥संतापंकलहंचवित्तमधिकं श्रद्धिंविनाशंनृणांकेतुं फलमेवराशिपुवेदेकंसंति
 गगदियइति॥ ॥इतिराहोःएतकुनाफेले श्रुनेग्रहाचंद्रांसंधिगएष्यराशोःफलंदशतिवक्रिणस्तप्राग्राशेरित्याह कमलासनः॥सुसु
 संधिगताःखेटाराशिसंधिगताग्रहाएष्यराशोःफलंदद्युर्वकेतद्विपरीततः॥ राशियग्रहणंनक्षत्रस्याणुपलरु के विवसिष्ठोपि।
 भवनांतगतश्चयराधिष्ठानगताश्रगगनचराः॥दद्युःपरमकलफलं प्राशुवनफलंचवक्रितोयेवेति॥अस्यार्थः॥रुसंनक्षत्रंतस्यसं
 धिःएकस्मान्निर्गत्यापरवसंकमणंसंधिरेवंराशिसंधिः॥तच्चसंधिज्ञानैवद्वंकर्तव्योऽष्टतानाड्योकाःखटपाःक्रमात्॥वर्ज्याः
 संक्रमणोऽर्कादेः प्रायोर्कस्यातिनिर्दिता॥इतिबोहमकरणेवक्ष्यति ग्रंथरुतसंकमकालएवसंधिकालःसर्वेषांग्रहाणां
 षष्टिप्रविबंग्रहनुक्तिनक्तमित्यादिनाभास्करणे कृत्वात्तदेतदस्माभिःसंक्रातिप्रकरणेसप्रपंचंनिरूपितंततएवावधार्ये॥

श्री ४

स्त ६

कि

राम

३

तत्र सूर्यादिग्रहः देवद्वंद्वे तेषां कौटुंबिकोपलक्षितेन न च न्नादौ राशयं तेषां श्यादौ वा स्थिता भूतस्य राशेर्विप्र-
 दहति। तत्र भौमाद्या यहाविक्रान्तिचारयोः प्राग्राशिफलं कियंति दिनानि प्रयच्छंतीत्याह वसिष्ठः। दशदिवसं पंचदिनं
 त्रिपक्षमतिचारवक्रयोर्दयुः। भौमाद्याः पंचदिनं प्राग्राशिफलं चयं च मासं चेत्येति। भौमाद्यामध्यगत्या यावता का-
 लेन राशिं जहति ततो ल्येन न्यूनाधिकभावेन स्पष्टगत्या राशिं यदा जहति स चारः। यदा त्वसमय एव राशिं जहति सो-
 तिततो ल्याति चारः। वक्रं प्रसिद्धमेव। अथ वा मवेधे शुक्रपक्षे चंद्रबलं चोपजात्युत्तरार्धे नाह। दुष्टोपि खेदो विप-
 रीतवेधा शुभो द्विकोले शुभदः सितेष्टः। ॥ दुष्टोपि स्वजन्मराशेः सकाशादनिष्टस्थानस्थितोपि खेदो ग्रहो वि-
 परीतवेधा द्वा मवेधा शुभः शुभफलदाता। अथ मर्धः। सूर्यो रसां त्ये स्वयुगेऽग्निनं देशि वा सूर्यो रित्यत्र प्राक् प-
 ठितेषु स्थानेषु षष्ठदशम तृतीयैकादशे स्थितः सूर्यः शुभफलदाता। तद्भिन्नान्येषु स्थानान्यशुभान्येव। त-
 त्र द्वादशचतुर्थनवमपंचमाख्येषु निष्टस्थाने स्थितः सूर्यो निष्टफलदः स्याद्यदा प्राक् पठितैः क्रमेण षष्ठादि-
 स्थानस्थितैः शनिर्वर्जितैर्ग्रहैर्न विदुः। यदा तु विदुस्तदाः शुभफलदोपि षष्ठादिस्थानशुभदातैव स्यात्।
 अन्येषु स्थानेषु प्रथमद्वितीयसप्तमाष्टमेष्टुतुः स्थितः सूर्यो निष्टफलदातैव। एवं चंद्रबुधयोः षडेव वि-
 रुद्धस्थानानि षडेव शुभस्थानानीति क्रमेण वेधवा मवेधौ स्यातां। भौमस्य तु त्रीणि व शुभस्थानानीतरा-
 एयशुभान्येव। तत्र नवमपंचमद्वादशस्थितभौमस्य शुभस्य क्रमेण षष्ठैकादशतृतीयस्थानस्थेर्ग्रहै-
 र्वा मवेधेन शुभसंज्ञैव। अन्येषु शुभस्थानेषु शुभ एव भौमः। एवं शनि राहु केतवो ध्येयाः। गुरोरप्ये-

वभेवातत्रेतुप्रथमषष्ठस्थानस्थो गुरुशुभएव। शुक्रस्थानवमस्थानानां शुभत्वात्तद्विधेयाः। शुभोदर
प्यतिरिक्तानि त्रीणि षष्ठसप्तमदशमस्थानान्यशुभानि। तेषामेव क्रमेण द्वादशद्वितीयचतुर्थस्थानस्थग्र
हजनितवामवेधेन शुभत्वमेव। अन्येषां तत्र पठितस्थानां शुभत्वादेवनवमवेधविचारहत्वमिति
परिधिर्नोयः। यथाह कश्यपः। अपि विद्वो ग्रहः कश्चिन्नददाति शुभं फलं। वामवेधविधानेन त्वशुभो
पिशुभप्रदः। अतस्तद्विविधं वेधं विचार्य फलं वदेत्। वसिष्ठोपि विधिसमन्वितरवचरानन्तरां
प्रादशंति सफलं न किंचित्। अत्ययवेधविधानादप्यशुभास्ते शुभप्रदाः सततमिति। अत्ययवेधोवा
मवेधः। द्विकोण इति। सितेषु कुपक्षे अत्र श्वंदो द्विकोले द्वितीयपंचमनवमस्थानेषु स्थितः शुभदः।
अत्रापि क्रमेण षष्ठाष्टमचतुर्थस्थानस्थितैर्बुधवर्जितैर्न विद्वोभूदित्यविधेयं। उक्तं च नारदेन। शुक्लप
क्षे शुभश्च द्वितीयेन वपंचमे। रिपुमृत्युं बुधसंस्थेऽन्विद्वोगगने चरैरिति। यदि विध्यते तदा शुभफल
लद एव। अथ द्विविधवेधे सतद्वयमुपजात्याह। स्वजन्मराशेरिह वेधमाहुरन्ये ग्रहाधिष्ठितराशितः सः।
हिमाद्रिविंध्यातरदेशवेद्यो न सर्वदेशेऽपि तिकश्यपोक्तिः। ५॥ इह द्विविधविधावेधेनारदादयः स्वजन्मराशेः
सकाशाद्विविधवेधकां प्रिकं द्विविधं ग्रहाधिष्ठितं चाहुः। तथा चोभयत्रापि नारदेन जन्मतत्त्वयुक्तं। अथ कश्य
पाद्विविधं वेधकां प्रिकं द्विविधं ग्रहाधिष्ठितराशितो ज्ञेयः। यथा। सूर्यो जन्मराशेः सकाशात् षष्ठः स्थितः शुभः स
सूर्यः स्वाक्रांत राशितो द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहेर्न विद्वः। तथा। सूर्यो जन्मराशेर्द्वादशस्थितो निष्टः। स
सूर्यः स्वाक्रांत राशेः षष्ठः स्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहेर्न विद्वश्चेन्न ददाति शुभफलद इत्यर्थः। अथेतरयोर्विधविध
वेधस्य देशविषयत्वं च्यते हिमाद्रीति। हिमाद्रिविंध्यनामानौ पर्वतौ प्रदेशदिशो वावस्थित्यात्र प्रसिद्धौ। त

योरंतरालवर्त्तिन्येव देशे साद्विबिधोऽपि वैधोऽनेयः । न

सर्वदशेषु किमादिविध्यांतरालवद्विचलितसर्वदशेषु विविधोपिवेधदोषो नास्ति तित्ति कश्यपस्य मुने सक्तिर्वचनस्ति यदा
 कश्यपः। इतः तव्यं जन्मराशे स्तनिखिले यद्वलावर्तं॥ किमादिविध्ययोर्मध्ये वेधजेतदुक्ता लयादिति॥ वयं तु स
 परिसंस्तुतिः कामिको वेधो जन्मराशित एव ज्ञेयः। वामधेवे स्तयैकाधिष्ठितराशित एवेति प्रमः। तथा द्गुरुः। जन्मतः क्रमेव धः
 स्यादामवेधो यहा लयादिति। इदमपि किमादिविध्यांतरविषयक्रमेव तन्य॥ एतद्धाने दुर्घटमित्याहुः नो रदकश्यपो॥ अज्ञात्वा
 द्विविधं वेधं यो यदुक्ते ज्ञेवर्तवेदे त्वा समुषावचना जाषीहास्यं याति जनेः सदेति॥ एवं प्रकारेण गोचरवर्तज्ञात्वा यदुक्ते दोषे स्थ
 याचादिकं न कार्यं। उक्तं च श्रीपतीना॥ अकालचर्यं मित्रायां च सारुसं सुहृदयानं गजवाजिवाहनी गृहेष्वरेषां गमनं
 विवर्जयेद्गुरुपुराजा विषमस्थितेष्वेति। अत एव तत्र गुरुशान्तिरपि विधेया। तदाह नारदः। अरुषु विषमस्थेषु शान्तिर्विना
 त्समाचरेत्। हानि वृद्धिग्राहीना तस्मात्पूज्यतमा गुरु इति। विपर्यये चानिष्टमित्याहुः। वसिष्ठः। अरुषु विषमस्था
 पुयः शान्तिं न करोतिसः। अर्थहानिं च मरणं चाश्रुते सर्वसंकटानिति। सा च शान्तिर्वसिष्ठसंदिह्योक्तप्रकारेण मत्स्यपुराणि
 त्प्रकारेण वाऽनुष्ठेया। तत्र शान्तिं कालमाह वसिष्ठः॥ मासि मास्ययने चैव सूर्ययो र्यदुत्पेपिवो॥ विषुवत्यर्कसंक्रांतौ वा
 तीपाते दिनक्षये। एव चरेषु सराविमेष्वेति लृणो वाधिरर्थहानिः स्यात्॥ सम्यग् विचार्य मनसा गुरुशान्तिं कारयेन्न
 तिरिति। कदाचिद्योत्पविषयो गुरुतश्च प्रपापफलाभावापि न वेतीत्याहुः नारदः। सौम्ये हितोऽनिष्टफलः शुभदः पापवि

सितः निष्कलौ लोयहोस्वेन रात्रा वाऽवलोकितः ॥ नीचरात्री गतः स्वस्य शत्रुके जग तो पिवा ॥ शुभाशुभफलं नैव रघा द
 स्तं गतोपि वेति ॥ अत्र यद्गहोस्वाभावदिवः शोभ्यभावः ॥ निमित्ता पाये नै मितिकस्याथ पाय इति न्यायात् ॥ अत्रि मित्त कृतां
 ति ॥ निमित्तयो ज्ञमपजायतरति विपक्षवाध कस्मरणावेति भावः ॥ अथ गोचरप्रकस्ता वाङ्मूलागी यन कृत्रफल कथन पूर्व
 के अङ्गणी यरा दु के तु गोचर फलं ग्रहाणां शुभप्रतीकारं च दुष्टग्रहा दरो नति ॥ षेधं च शादूल वि कि डि ने ना रुत न्मर्के नि
 धने ग्रहे जनि जतो घात कृति श्री व्यथार्चिता सौरवा कलत्र हो स्थ मृत यः स्युर्मानना शः सुखं ॥ ता नो पाय इति कमा न वशु न ध
 स्यौ जप स्वर्गो दा नं शांतिं रपो ग्रह त्वं शुभं दे नो वि द्यमा दुः परे ॥ ६ ॥ अत्र ग्रहाणी यन कृत्र निषेधा स्ता वदुच्यते ॥ यस्य पुं सो ज
 न्मर्के जन्म न कृत्रे यरु ॥ उपरा गो ग्रहा दुः ग्रह त्वे त्वि हो च पू छि चेत्य मरः ॥ तस्मी न्ग्रहो सति निधने मरां स्या
 त् ॥ यहा रु वसिष्ठः ॥ यस्यो वज्र त्मन रुत्रे अं स्य ते राशि ना स्क्रौ ॥ तस्य व्याधि न यं चो रं जन्म रा शौ धन कृय इति ॥ ज्योतिः निबंधे फ
 ल प्रहीयो ग्रहां तु न्मन रुत्रे जाय ते राशि सूर्ययोः ॥ यस्य तस्या शुभं रु निघोर रोग प्रशम वे इति ॥ ज्योतिः पराशरः यन् ॥ क
 जग तो रा दु र्यस तौ राशि ना स्क्रौ न ज्ञाता नां न वे त्पी डा ये न रा शां ति व जि ता इति ॥ प्रा जी वी ये विरो षो पि तस्य रा ज्य स्य न
 रुत्रे स्वर्मानु स पर ज्यते ॥ राज्यं जे सुदृ ना शं मरां चा ॥ अत्रि दि को हि ति ॥ राज्य स्य न रुत्रे अत्रि षे क न रुत्रे ॥ यहा कदा चि
 डा दु भु ज्य मा न न रुत्रे उपरा ग न रुत्रे चै क मे व तदा असे दि श्चः फल नि दे शः यहा तु न रुत्रे चै रस्त हा पर ज्य मा न न रुत्रे तौ व

गो.
६

तुर्पस्तथायसस्य शुचदः स्वराशितानवात्य धीसमपगश्चमध्य पूज्यो द्विषद्वो दशमाद्यसंस्थ इति ॥ अत्र वाक्यशासरा
 शीर्षणोक्ता ॥ क्वचित्साराशोरपि तद्वाक्यं च ॥ त्रिषड्दशा यो पगतं नराणां शुभे प्रदस्याद्गुरुणां विदोः ॥ द्विसप्तनं देषु पुम
 मध्यमं स्याद्येष्वनिर्णयनयो वदंतीति अत्रावध्या ॥ यं स्वजन्मराशोरित्यध्याहार्यमेव ॥ अत्र ग्रंथरूपीयरा
 शोर्द्वे दशा विरोधविरोधणां शुभफलानि वराहसंहितायां मन्त्रिहितानि ॥ तथा च फले कूर्मोपदेशाच्च देदिति वराहोक्तं
 ग्रंथलीयनचक्रां शुभफलानि स्वरोदयमिहितानि ॥ तत्राभक्तं कूर्मोपदेशाच्च देदिति वराहोक्तं ॥ ग्रंथलीयनचक्रां शुभफलानि
 निरूप्य चक्रपराशरसंहितायां चानिहितानि तथा मंडलचैरेनाथ शुभफलानि ॥ निहितानि तानि सार्वीति
 पितृचारात्कृतोदरा नंदेरादुचारविलसतो व ॥ धार्म्याणि नात्राप्रस्कृतत्वात्त्रिर्यंते स्मानि ॥ अथाशुचसूचकं
 ग्रंथरूपप्रतिकामाहृतदशुलेति ॥ तस्य सूर्यचंद्रयोर्ग्रंथरूपस्य संवधिवदशुचं दुष्टफलं तस्यैव नारायणपस्वराजोदा नेजपो
 नायच्याहीनां मेजराणां स्वप्रसिद्धि ॥ जो प्रसिद्धा ॥ नूनिर्वा उपलक्षणात्वादन्येषामपि सूर्यादीनां यथाशक्त्वादानं कार्य
 मिति शेष उक्तं चैव ब्रह्ममनो हरोतदौ स्य प्रणुदुक्तं वज्रपविधिस्वर्गादिदानं न वेदिति ॥ ज्योतिर्निबंधे कालनिर्णयो य
 स्मिन्नाशे तपनशशिनोः संहिकेया विमर्दस्तद्व्यानां नवतिनियतं ग्रामपुसां विनाराः तस्माद्यतिमुनिमिस

ज. संहिता म.

राम ॥

६

रितांतत्यरा लो क पूर्वोक्त्यादा नादि निरिह नृणां नाशमायात्परिहृमिति । दानमपितत्रैवा सुवर्गानि निर्मितं नागं सति स
 ताम्रजाजनांसदक्षिणं सवर्षं च श्रोत्रियाय निवेदयेत् । सौवर्गं राजतं वा पिबिबं कृत्वा स्वशक्तिः । उपरागो रुक्मेश
 धिरे विप्राय कल्पयेत् ॥ दानमंत्रोपि सत्रैवा तमो यमहानि मसो मसूय विमर्दन ॥ रुमनागप्रदाने नममशांति
 प्रदा भवेति । स्कंदपुराणे गोदाने नृमिदानां च स्वर्गदानं विशेषतः । ग्रहाणां ह्येव शानाशायै देवज्ञाय निवे
 दयेदिति । किंचात्र देशविशेषः पात्रविशेषोऽप्यविशेषश्च नापेक्षित इत्याहुः ॥ सर्वगंगा समंतो यस्य
 वै उद्भूत समाधिजाः । सर्वं नृमि समं दानं ग्रहोर्चनं सूर्ययोरिति । तत्र स्नानदानादिकं कस्मिन्काले विधेय
 मित्याहुः माधवः । यस्य माने नैव स्नानं यत्ने क्रमेण विधीयते । मुच्यमाने न वेदानं मुक्ते स्नानं विधीयते इति । त
 स्मिन्काले जपादिकमपि विधेयं ॥ सूर्ये दुर्ग्रहाणां वा वक्ता वल्कुर्याज्जपादिकमिहिवरुस्यात् ॥ अत्र
 दिशश्चात्सुराश्च नमपि । अत्र जन्म नरुजन्मराशयो ॥ ग्रहो शांतिमाहवसिष्ठः ॥ यस्यो वज्रन्मन रुद्रेशस्येते रा
 शिनात्करो । यस्य बाधियं घोरं जन्मराशौ धनयः । इवमविधानेन तस्य दोषा पनुत्तये । उपरागस्नानविधिं
 सम्यज्ज्वर्य समासतः ॥ मंडलं चतुरस्रं तद्गोमयेन विलपयेत् ॥ गृहस्य शानदिग्भागे वराकै समलंकृतं ।

स्यापयचतुरः॥कुचात्तत्रतात्सागरात्मकान्।सर्ववेदात्मकान्सृत्वा सर्वतीर्थात्मका न्युजान्।पंचवक्त्रपक्ष
 वासीरशतोषधिसमन्विता न।मूर्तिकारत्नरूपेण मदीयुग्गुलचंदनैः।पंचगव्यामृतप्राजत्स्फटिकैःसर्षपांबरैः
 राखकुंकुमतीर्थवुरोचनैःपद्मकैर्युतान्॥चत्वारःप्राज्जुवाविप्राःप्रार्थयेयुःपृथक्पृथक्।अद्विजैर्वीरतैःसु
 तैःस्वस्तिवाचनपूर्वकं॥तीलकोमेव्याहतिभिःसहस्रैश्चाष्टसंयुतं।एवंकृत्वाप्रयत्नेनस्नानकर्मसमाचरेत्
 आमंत्रनवभिर्मित्रैःकुंभान्संकल्पपूर्वकं।एतानेवततोमेचान्स्वर्गापदेतुसंलिखेत्।कनूःशिरसितंबधावाहि
 जैवेदमंत्रकैः।सुमंत्रितैःकुम्भजलैस्नायसनीराजयेत्ततः।दिद्यात्यहंप्रहृजेत्यशुक्लमाख्यांवाःशुचिः।अलिङ्ग्याद
 हिःगां दद्याद्विष्टेभ्यश्च स्वशक्तितः॥यौ सौवज्रधरो देवश्चादित्यानां प्रभुर्मतः।सहस्वेनयनश्चंद्रगुरुपी
 डावगुरुतु।मुख्यःसर्वदेवानां सप्ताक्षिरमिनःद्युतिः।चंद्रो परागसंभूता मग्निपीडां व्यपोरुतु।यः कर्मसाक्षी
 लोकानां धर्मे मद्भिषवा रुनः।यमश्चंद्रो परागोत्थां गुरुपीडां व्यपोरुतु॥रक्षोगणाधिपः साक्षात्पुत्रयान
 लसंविदः निभः।खड्गयोगिकायश्चरुः पीडां व्यपोरुतु।नागपाराधरो देवः सहामकरवारुनः।वसतोऽवुपतिः
 साक्षाद्गुरुपीडां व्यपोरुतु।प्राणसपोहिलोकानां चायुः कृष्णमृगप्रियः॥वायुश्चंद्रो परागोत्थां पीडामत्र

राम॥

॥१॥

व्योहृतु। यो सो निधिपतिर्देवः स्वकृष्णलजहाधरः। चंडोपरागकलुषां पीडां चापि व्यपोहृतु। यो सार्वभौमधरो रु
द्रः पिता कीदृषवाहनः। चंडोपरागपापानि सनायायतुरांकरः। त्रैलोक्येयानि भूतानि चराणि स्यावराणि
स्यावराणि च॥ ब्रह्मविष्णुर्कपुक्ता निता निपापं दहंतु मे॥ आमे त्रणो लेखनोक्ता स्वेते नवमंत्रकाः॥ अर्चयित्वा
पितृने वा नो चूस्वरां बरादिभिः॥ अनेन विधिना यस्तु यरुक्ता ने समाचरेत्॥ न तस्य ग्रहपीडा स्याद्यानवं
धुधनरूपः॥ परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभा॥ सूर्यग्रहेष्वेवमेव सूर्यनाम्ना विधीयते॥ इति वृद्धे वसिष्ठे प्रोक्ता य
हणरांतिः॥ अत्र यद्यपि जन्मराशोधनरूप इत्युक्तं। तत्र च दोषा ल्यता प्रतिमाने नरां स कर्तव्यता प्रतीयते तथा
पि प्राप्तिरिति वक्तव्यं सुविद्वद्गुरुमिधानादावप्यं जन्मराशावपि ग्रहणं प्राग्वपि ग्रहणं प्राग्वपि विधीयते॥ उभयां
वादेन रां त्यभिधानात्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। यस्मिन् राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणं स भवः। तस्य रांतिप्रवक्ष्यामि मंत्रौषधिविधाने
न इति॥ अतो जन्मनस्तत्र जन्मराशि व्यतिरिक्ते विरुद्धग्रहणं प्राग्विधीयते। वचनाभावात्। किंतु स्वविभवानुसूयं दानादि वि
धेयमिति तत्पर्यर्थः॥ सूर्यग्रहणं वमेवेति। यो सो वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः। सहस्रत्रयं नः सूर्यग्रहपीडां व्यपोहृत्वि
स्तु किरिशा चंद्रपरस्माने सूर्ये परं पूर्वश्लोकमंत्रेषु प्रयोज्यमित्यर्थः॥ अथेदं ग्रहणं स्थाने विशेषणं रिष्टं जनकमित्युक्तं

॥८॥

ज

अकिंयद्रुतां दृष्टमेवार्थि एजनकमुता दृष्टमपीति संशये निर्णयमाह-अथोऽति-अथोपे-आचार्यः। तुविशेषः। अश्रुर्जैमिरीष्टतनकंयद्रु-
 तांतु नोवीक्षं नदृष्टव्यमित्याहुः। उक्तं च जन्म सप्तौष्टरिण्यां कद रामस्य निशारे कै॥ दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधने
 पितृचेति। जन्मर्क्षे जन्मनक्षत्रे निधने वधतारा सप्तमी॥ अत्र दृष्ट-इति पदश्रवणादुष्टस्या नावस्थितो राहुर्दृष्टः पुंसोरि-
 ष्टे नैव नक्षत्रः। यदा तु मेघाद्यावरणो न गृहमध्यावस्थित्या वा चक्षुष्मतोऽपि पुंसो राहुदरा नामावेन सत्यं रिष्टे रिष्टे नास्तीति।
 एवं चो धस्य च कुत्राप्यवस्थितस्य गृहाद हिर्जंतु मरा कुर्वतो दृष्टा तु रादेश्च सर्वथा परिहृत्वा नादिवा नास्तीतीतेषा-
 मारायः। अत्र देचित्यते॥ ॥ किमिदं यद्रुतां दृष्टमेव स्नानाद्यधिकारसंपादकं मुते मेघाद्यावरणो नादृष्टमपि। कुतः सं-
 दृष्टः। उभयथावचनोपलब्धौ। तथा हि। वृद्धवसिष्ठः। सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतं कं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृ-
 तमन्त्रं विवर्जयेदिति। श्रुतं पर्वं। श्रुतं पाके इति निपातनात्। यद्यपि तस्मिन् सूत्रे क्षेररुविषोरेवेति मद्रा नाथकृतोक्तं तथापि
 मद्रा मुनिप्रयोगादन्यस्मिन् पिड्यचोदनादौ पाकसामन्यादृतिः। विष्णुः। राहुदर्शनं दत्तं हि श्राद्धमावेदितारकमि-
 ति। रातातपः॥ स्नाने दानं तपः श्राद्धमनेतं राहुदर्शनं इति। एवमादीवचो सिद्धं न पदसहितान्युपलभ्यते। अ-
 न्यथापि। वसिष्ठः। यद्रुतो संकटं मेवापि न स्नायाद्यदि मानवः। सप्तजन्मसुकुष्टी स्यादुरवजागी च जायत इति। लिं

सर्वे लं तु न वेत्ता
 नं सत्कान्ति
 वज्रयेदिति
 षड्विंशन्मतेः च
 वंशो मेव न एदि
 नां सत्कं राहु
 दर्शने ॥४७॥

॥८॥

रु

नीर

गणुगणोपि च इत्थं सूर्यग्रहे स्त्रायात्सूतके मृतकेपि च अस्त्रायामृत्युमाप्नोति स्त्रायी पापं न विंदति ति ॥ एमादीनि दर्श
 नपदानां काला निवचोऽप्युपलब्धं तो तत्र दर्शनं वा दिन आहुः ॥ दर्शनपदानां कालेषु वचस्य ग्रहाण्यनिमित्तत्वं
 प्रतिपाद्यते ॥ ग्रहणो संक्रमे वापीति निमित्तसप्तपुपलेभात् ॥ ज्ञातमेव च ग्रहाणां स्त्रानदानादिकं प्रतिनिमि
 त्तं भवति तद्वा तापेक्षायां च राहुदर्शनपदोपेतवचनालोचनेन चारुपज्ञानस्यैव निमित्तत्वं ॥ यतश्चारुप एव ज्ञाने ह
 र्मोख्यत्वेऽप्योतिश्चास्त्रीयज्ञाने तुल्यरूपा प्रसक्तिः एवं सति मेघाद्येन ग्रहाण्यदिव सजात चेद्ग्रहाणां विभवस्य
 ग्रहाण्युत्पन्नानदानादावनधिकारः ॥ तस्माद्ग्रहाण्यदिव स्त्रानदानादिकं विधेयमित्यर्थः संपन्नो भवति ॥ नैतत्सह
 दयं गमो यतो वचनेषु राहुदर्शनग्रहपदयोः समानार्थकताऽस्ति ॥ कथं ॥ अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगवांश्चि
 तः ॥ श्रीछमंदे च पाताल्या ग्रहाणां गतिरुतव इति सूर्यसिद्धोत्ते च ॥ इदियरूपातानामदृश्यतोक्ता ॥ पातो राहु
 श्च पर्यायः ॥ उक्तं च तत्र वा दक्षिणे त्रयोरेव पातो राहुश्चरं रुसा ॥ विक्षिपत्येष विक्षेपश्च इति नामपक्रंदिति ॥ के मा
 रावोर्केराण्युक्तं ॥ पर्वयेराण्यनुराहुपातयोर्नामनी विदधुरेवतां त्रिका इति ॥ अतो राहो दर्शनमेव गमनकुसु
 मायनां ननु ग्रहो सूर्यचंद्रयोश्च द्वाको राहुर्दृश्यत एव ॥ अत एव राहुयस्ते निराकर इत्यादिपुराणोक्तिः सा

धीयसीतिवेत्र॥ जानोतीहमहीछायातनुत्येऽर्कसमेपिवा॥ शशांकपातेय द्रुगो कियद्वागाधिको नाक इत्यु
 पक्रम्यछादको जास्करस्येदुरधःस्थो घनवद्भवेत्॥ भूछायां प्राप्नुवश्चंद्रो विशंत्यस्य भवेदसाविति॥ असा
 भूछायाऽस्य चंद्रस्य छादको भवेदित्यर्थः॥ इति सूर्यसिद्धांतोक्तः स्यष्टएव छाद्यच्छद कभावा निहितः॥
 पुराणो न सकृद्विरोधपरिहारस्तु हि ज्येष्ठा कालावरणादिभेदान्न छादको रादुरिति बुवति॥ यन्मानिनः के
 वलविज्ञास्तत्संदिता वेदपुराणा चात्ममिति पूर्वपक्षं विधाय ततो रादुः कुभामंडलगः शशोकं शशोकगच्छ
 दयती न बिंबे॥ ततो र्यमेः शं भूवरपदात्सर्वांगमानामविरुद्धमेतदिति जास्कराचार्येरेवोक्तः॥ तस्मि
 न्काले सांनिध्यमस्य तेनोपचर्यते रादुरिति वराहमिहिराण्युक्तः॥ तस्माद्दर्शनांतु नास्येव न वनमते दर्श
 ने चारुषमेवाच्यते नान्यत्र॥ एवं च त्तिराहोर्दर्शनं रादुदर्शनमिति तत्पुस्तकानुपपन्नः॥ अथ तु समीपलक्ष
 कदर्शनं राहमंगीकृत्य चेदर्थः क्रियेत तदीपीत्येवैस्वरूपमेवानुपपन्नं तस्य समीपतु सुतरा मिति बालैरप्येत
 दुध्यते॥ तस्माद्दर्शनं राहं नोपरागोलक्ष्य रादुदर्शनं रादुपरागस्तस्मिन् रादुदर्शने इति॥ अयमर्थः॥ रादु
 नामपातस्तस्य तत्संबन्धेन दर्शनमुपराग इति॥ न च रादुरेवलक्षणा योपरागपस्तस्य दर्शनमिति पूर्वप

रूपमिममार्थमिदिरिति वाच्यं ॥ लक्षणात् ॥ र्थांतरासंज्ञेवे सति वक्तव्या चेत्तदा दर्शने राहोस्तथा चात्यंत दर्शने ॥ प्रजापी
 डाविनिर्दृश्या व्याधिदुर्भिरुतत्करैरिति विष्णुधर्मोत्तरादिवाक्येषु पदोतरासे निधानाद्वाकुशब्देनोपरागोलक्ष्यते
 रुक्मराहोः पातनामकेयुरुगतिहेत्वर्थोतरमस्तीत्यतो राहुदर्शनग्रहपदयोः समानार्थकतास्तीत्येव सिद्धमिति प्रा
 गुक्तानां सर्ववचसाग्रहोत्पत्त्यादित्येव वाक्यार्थः ॥ फलितो भवति ॥ किंच ॥ ग्रहेचाक्षुषमेव दर्शनं विवक्षितं चेत्तदा ने
 देनोद्यतमादित्यनां संयातं कथंचना ॥ नोपरत्तं नवारिस्यं न मध्यं न भसो गतमिति मनूक्तोपरिक्तसूर्यदर्शननिषेधा
 नोपपद्येत ॥ नत्वयनिषेधः सूर्योपरागदर्शितएव न चंद्रोपरागइति चेत् ॥ नाशुचीराहुतारका इत्यत्र राहुमात्रग्रह
 राहुविचंद्रोपरागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्तत्वात् ॥ अशुचेरजस्वलापतीतादेव ग्रहांतु दोषाधिक्यसूचना
 र्थः ॥ यथाश्राद्धकुलीनानां ब्राह्मणानाममंत्रोक्तै अन्येषां निषिद्धत्वादेव कुंडजोलकब्राह्मणानाममंत्रो सिद्धे
 पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव ॥ नात्कस्करालोकनाश्लीलपरीवादादीवर्ज्येदिति स्मृतिवाक्यस्य त
 द्यदस्तगाभ्यादित्यदर्शनपर्यायाख्या नस्य युक्तत्वात् ॥ कैचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विध्योक्तत्वा
 त्वत्तत्वात्सकृद्वृत्त्याद्यादिति वाच्यं ॥ तच्चित्याजन्मसप्ताष्टरिप्यांकेत्यादिना सामान्यतो निषिद्धस्यो

112011

परकदर्शनस्य पुनर्निषेधात् ॥ प्रागुक्तं हि शारादुदर्शनपरस्य रादुपराजलक्षकत्वेन नुत्यवलवाभावाच्च । तस्मादुरक्तयोः
सूर्याचंद्रमासौर्यस्य कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वाद्द्रव्योचस्नानादानां धुक्तेस्तद्धाने च ज्योतिरास्त्वेकदेशे गते ॥ ति १
ग्रथे ज्योत्स्नात्तस्मिन्काले स्नानादिविधेयमिति सिद्धोक्तः ॥ अतर्पणमेवाद्याहतेषु परागो ज्योत्स्नानादिके विधेयमे
व । ननु गणितग्रंथाधीनमुपराजज्ञानमेव चेत्स्नानादिप्रयोजकं तदाराजौ सूर्यग्रहस्य हिवाचंद्रग्रहणा
स्य जायमानत्वात्तदापि स्नानादिकं स्यात् ॥ सत्यमेवैतत् ॥ वचनात्तथानयते । तदुक्तं निगमे । सूर्यग्रहो य
दाराजौ हिवाचंद्रग्रहो यदिति । तच्च स्नानेन कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति । अतएव तादृशो ग्रहदृष्टेर्हो ह्यो नापि
स्तीत्यपि सूच्यते ॥ न चैतदभाविप्रतिषेधादित्यधिकरणेन पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नोतरिक्षे न दीवीत्यु
दाहृतव्याक्यवन्नित्यानुवादइति वाच्यं । विधिः शेषत्वाभावात् ॥ यथा पृथिव्यामग्निश्चेतव्य इति निषेध
विधिरस्ति तत्र नोतरिक्षे न दीवीति दृष्टोक्तो निषेधविधेः शेषस्तथात्र सूर्यग्रहो यदाराजावियेतद्वाक्यं क
स्य विधेः शेष इति ॥ किंचैवं ब्रुवतस्तवमते तर्ह्यकमेव वाक्ये स्यान्न चैव धुक्ते ॥ अतएवाह जाबालिः । सौम्या
तिपुराय कालस्तुषोडशो जयतः कालः । कोऽसूर्योपरागतुयावद्दशमो चरइति । अस्तस्यास्तमनपर्यंतं दर्शनं

गोक्षमात्तावाकालः पुराणकोलो नवतीति माधवो व्याचरन्त्यौ ॥ तदुक्तं विश्वरूपनिर्णये ॥ दिवा चंद्रग्रहोरात्रौ सूर्यपर्व
 नपुराणदं । संविर्त्य पुराणविद्वयं यावदूर्ध्वनिगोचर इति । अन्येतु मेघा तु मेघावृते तदनावृतेवो पराजोगागिगिस्थितार
 तिघटिकाः पुराणकाल इत्याहुः ॥ दर्शने चैवं विधे निरूपयेच्छूजा वृक्षादुपरि स्थितत्वे वविवर्तिता । तदाह वसिष्ठः स्व
 सिद्धोते । सूर्यस्यादर्शने रात्रिं दिनं तदर्शनात्मकं ॥ चूजवृक्षादुपरि च स्थितो के दिर्शने स्मृतमिति ॥ अर्क
 इत्युपलक्षणं चंद्रादिग्रहनक्षत्राणां ॥ आकाशप्रदेशः समेताद्भूसेलग्रहवयत्रातिसप्रदेशो चूजरा
 द्वावच्यः । अतएव विष्णुधर्मोत्तरे ॥ अहोरात्रं न भोक्तव्यं सूर्यचंद्रग्रहोदयदा ॥ मुक्तिदद्यात्तु भोक्तव्यं
 स्नाने कृत्वा ततः परमिति । अस्तास्ते नृगुः । अस्तावेवास्तमाने तुरावी दूषाप्नुतो यदि ॥ तयोः परेद्युस्तदये स्नात्वा
 न्यवहरेन्नर इत्यनयोर्वाक्ययोर्दशो नोदयः । राहौ चूजवृक्षादुपरि स्थितत्वा उपलक्षकौ ॥ अन्यथा मेघाद्यावरणा
 नपरदिवसेपि दर्शनाभावेऽपवासः प्रसूयते । तथा यत्र स्पर्शकाले ग्रहं दृष्ट्वा स्नाने विहितं तत्रोत्तरा मेघावर
 णात्सूर्यचंद्रयोर्दशो नाभावो दिवसद्वयं त्रयं वा स्यात्तत्राप्युपवासप्रसंगो न च सर्वपिशिष्टास्तथाचरेति । तस्मा
 द्दिवादनार्थमन्युपेत्य रात्री यज्ञानपरतैर्व्याकर्तव्या ॥ तस्यांच सत्यां पूर्वोक्तरीत्या च मेघानावृतेषु परा

119911

दूयमध्यगतः शुभोप्यशुभरः शशीः अनिष्टस्थानसंस्थोऽपि भवेच्छुभकरः शशीः सोम्यनागे धि मित्रं गुरुणा वापि वीक्षित इति
 ॥ अथ चंद्रवलस्य विधांतरमनुष्ठुभाहः सितासितादौ सप्तद्वेष्टे चंद्रे पक्षौ शुभावुभौ ॥ व्यत्यासे वा शुभौ प्रोक्तौ संकरे बुवलं
 त्विरं ॥ ७॥ सितादौ शुक्लपक्षप्रतिपदिसमाचोने चंद्रे सति संपूर्णः शुक्लपक्षः शुभः ॥ असितादौ कृष्णपक्षप्रतिपदि दुष्टे च
 इति संपूर्णः कृष्णपक्षः संशुभः ॥ व्यत्यासे पूर्वोक्ताकार्थे परिहृत्वा वपि पक्षावनिष्ठौ ॥ यदा शुक्लपक्ष
 प्रतिपदि चंद्रो दुष्टश्चेत्तदाः सकलः शुक्लपक्षोऽनिष्टः ॥ कृष्णपक्षप्रतिपदि चंद्रः शुभश्चेत्तदा संपूर्णः कृष्णपक्षोऽनि
 ष्ट इति ॥ उक्तं चरत्नमालायां ॥ वलरूपकादिगते हिमंशौ शुभे शुभे पक्षमुदाहरेति सिते तारावशुते शुभे च पक्षावनिष्ठौ
 भवतो न्यथातौ ॥ कुर्येपोपि ॥ मासाः दीदुः शुभो यस्य तत्पक्षस्तस्य शोभतः ॥ ऐसादीदौ त्वशुभे शुभे च पक्षावनिष्ठौ
 ति ॥ इहमेतादृशमज्ज्वलं चंद्रवलं तु संकरे विवाह्या वा दाववरय कर्तव्ये तात्कालिके चंद्रवलाभावे च या
 ये नान्यथेत्यर्थः ॥ उक्तं च मूकूते तत्त्वटीकायां ॥

॥ अथ ग्रहाणां दौःस्थपरिहारपूर्वकतुष्टी संपादनार्थेन

वस्तुसमुदायघातं राशालिन्याह ॥ वज्रं शुक्रं ॥ बुद्धे सुमुक्ता प्रवालं चैमेऽगौ गोमेदं मार्को सुनीलं ॥ केतौ
 वैडूर्यं गुरौ पुष्पकं शेषाविः ॥ प्राज्ञा शिख्यं मेकेतुमध्ये ॥ ४ ॥ अथैकां सुवर्णमुद्रिकां कृत्वा तत्र दृश्यं प्रागेव तु
 लाकीरेन वधा विज्ज्जे प्रागादिदिक्कमेरा न वस्तुनि दृढं निधेयानि ॥ तत्र प्रागिति पंचम्यं तमचयं पंच
 चमीचयेत्यप्रलोपेऽन्ते ॥ प्रागादिदिक्कुरत्ययमर्थे जातः ॥ तत्र शुक्रं प्रीतये पूर्वस्यां दिशि वज्रं ह्री
 रकं निधेयं ॥ एवं चैव प्रीत्यर्थं शौचं न मुक्ताग्रेष्वप्यो ॥ नौमप्रीत्यर्थं प्रवालं दक्षिणास्यां ॥ अगौरा
 ह प्रीत्यर्थं गोमेदं नैर्ऋत्यां ॥ आर्कोरा नि प्रीतये शौचं न नीलं पश्चिमायां ॥ केतुप्रीतये वैडूर्यं का
 यव्यं ॥ गुरुप्रीत्यर्थं पुष्पकं पुष्परागादी च्यां ॥ बुधप्रीतये पाविर्गसुतपाविरेरा न्यां ॥ सूर्यप्रीतये
 ४ माणिक्यं मध्यामकोके इति ॥ यदाह

॥ अथ सति इव सामर्थ्येन वरत्नसमुदायधारणस्य रा
 क्यत्वात्तदुक्तेरा नीमसतिसामर्थ्यं यद्गुरुकृतं होष्यं तद्गुरुत्वात्तदधारणमिदं वज्रं याह ॥ माणिक्यमु

क्ताफलविदुमाणिगारुतमंतपुष्पकवज्रनीलंगोमेदवैदूर्यकमर्कतःसूरत्तान्यथोज्ञस्पमुरेसुवर्णं॥१॥सूर्यस्प्रीत
 र्थमाणिस्पर्धायं॥एवंचंद्रस्पमुक्ताफलं॥नोमस्पविदुमं॥बुधस्पगारुतमं॥कंतंगरुडपाचि॥गुरोःपुष्पकंपुष्परागः॥शुक्र
 स्पवज्रं॥शनेनीलं॥सुणोपाजाइतिकान्यकुन्नुनौषयादुः॥राहोर्गोमेदं॥केतोर्वैदूर्यमितेवमर्कतोकीर्तिनाग्रहाणां
 रत्नानिधार्याणिस्पुः॥तत्रयद्वहृक्तंतदौष्ण्यतस्पग्रहस्पतुष्टौधार्यमित्यर्थः॥पराहकरपः॥सूर्यादिनांचसंतुष्टौमाणि
 क्यंमौक्तिकंततः॥सुविदुमंमर्कतंपुष्परागंचवज्रकं॥नीलगोमेदवैदूर्यंधार्यंराश्वदृढंकमात्रं॥अथोज्ञस्पमुरेसुवर्णमि
 त्यग्निमश्लोकेनसंबधः॥॥अथमाहामूल्यरत्नधारण्यस्यसामर्थ्यभावस्तदर्थमित्यमूल्यानिरत्नानितारावलं
 चशालिन्याह॥धार्यंलाजावर्तकंरादुकैत्वोरूपंशुक्रेंदोश्चमुक्तागुरोस्तालोहंमंदस्पारभानोःप्रवालंताराजन्महीनि
 राहर्तितःस्यात्॥१॥अथोज्ञस्पपुधस्पमुरेसंतोषार्थंसुवर्णंयथाशक्तिधार्यंरादुकैत्वोःप्रीत्येलाजावर्तकं
 धार्यं॥एवशुक्रेंदोस्तष्टैरूपं॥गुरोस्तुष्टौमुक्ता॥मंदस्पशनेस्तष्टैरलोहं॥आरभानोःमंगलसूर्ययोःप्रीत्येप्रवा
 लंधार्यं॥उक्तंचश्रीपतिना॥धार्यंतुष्टौविदुमंनोमभानोःरूपंशुक्रेंदोश्चहेमंरुजस्प॥मुक्तासुरेर्लोहमर्कतमज
 स्पलांजावर्तःकीर्तितःशेषयोश्चेति॥सूर्यःगुरोःशेषयोःरादुकैत्वोः॥दिविकोकारेस्तुऔषधामूलानिधार्याणि
 साहस्रलंधार्यंत्रिशूल्याःसवितरिविगुणैसारिकामूलमिंदोजिह्वाहेनीमिपुत्रेरजनिकरमुतेचंद्रदारेश्चमूलका

॥

22

भा. ३३ जीवे धसुके नवतिशुभकरं सिंहपुच्छं मूलं वाघोलं चार्कं पुत्रे तमसि मलयजं केतु रोषे श्वर्गं धं मिति त्रिभूला विल्लः
 हारिकादीरणा जिह्वादिना गजिह्वा रूद्रारु विधारः ॥ भा. ३३ प्रसिद्धा सिंहपुच्छे - - - - - वाघादंवरियो रिति मध्यदेशे
 भाषया प्रसिद्धम् ॥ मलयजे चंदने अश्वजं धं प्रसिद्धं ॥ एतदौषधी मूलधारणं सर्वथारत्नधारणा शक्तौ वेदितव्यं ॥ तारे
 ति ॥ यदि नेतारा बलमस्ति नेवेति विचारं श्विकिर्षितं स्तद्धिनेया तारा सा जन्म कृज्जन्म नरुवा विराति तपु नः पुनरावृत्तिव ह
 येरा गरा नीया स्यात् ॥ विरिति धि विचतु र्यः सुजिति सुजे तमव्ययं ॥ स्वजन्म नरुवादि नरुवा जे गणिते नवनिर्भक्तिते
 स्व आरुते यो न वेत्यवसिष्टतारयाषु जमशुभे च वाच्यमिति फलितोऽर्थः ॥ अथ शेषक्रमेण सफलास्तारा संज्ञा अनुष्ठाना
 रु ॥ जन्माख्य संपादिय हः के मप्रत्य रि साधकाः ॥ वधमैवादि तिमैत्राः स्युस्तारा नाम सहक फला ॥ ११ ॥ स्पष्टा
 र्थमिदं पद्यम् ॥ यदा रुनारहः ॥ जन्म पदि संपदि पदे मप्रत्य रि साधको वधः ॥ मित्रं परं न मित्रे तु जन्म जा च्च पुनः
 पुनरिति ॥ एवं तारा गरा नीया इति शेषः ॥ तत्र तृतीया पंचमी सप्तम्य स्तारा निषिद्धा अनिष्टफल अवगात् ॥ अथदि
 न्याः समीचीनाः समीचीनफल श्रवणात् ॥ उक्तं च ॥ जन्मतारा द्वितीया च षष्ठी चैव चतुर्थी का ॥ अष्टमी नवमी वे सैषट् सुता
 स्तारा शुभावहा ॥ इति ॥ जन्म नरुवां तु कार्य विशेष गृहीतं प्रतिषिद्धं च तच्चाये निर्णेष्यते ॥ तदिदं तारा बलं कृच्छ्र पक्ष विषयं न
 त्प्रभय पक्ष साधारणं ॥ तदा ह नारहः ॥ कृच्छ्र बलवती तारा शुक्ल पक्षे वली शशीति युक्तं चैतत् ॥ यतोऽत्रार्थवादो रत्नमाला

रम

यो। न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मेः प्रभावः कथितमिह हि तारावीर्यमायैः प्रधानं। अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोक्षि
ते वा प्रभवति खलुकं सर्वकार्यलियोषा। शुद्धे पक्षे शीतरश्मिर्वलीया न प्राधान्यं तारकायास्ततः। शक्त्या यु
युक्ते विद्यमानेपि कांतेन स्वातंत्र्यं योषितः कापि दृष्टमिति। अथावश्यं कृत्यं दुष्टताराणां प्रकारद्वयेन परिहारं शा
हलविक्रीडितेनाह। मृत्योस्वर्णतिलान्निपद्यिगुणं शाकं त्रिजन्मस्वयोदद्यात्प्रत्यरितारका सुभवणं सर्वो विपत्प्रत्य
न ५ रिः। मृत्युश्चादिमपर्यये शुभदोषैषां द्वितीये शकानादि प्रात्यतृतीयका अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः। मृत्योः स
सम्प्रावधतारायां स्वर्णतिलान्यथा शक्ति सुवर्णयुक्तोऽस्ति लान्द्राहणाय दद्यात्। विपद्यपि विपत्संज्ञायां तृतीयतारायां
गुणमिह विकारे दद्यात्। त्रिजन्मसु तिसृषु जन्मतारासु शाकं प्रसिद्धं ताकादि दद्यात्। अथो प्रत्यरितारका सुपंचम्यां ता
रायां भवणं दद्यात्। तदाह नारदः। जन्म त्रिपंचमाख्या तारा निष्फलप्रदा। अनिष्टपरिहाराय दद्यादेतद्धि ज्ञातये। शाकं
गुणं स भवणं स तिलं कांचनं क्रमात्। अत्र स तिलमिति विशेषणं कांचनपदस्य न भवणयदस्य। तेन बध्ना तारायां स तिलं
कांचनं देयं। उक्तं चरीपितायां। प्रत्यरो भवणं दद्याच्छाकं दद्यात्त्रिजन्मसु। विपत्तारे गुणं दद्यान्निधने तिलकांचनं॥
अथ द्वितीयः परिहार उच्यते। तत्रादिमपर्यये प्रथमा वसौ विपत्प्रत्यरिर्मृत्युश्च तृतीया पंचमी सप्तम्यस्ताराः सर्वा
अपि सामान्यतः षष्टिघटिकात्मिका अपि न शुभदाः स्युः। अथ द्वितीये पर्यये द्वितीया वसौ विपत्प्रत्यरिर्मृत्युना
मादि प्रात्यतृतीयका अंशान् शुभदाः। विपत्तारायां प्रथमा विंशतिघटिका स्याज्याः। इतराश्चत्वारिंशद्युभाः
प्रत्यरितारायां मध्यमा विंशतिघटिका स्याज्याः। तदुभयतो विंशतिविंशतिघटिकाः शुभाः। बध्ना तारायां मतिमा
विंशतिघटिका स्याज्याः। आद्याश्चत्वारिंशद्युभा इति न वीना व्याकुर्वते। जीर्णस्त्वंशशब्देन नक्षत्रचतुर्थी शमा
हुः तथा सत्यादि प्रात्यतृतीयका अंशान् क्रमेण निविद्धाः इतरं शुभाः। अथ तृतीये पर्यये तृतीया वसौ विपत्प्र

नो०
१४

त्यरि मृत्यवश्चैते सर्वे षष्टि कालिका अपि शुभाः शोभनप्र लदाः स्मृताः । तथा च जगन्मोहने गुरु रित्युक्ता षष्टि
तां पर्याये प्रथमे वर्ज्या विपत्त्यरि नैधनाः । द्वितीये त्वं शका वर्ज्या स्तृतीये त्वं श्विलाः शुभाः । द्वितीये पर्याये अंशकाना
ह स एव । आद्यांशो विपदि त्याज्यः प्रत्यरौ चरमा शुभः । वधे त्याज्य स्तृतीयांशः शेषा अंशस्तु शोभनाः । अत्रांशो न
क्षत्रचतुर्थोऽप्युच्यते । किं मत्र प्रमाणमिति चेत् । उच्यते । जन्मक्षदिशमं कर्म संघात दंतुषोऽंशं । अष्टादशं सामुदा
यं त्रयोविंशं विनाशमं । मानसं च विंशदं निचरेषु भूमेषु तु शतं नारदोक्ते वैनाशिकारव्यत्रयो विंशे भस्यदुष्ट
तं तदपवादमाहव्यवनः । वैनाशिकारव्येन क्षत्रे अष्टाशीत्यंशकं विना । शिष्टांशाः शुभदा शेषा जन्मनी दुग
तांशकादिति । तत्र वैनाशिकं प्रत्यरि संज्ञं तस्य चरमांशस्थानि एता प्राप्ता सा एषा शीत्यंशकं विनेत्यनेन वा
ध्याते इत्यत एकत्र दृष्टः शास्त्राथेऽपरत्रापि नियुज्यत इति न्यायादत्रापि सैव व्याख्येति न नवीनम
तं ज्यायोऽप्रमाणकत्वात् । अथ चंद्रावस्था वक्ष्यस्तदा नैयनोपायमनुब्रूमाह । षष्टि ६० भूगतभं भुक्त
षटीयुक्तं युगा ४८ तं । शरा वि ४५ ह्रस्वतोऽर्कं शेषेऽवस्थाः क्रिया द्विधोः ॥ १३ ॥ अत्र चंद्रस्य राशौ राशौ द्वा
दशावस्थाः संति ॥ यदाह नारदः । चंद्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथा ॥ १४ ॥

१४

क्रमात्। यात्रोद्वाहादिके कार्ये संज्ञा तुल्यफलप्रदाः। तत्राश्विनीमारभ्यगतभानिषष्ट्याष्टगुण्यानिवर्तमाननक्षत्रमुक्तघटीसु
क्तानि कार्याणि तानि पुनर्युगे श्रुतिर्निर्गतानि। पंचचत्वारिंशताभाज्याः नियतं शुभमागतं गतावस्थास्ताः। रोषवर्तमानाव
स्थायाः। तत्र लज्जां कस्यापि द्वादशाधिके द्वादशभिर्भागैः प्रवासाद्यवस्थागताः स्युः। ता अवस्थामेष राशिस्थे चंद्रे प्रवासादिसं
ज्ञाः। रषराशिस्थे नष्टादिसंज्ञाः स्युरेवं मिथुनादि दशराशिषु मृतादिसंज्ञा ह्यवस्था भवन्तीत्यर्थः। यदाहनारदः। षष्टिघ्नं चंद्र
नक्षत्रतत्कालघटिकावितं। वेदघृमिषु वेदास्तस्य स्याभानुभाजिता इति॥ अत्रोपपत्तिः। एकैकस्मिन् राशौ द्वादशाद्वादशाव
स्थाः सन्ति। सामान्यतो नक्षत्रभोगाः षष्टिघटिकात्मक इत्येवं सति राशिभोगघटिकाः पंचत्रिंशदधिकं शतं भवन्ति। तत्रेव राशिके
। यद्येताभिर्१३५ घटीभिर्द्वादशावस्थालभ्यंते तदेष्टघटीभिः किमिति तत्रेकयाष्टघटिगुणनायां विकारानापत्तेर्द्वादशानामयम
के १३५ भाजको जातो यथा २५५ अत्रानयोर्गुणकभाजकयोस्त्रिभिरपवर्तैर्गुणकश्चत्वारः। भाजकः पंचचत्वारिंशतत्काल
लघरीयोगस्तन्याय प्राप्तः २५५ एव तथा द्वादशाभागे पितराधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात्। अत्रेदमवधार्यं यद्यपि नक्षत्रा
ण्यघटिभूताधिकभावः सर्वे भवन्ति तथापि षष्टिघटिकात्मकत्वेन व्यवहारः कार्यः। विद्यमाननक्षत्रं भुक्तं तु स्वभोगं ताव
ष्टिघटिकात्मकं कृत्वा तत्र योज्यं यथा यदि स्वभोगेन षष्टिघटिकालभ्यंते तदेष्टघटीभिः किमिति त्रैराशिकेनेष्टघटीनां षष्टि

गो.

गुणकोनक्षत्रभोगोभाजकइति॥ ॥अथद्वादशवस्त्रानामासितफलान्युपजात्याह॥ प्रवासनाशौमराणंजयश्चाहास्यारतिकी
डित्सुप्तभुक्ता॥ ज्वराख्यकंपस्थिरता॥ अमेषा क्रमानामसरकफलासुः॥ १५॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यं॥ उक्तंचकश्येन॥ प्रवासनष्टाच
मनाजयाहस्यारतिमुदा॥ सुप्तभुक्ताज्वराकंपासुस्थितिर्नामसन्निनाइति॥ मुराविद्विरादिभ्योडाततशाप्र॥ अथनवग्रहाणां
वेरुतिपरिहरार्थं सौषधजलस्नानंरक्षिणाश्चशार्दूलविकडितेनाह॥ लाजाप्रियंकुष्ठवलाप्रियंगुघनसिद्धार्थेनिशारारु
मिःपुंखालोध्रयुतेर्जलेनिगदितंस्नानंग्रहोत्थाद्यकृद्द्वेत्त॥ धेनुःकंबेरुणोरुषश्चकमकंपीतांबरंघोटकः॥ तोगोरसिताम
हासिरजइत्येतारवेहृक्षिणा॥ १५॥ लाजाभृष्टशालयः॥ कुष्ठप्रसिद्धं॥ वलावरियाराइतिकांन्यकुब्जभाषयाहुः॥ प्रियंगुःरा
ले॥ घनोमुक्ता॥ सिद्धार्थःसर्षपा॥ सिरसइतिमहाराष्ट्राः॥ सरसिवइतिकांन्यकुब्जः॥ निशोहृदिद्वयं॥ शारुदेवदरुः॥ पुष्या
ग्रपुंखा॥ लोध्रं॥ प्रसिद्धं॥ एतैरौषधैर्युतानिर्गंगादिजलानितैःकृत्वास्नानंदुष्टग्रहसूचितोरिष्टनाशकंस्पात॥ उक्तंच
दीपाकायां॥ सिद्धार्थलोध्ररजनीद्वयमुक्तधान्यलामज्जकंसफलिनीसवचाचमासी॥ स्नानं कुरुग्रहणप्रशमायनित्यं स
र्वविप्रवृत्तयसुमुखीभवन्ति॥ देवदमनोदरेपि॥ सप्रियंगुरजनीद्वयमांसीकुष्ठलाजसितसर्षपुखंडैः॥ वारिभिःसहवचैः सह
लोध्रेःस्नानमतिनिखिलग्रहपीडामिति॥ वारिभिस्तार्थैर्दकैः॥ रत्नमालायांतुप्रत्येकं ग्रहणमौषधस्नानमुक्तं॥ यथा॥ मनः

शिलोले सुरदास कुंकुमैरुशीरयष्टी मधुपद्मकान्वितैः ॥ सताम्रपुष्पैर्विषमस्थितैरवौ शुभावहं स्नानमुदाहृतं बुधैः
 ॥ **सूर्यस्येदं** ॥ पंचगव्यगजदानविमिश्रैः शंखशुक्तिकुमुदस्फटिकैश्च ॥ शीतरश्मिकृतवैकृतहं तस्नानमेतदु
 दितं नृपतीनां ॥ **चंद्रस्येदं** ॥ बिल्वचंदनबलारुणपुष्पैर्हिंशुल्कफलिनीबकुलैश्च ॥ स्नानमद्विरिहमा
 सियुताभिर्भौमदोः स्थविनिवारणमाहुः ॥ **भौमस्येदं** ॥ गोमयाक्षतफलैः सरोचनैः सौद्रशुक्तेभ्यश्च ॥
 मभिः ॥ स्नानमुक्तमिदमत्र भूयतां बोधना शुभविनाशानंबुधैः ॥ **बुधस्येदं** ॥ मालतीकुसुमशुक्लसर्वपे
 पध्वैश्च मदयंति कोद्वैः ॥ क्षिप्रमंबुमधुकेन च स्फुटं वैकृतं गुरुकृतं निकृतं ति ॥ **गुरोरिदं** ॥ एतया च
 शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमूलकुंकुमैः ॥ स्नानतो भृगुसुतोपपादितं दुःस्वमेति विलयं न संश
 यः ॥ **शुक्रस्येदं** ॥ असिततिलांजनलोध्रबलाभिः शतकुसुमाद्यनजालयुताभिः ॥ रवितनये कथितं
 विषमस्थे दुरितहृदा प्रवनं मुनिमुखैः ॥ **शनेरिदं** ॥ लोध्रगर्भतिलपत्रकमुक्ताहस्तिदानमृगनाभि
 पयोभिः ॥ स्नानमर्त्तिमिह कृतं तिराहोः साजमूत्रमिदमेव च केतोः ॥ राहुकथितद्रव्यमजमूत्रसहि
 तं केत्वर्थस्यात् ॥ राहुकेत्वोरिदं ॥ अतएवोक्तं दीपिकायां ॥ प्रयोज्यमौषधस्नानं ग्रहविप्रसुरार्चनं ॥ अ
 तानुद्दिश्य होमोवाग्रहाणां प्रीतिमिच्छता ॥ तत्र ग्रहपूजा होमोवमिष्टसंहितायां महता प्रबंधेनोक्तं तत

एवाकांतव्यावित्यलमतिविस्तरेण। अथरवेः। रविमारभ्यदक्षिणोत्तरेण तत्र सूर्यप्रीत्यर्थं धेनुर्गोः। चंद्र
 प्रीत्यर्थं कंबुशंखः। कंबुइति न पुंस कलिंगं पृथक्पदं। शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियामित्यमरोक्तेः। मंगलप्रीत्यर्थं म
 रुत आरक्तवर्णं वृषः। बुधप्रीत्यर्थं कनकं सुवर्णं। गुरुप्रीत्यर्थं पीतांबरं। तैत्तिरीयविभवं कार्पासको ब्राजं वा।
 शुक्रप्रीत्यर्थं श्वेतोद्योतकः। शनिप्रीत्यर्थं मसिताश्यामवर्णं गौः। राहुप्रीत्यर्थं महासिंहं। खरवृद्धः। केतुप्री
 त्यर्थं मज्जशो गोदक्षिणेत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः। धेनुं शंखं रक्तवर्णं हेमपीतांबरद्वयं। श्वेताश्वं कृष्णध्व
 नुं च कृष्णलोहमजं क्रमात्। स्वर्णेन वाससी कृत्यदा तव्यादक्षिणा ततः। आचार्यार्थं जापकेभ्यो ब्राह्म
 लोभ्योर्थं शक्तित इति॥ अत्र प्रत्येकं दानं मंत्रास्तेनैवोक्ताः ग्रंथभ्यस्त्वभ्यान्नालिख्यंते। एवं यः कुरुते सम्य
 ग्रहयज्ञं नृपोत्तमः। सर्वान् कामानमौर्वीति शुभस्थानं प्रलंभते। नृपोत्तम इत्युपलक्षणं तेन यः कश्चि
 द्गृहस्थोऽपि कुर्यात्। तत्र स्वविभवानुरूपानि ग्रहदानानि प्राक्तानि कैश्चित्। यथा। कौसुंभवस्त्रिगुणहेमता
 म्रमाणि कृत्वा धूमसुवर्णमश्वम्। सवसंगो दानमिति प्रणीतं दुष्टाय सूर्याय मस्तुरिकाश्च। सूर्याय दं॥
 चतकलशंसितवस्त्रं दधि शंखे चैव मौक्तिकं सुवर्णं। रजतं च संप्रदद्याच्चंद्रारिष्टोपशमनाय। चंद्राय
 दं॥ प्रवालं गोधूममस्तुरिकाश्च वृषश्च ताम्रः। करवीरपुष्पम्। आरक्तवस्त्रं शुद्धहेमताम्रं दुष्टाय भौ

प्रायसचंदनं हि ॥ **गोमायेदं** ॥ नीलं वस्त्रं मुहुर्दानं बुधाय रत्नं पाची दासिका हे मसर्पिः ॥ कांस्थं दंतः कुंज
 रस्थाथ मेघो रौप्यं सर्वं पुष्पजात्यादिकं च ॥ **बुधायेदम्** ॥ अश्वः सुवर्णं शुभपीतं वस्त्रं सपीतधान्यं
 धवणं सपुष्पम् ॥ सशर्करं तद्रजनीप्रयुक्तं दुष्टाय शान्तये गुरवे प्रदेयम् ॥ **गुरवे इदं** ॥ चित्रवस्त्रमपि दा
 नवार्चिते दुष्टे गेमुनिवरैः परिणीतम् ॥ तदुलंघ्य तसुवर्णं रूप्यकं वज्रकं पश्चिमलोधवलौः श्वः ॥ **शुक्रा**
येदम् ॥ नीलकं महिषं कृष्णं वस्त्रं लोहं स दक्षिणं ॥ दद्याच्च दक्षिणायुक्तं शनिदौष्ट्यं प्रशान्तये ॥ श
 नय इदम् ॥ राहोर्दानं बुधैर्मेषो गोमेदं लोहकं बलौ ॥ सुवर्णं नागरूप्यं च सति लंताम्रभाजनम् ॥ रा
 ह ७ **हव इदम्** ॥ केतौ वैदूर्यममलं तैलं मृगमदस्तथा ॥ ऊर्णं तिलैश्च संयुक्तां दद्यात्केशापनुते ये
 ॥ **केतवे इदम्** ॥ ८ ॥ **अन्यच्च संहिता प्रदीपे** ॥ भानुस्तो बूलदानादपहरति नृणां वैकुण्ठं वासरोत्थं सोमः
 श्रीखंडदानादवनिवरसुतो भोजनात्पुष्पदानात् ॥ सौम्यः शक्रस्य मंत्री हरिहरनमना द्वागवः
 शुभ्रवस्त्रैस्ते लस्त्रानात्प्रभाते दिनकरतनयो ब्रह्मन त्यापरो चेति ॥ ब्रह्म ब्राह्मणः परौराहुकेतुः ॥ अ
 यस्तर्पादयो यता गंतव्यशोऽक्रुक्कियद्विदिनेऽक्रुद्धं दधुरित्येतदुपजात्याह ॥ सूर्यारसौम्यास्फु
 जितोऽक्षनागसप्तादिघस्त्रान्विधुरग्निनाडीः ॥ तमोयमैज्यास्त्रिंशत् रसाश्चिश्मासा गंतव्यराशेः

रजनी हरि
 इ ॥ ३५

फलदाः पुरस्तात् ॥ १७ ॥ सूर्यादयो ग्रहा गंतव्यराशेऽङ्गिमिधितराशेः पुरस्तात् पूर्वमेव तत्तत्सं
 ख्याकदिवसघटीमासान् अत्रकाळाध्वनोरत्यंतसंयोगे इति द्वितीयोऽततो नैरंतर्धे एतावतं
 कालं फलदाः शुभफलदाः स्युः ॥ तद्यथा ॥ सूर्यो गंतव्यराशेः प्रागक्षयस्वान् पंचदिवसान् फलदः ॥ एव
 मारो भौमोऽष्टदिवसान् पूर्वफलदः ॥ बुधः सप्तदिवसान् शुक्रोऽपि सप्तदिवसान् ॥ विधुश्चंद्रोऽग्निनाडी
 घटिकात्रयमेव प्राक् फलदः ॥ राहुर्गंतव्यराशेः प्राक् त्रिमासान् फलदः ॥ एवं शनिः षण्मासान् ॥
 गुरुर्हि मासान् पूर्वफलद इत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ सूर्यः पंचदिनं शशी त्रिघटिकं भौमो ष्वेवासरान् स
 ताहानि भृगुस्तु सोम तनयो मास द्वयं वेगुरुः ॥ षण्मासान् पुरतोऽपि सूर्यतनयो राहुश्च मासत्रयं के
 तश्चैव ददाति भाविसकलं गंतव्यराशेः फलमिति ॥ जगन्मोहने त्वेवमुक्ता ॥ आदित्याद्याग्रहोदयुर्ध्वमेवागोचरे
 पिवा ॥ सप्तविंशतिभागे ध्वं परराशिफलं रवत्विति ॥ अथात्र प्रसंगादावश्यकमंगलयात्रादिकृत्येषु ससुति
 थ्यादिविषयकदुष्टयोगसद्भावे तत्तद्दोषनिवारणार्थं दानं शालिन्याह ॥ दुष्टयोगे हेमचंद्रे चैधान्यं तिथ्यधे
 तिथौ तंडुलांश्च ॥ वारे रत्ने भे च गं हेमनाड्यो दद्यात्सिं धृत्यं च तारासुराजा ॥ दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे
 सति हेमसुवर्णयथाशक्तिशजा दद्यात् ॥ च पुनश्चंद्रे दुष्टे विहितान्यतरस्थानस्थितेशंखं दद्यात् ॥
 तिथ्यर्द्धं करणे भद्राख्ये दुष्टे धान्यं दद्यात् ॥ तिथौ दुष्टे चतुर्थ्यादिरूपे तंडुलान् दद्यात् ॥ वारे दुष्टे
 नुपदयरूपे रत्ने प्रवालमुक्तादि दद्यात् ॥ भेराशौ दुष्टे क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वाद्विदोषसहिते सति

गोदद्यात्तानाद्यां घटिकायां दुर्मुहूर्तो दिनोदुष्टायां सत्यां हेमसुवर्णं दद्यात्तच्च पुनस्तारासुदुष्टासुविपत्त्यसिद्धिरुपासु
 सिद्धयर्थं सैधवं लवणं दद्यात् ॥ पूर्वदुष्टतारासुप्रत्येकं विशिष्य दानमुक्तमिदं नो तदशक्तौ लवणमेव देयमिति पुनरुक्तिपरिह
 रः ॥ उक्तं च दीपिकायां ॥ योगस्पृहे मकराण्यचधान्यमिदं शंखं च तंदुलमणातिथिवारयोश्च ॥ तारावलायलवणान्यथैगोच
 राशोर्दद्याद्दिजायकनकं शुचिनोडिकायादति ॥ ॥ अथात्र गोचरप्रसंगात्सूर्यादयो राशपंतरगताः संतः कदाशु भाशु भफ
 लराशो भवंति तथा चांडुमासाधिकरणकरविवारादौ स्वतन्मनस्त्रप्रवेशे सति फलविशेषं च वसंततिलकावृत्तेनाह ॥
 राशपादिगोचरविकुजौ फलदौ सिते ज्योमधे सराशिसुतश्चरमेऽब्रमंदौ ॥ अधा १ च २ वद्विभय ३ सन्नति ४ वस्त्र ५
 सौख्य ६ दुःखाति ७ मासि जनिभेरविवासरादौ ॥ १८ ॥ रविकुजौ सूर्यमंगलौ राशपादिगोराशिसुतश्चरमेऽब्रमंदौ ॥ अधा १ च २ वद्विभय ३ सन्नति ४ वस्त्र ५
 स्थितौ सौतो फलदौ निखिलफलराशौ ॥ अवशिष्टांशेष्वीषदाषफलदौ सिते ज्योशुक्रहस्पतीमध्ये मध्यगतां राश
 के निखिलफलदावन्प्रेषदाषत् ॥ राशिसुतो बुधः सदात्रैरादौषु निखिलफलदाता ॥ १९ ॥ ब्रमंदौ चंद्रानिश्चरौ चरमे
 राशपतिर्मां दशके निखिलफलदाता रावन्प्रेषदाषत् ॥ उक्तं च वसिष्ठेन ॥ भवनादिगतौ फलदौ रविर्ज्योमधे गो
 चरुशुक्रौ ॥ अंत्यगतौ राशिरविजौ सदेव फलदः ॥ राशौ के सुतं वराहेणापि ॥ दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले ॥ २० ॥

थ गो ३

त ४

गुरुभगु
जो १

श २

रविभौ मोमध्यगो २

गो०

१८

यस्त

भवन्स्वमध्यमातौ रवि सुत शशिनो विनिर्गमस्यौ शशितनयः फलरक्त सर्वकालमिति रुचिरे भोमः ॥ त्रि। यस्मि
नूयस्मिन्मासे स्वीयजन्मनरुचप्रवेशे सूर्यादिवा राशे त्पुस्तकतस्मिन्स्त ॥ स्मिन्मास्यधाहीति फलमिदं चो नित्य निवाच्यानि
था रवि वारे जन्मनरुचप्रवेशे सति तस्मिन्मासे अर्धमासोऽनमिति यावत्तत्फलं तस्य पुंसो भवेत् ॥ एवं चंद्र वारे ज
न्मनरुचप्रवेशेऽन्नं भक्ष्यं तत्प्राप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ एवं भोम वारे वृद्धिर्भवेत् ॥ बुध वारे सन्मतिः सती सप्तीचीना धर्म
युक्ता बुद्धिर्भवेत् ॥ गुरु वारे वस्त्रप्राप्तिर्भवेत् ॥ शुक्रे सौख्यप्राप्तिर्भवेत् ॥ शनि वारे दुःखप्राप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ उक्तं च
ज्यातिषरत्नसं ग्रहवामनेन ॥ अर्धमासजनमग्निः सुमतिता वस्त्रं सुखं चासुखं मासे मासि फलं भवेज्जनने स
यादिवा रस्थित इति ॥ अत्र मासस्तथा च तिथये तु हिनां शुमानादिति भास्कराचार्ये वाक्याच्चांद्रः शुक्लप्रतिपदादि
शोतो मासो गृह्यते इति शिवं ॥ अथ गोचरप्रकरणं गद्येनोपसंहारं ॥ ॥ इति श्री देवज्ञानंत सुतदैवज्ञानमविरं चि र २
तेषु कृतं चिंतामणे गोचरप्रकरणं ॥ स्पष्टार्थं ॥ ज्यातिविद्वरनीलकंठविदुषः श्री चंद्रिकोस्तथापुत्रेणाहिगै प्र
सारितधिया मोहं तच्चिंतामणे ॥ गोविदेन विनिर्मितं नयनिधोषीधूषधारभिधे व्याख्या नखलु गोचरप्रकरणं

र ३

या २

वैर

संपूर्णतामध्यगात् ॥ ॥ इति श्रीदेवज्ञमुकुटा लंकारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविंदज्योति
विद्विरचितायां मुकुटचिंमणिटीकायां पीयूषधाराभिधायि गोचरप्रकरणं समाप्तिगमत् ॥ ॥ ११२ ॥
ता २ म २

विद्वद्देवज्ञमुकुटा १

षधारायां २

१२

गोचरप्रकरणं समाप्तं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीनन्दासचतुर्थीयमस्तौनेंद्रचविबुद्धं
रूपप्रथमं वक्ति द्वितीयां सुवयो पुनः
पादास्तारकोपनैः तृतीयां परिपूरय।
एवं त्रिवर्ग्यं चोर्वी भावित्वा कथं तस्मिन्
प्रथमं स्थितिं संहारं संहारश्च द्वितीयके
द्वादिहिरण्यं त्रयेत्यादेवमंशं च मोक्षं
नामादिचमत्कारमनवन्द्यं हानिहरयेत्
एवमादिचोक्तं विंशत्यावृष्टिरन्तः प्रकीर्ति
ताः ॥ ३ ॥ अथ पादयत्ने लोकाद्वारं सञ्जा
रुते जगत्त्रयं ॥ संहारं संहरेद्
तदयं त्रैलोक्यं ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
कोकिलमुद्रिः ४

द्यदियोग

॥ शार्ङ्गसमुच्चये। अस्तीगते लग्नपतौ वरस्पृष्टं न वेदं शपतौ वधूनां। द्रेष्काणानाथे स्तमिते तयोः
स्यान्मृतौ विपुस्थे सकलं ह्योपि॥ यत्र लग्नाधिपः षष्ठो रविर्भौमो यवापरः। तद्धर्मयत्नतस्तथा
ज्यं शुभैः सर्वग्रहे रपि॥ षष्ठाष्टमे लग्नपतौ वा भवेत्सर्ववर्तः। सर्वशुभयोगनाशं करोति द्वाग्नि
वदरण्ये॥ द्रेष्काणयो वाथ नवांशयो वा षष्ठाष्टमस्थो द्यदिलग्नकाले। स्वस्तिपेनोपश्रुप
तिवात्मनो मुखं विचर्चितं कुकुमकज्जलेन॥

या.
१

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ पार्वतीहृदयपद्मभास्करं वक्तुं उमघसंघवारणं ॥ प्रणम्य कुरुते नयान्वि
तां यात्रिकप्रकरणं स्पष्टीकृतं ॥ १ ॥ ॥ अथ यात्रप्रकरणं व्याख्यायते ॥ तत्र किंचित्कार्यमुद्दिश्य देवांत
रगमनं यात्रा ॥ सा च संस्पृष्टोद्दिष्टविधा ॥ एका समरविजया ये वाऽपरा सामान्ययात्रा ॥ तत्र शत्रुनगरजयार्थं
वत्समाणा योगतश्च जातकोक्तराजयोगलभे पुत्राधान्येन यायात्रा सामरविजयाख्या ॥ यद्यपि कानिचि
न्मगराणि विनैव युद्धं कटकबाहुल्यादेव वशं यांति तथापि युद्धसंभावनास्तेष्वयात्रायां नार्थवारणस्या
रितीर्थदर्शनार्थं वा तिथ्यारिश्चुद्धिर्मंगीकृत्य यायात्रा सामान्ययात्रा ॥ तदुक्तं वसिष्ठेन ॥ परविषये विजया
र्थं वा राणां स्मरितीर्थं गंतु यात्रा तु समरविजयाख्या ॥ निस्विलापरयात्रा या सामान्ययात्रा ॥ तदुक्तं वसिष्ठे
सामान्या सा भवेद्द्विविधा ॥ १ ॥ कथिततिथिवासरहेषु भिन्नफलदा भवेच्च सामान्या ॥ समराद्वयाचयात्रा
योगविलग्नस्तितीर्थयोगेष्विति ॥ तत्र यात्राप्रकरणमारिश्चुद्धिं यच्छ्रद्धावाधिकारिणस्तवत्यहर्विणीकृ
त्साह ॥ यात्रायां प्रविहितजन्मनां नृपाणां रातव्यं दिवसमबुद्धजन्मनां च ॥ प्रश्नाद्यैरुदयनिमित्तमू

राम

१

लभते विज्ञाते शुभशुभे बुधः प्रदद्यात् ॥ १॥ वैरि गतिरिक्तसकललोकहितकारित्वान्नृपस्य वत्स्यमाण शुभा
शुभसमुदायविचारस्पसकलशिष्टसमतत्वेन तर्धीनत्वाच्च नृपग्रहणं न च नृपग्रहणाद्वाह एवैष विचा
रयुक्त इति वाच्यं बह्वर्णयोगलभ्ये पुनश्चोक्तं राजपदानुपादानप्रसंगतः ॥ प्रकरणे देवतत्त्वाभावात् ॥ अ
विस्मरणार्थमिति चेन्न ॥ हि कृत्वा द्यावप्यविस्मरणार्थं नृपग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ तस्माद्यथासंभवं
राज्यगतिरिक्तस्य ब्राह्मणादेरप्येव विचार उपयोज्यः ॥ एवमेव च वसिष्ठाद्युपि वाक्येषु पिसमाधियं ॥ प्रवि
दितं कृपाघटिकादिनाहं तं जन्म जन्म समया लक्षणया तत्कालीन लक्षणं कुंडलीस्य शुभाशुभग्रहसंवि
शुभाशुभफलोदकी ज्ञानं येषां तेषां नृपाणां यात्रायां दिवसं रातव्यं ॥ यात्रादि नंदेयमित्यर्थः ॥ वातुलीवे
दिवसवासराविति दिवसरात्रौ नृपसकल्लिङ्गः ॥ तच्च ज्ञानं जातकरास्त्राधीनं शुभफलदग्रहस्प
रायामंदरायांच राहो यात्राविधेया ॥ नृशुभफलदग्रहस्पदरायामंतद्वारायांच यात्रानैव विधेया गय
राहवराहः ॥ विदिते होरा रात्रौ स्थानादिवले ग्रहाणां च ॥ आयुषि च परिज्ञाते शुभमशुभं यातुरिह वाच्यं

या०
२

मिति। वसिष्ठेऽपि॥ निखिलगुणयुतानां राज्ञां कथयामि विधानमत्र यात्रयां॥ जातकमलोक्य वदेत्
लसिद्धिस्त्यन्यथा मृषा भवतीति। ननु यस्मै देवा जन्मकालेन विहितस्तस्य कथं यात्रा स्यादित्यत्र
ह अत्रुदेति॥ अत्रुद्मज्ञानं जन्मकालेनैषां तेषामपि प्रश्नाद्यैः पृच्छोपक्रत्यादिभिरशुभशुभे
विज्ञाते निश्चिते सति बुधो यात्रादिव संप्रदायात्। कीदृशोऽउद्यो दिने दिने राज्याभिवृद्धिरथवा लग्नं॥
निमित्तं शकुनादि॥ एतदादीनि वस्तूनि मूलभूतानि निदानकारणानियेषां तैः॥ यथा ह नारदः॥ अ
ज्ञातजन्मनां नृणां फलं सिद्धिर्गुणवर्णवत्॥ प्रश्नो ह्यनिमित्ताद्ये स्तेषामपि फलोदय इति॥ नन्वेव न
रस्वाये अज्ञातजन्मतः पुंसां यात्रा फलं घृणाहृतुल्यमिति पूर्वाह्नेऽर्कं॥ प्रश्नादिना तु तादृश
स्यापि फलातिरिति पूर्वापरविरोधः॥ उच्यते॥ प्रश्नादिना हि शुभाशुभनिर्णयः कृते निष्पन्नमपि
यात्राफलं घृणाहृतुल्यं॥ घृणाः कीदृशविशेषः॥ स यथा शक्तिकाष्ठं भिदं तदेवादेकः ककारादिको व
र्णज्जातस्तद्दिहं यद्यतु प्रश्नादिना शुभनिर्णयसद्भावे क्रियमाणा यात्राऽवश्यं फलदेति न कोपि

श्रीराम
२

विरोधः॥ विशेषमाह॥ बृहद्यात्रायां वराहः॥ तस्मात्तत्पुःकुसुमपुष्पफलाग्रहस्तः॥ अणम्यरवये हरिदि
 स्तुतवस्यः॥ होरांगशोस्त्रकुशलान्दितकारिणश्चसंगद्यदेवगणकान्सकृदेवपृच्छेत्॥ अथनृपेति स
 मीपेदेववि॥ तृष्टमात्रःफलमुरयनेमिनेस्तर्कयेत्कात्स्न्यदृष्ट्या॥ सरसिसरितिवाच्येयद्यपि स्यादनिष्टं
 स्फुटमपि कथनीयमंत्रिणोभूभुजेवेति॥ अथज्ञाताज्ञातजन्मनां पुमांसाधारण्येन यात्रावद्भूतेतत्र
 ज्ञातजन्मनां जातकाद्यवगतशुभफलानां यात्राविचारोऽत्यायाससाध्यः॥ अज्ञातजन्मनां तु जात
 कयास्त्रे प्रश्नाद्यनुक्तेः कथं तद्यात्रा निर्वहद्दत्तारां क्यशुभं फलयात्रावेदकं प्रश्नं दुर्तवितुं वितेनाह
 ॥ जननराशितनूयदिलगुणे तदधिपौयदिवान्ततएव च॥ त्रि३ रिपुदत्ता १० य ११ गृहं दियवोदयो
 विजय एव भवेद्दुःखोपतेः॥ १२॥ न न्यत्र कथमज्ञानजन्मत्वं यावता जन्मराशिलग्नज्ञानं विना समय
 ज्ञानं नैव भवेत्॥ सत्यं॥ यद्यपिराशिलग्नज्ञानं जातं तथापि विनिश्चयजातकावगतशुभफलदृश्य
 दृशानवगमाद्ज्ञातजन्मत्वं॥ अतएव राशिलग्नज्ञानाभावे यदि पृच्छीति प्रश्नं वक्ष्यति प्रश्नं वक्ष्य

पा.
३

ति॥ जननं जन्मतसंबंधी नीराशिले ते यद्विप्रश्ने स्यातां॥ जन्मराशिर्जन्मलग्नं वा यदि प्रश्नस्तु स्यात्तदा
वसुधापतेर्विजयः॥ अथ वा तदधिपे जन्मलग्नं जन्मराश्याः स्वामिनो यद्विलग्नं गतो स्यात्तदापि
वसुधापतेर्विजयः॥ वा अथ वा तत एव ताभ्यामेव जन्मराशिभ्यामेव त्रिपुरवायुगृहं तृतीयं पृष्ठं दृष्ट्वा
मेकादशानामन्यतमं गृहं यद्युदयो लग्नं स्यात्तदापि वसुधापतेर्विजय एव शत्रुहृदय एव स्यादित्यर्थः॥
यदाह नारदः॥ जन्मराशौ जन्मराशौ तयोरीनाम्भेपि वा॥ ताभ्यां व्यापारिष्वेष्टेषु यातुः॥ शत्रुहृदयोपिवेति
॥ अत्र तदीशः शुभग्रहश्चेन्न गतोपेक्षित इत्यपि विशेषो ध्येयः॥ यदाह वसिष्ठः॥ जन्मराशौ लग्नं गते त
दीशे वापि लग्नं गते॥ अभीष्टफलदायात्राराशिराशौ कुभग्रहः॥ जन्मलग्नं लग्नं गते तदीशे वापि लग्नं
गते॥ अर्थलाभप्रदायात्रालग्नं राशौ कुभग्रह इति केचित्ताभ्यामित्यनेन जन्मलग्नं जन्मराश्याधिपा
भ्यामित्याहुः॥ तत्र जन्मराशि विलग्नं भ्यालगे चोपचये गृहे॥ संपूर्णफलदायात्रा त्वथवा विजयप्रदे
ति वसिष्ठेन कंठत एव जन्मराशि विलग्नं भ्यामित्युक्तत्वात्॥ अथान्यं प्रश्नं मंजुभाषिणी कुंदसाहसि

राम
३

या
४

४ य

कुरः॥ असौ सप्तममस्थाने॥ इदं शब्देन प्रागुक्तप्रयोगोक्तोऽर्थः पारमृश्येति॥ जन्मराशिरुतजन्मविलम्बत
त्यतीउदयगोयदिवास्तः॥ अथ कर्मरिपुभान्पुनराभ्यां शत्रुसंसयमवेहितदानीमिति॥ जन्मराशीत्या
दिकं सर्वशत्रुसमुद्रवंचेदस्ते सप्तमस्थाने स्यादथवा द्विबुके स्यात्तरा पियातुर्नपस्यविजयइत्यर्थः॥
वराहोपि॥ उदयमुद्रं पंचाजन्मभंजन्मपंचातुपचयेगुहं बावीह्यलमेयियासोः॥ विनिहतमरिपु
हं विद्विरात्रो रिरंवा द्विबुकगृहसमेतं पृच्छतोऽस्तस्थितं वेति॥ अथाज्ञातजन्मनां शुभफलदं प्रश्नं
तोदकच्छेदसाहं॥ यदि पृच्छितनोवसुधा रुचिरा शुभवस्तयदिश्रुतिदर्शनं गं॥ यदि पृच्छितनोवसुधा रुचि
ऽथ शुभग्रहदृष्ट्युतं चरलमेवमपि॥ ४॥ अत्र वसुधापतेर्जयइत्यनुवर्तते॥ यदि पृच्छितनोवसुधा रुचि
वसुधाभूमिरुचिरा स्यात् अथवा यदि शुभवस्तमंगल्यवस्तवस्त्राभरणदिश्रुतिदर्शनं गं शुभं
गोचरदर्शनं गोचरं वा॥ दर्शनमुच्यते॥ अथवा प्रष्टुं आरदतो देवसंज्ञितं तदा वसुधापतेर्जयः
स्यादिश्रुतिं सवेव व्याख्येयं॥ यद्वा हृष्टी पतिः॥ मनो रमा भूयैदिष्टं कृतः स्यान्मंगल्यवस्तुश्रु
४२५

राम
४

४ स

तिदर्शनेस्तः॥ यदा दराष्ट्रकृतिचयहं जंतदादिशेदस्तिजयस्तवेति॥ अथ अथवा चरलसंमेषककलुला
मकराणामन्यतमं यद्विश्रुतं शुभग्रहे दृष्टं युतवातदा पिराज्ञेजयः॥ करोति राशिर्गमनं फलं च चरे वि
लमे शुभदृष्ट्युक्त इति श्रीपुस्तके॥ ॥ अथ ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुसां साधारणेनाशुभफलदं च प्रश्नं
मालिनीच्छेदसाहं॥ विधुकुजयुतलमे सोरिदृष्टे चंद्रे मृतिभमदनसंस्थे लगे भास्करे पि॥ द्विबुक
निधनहोराद्युनगे वापि पापे सपदि भवति भंगः प्रश्नकर्तुस्तदानीमा॥ ५॥ चंद्रमंगलयुक्ते लगे सोरिणा
शनिना दृष्टे तदा प्रश्नकर्तुर्न्यादेः भंगः शत्रुतः पाराजयो नारोगो वा स्यात्॥ ॥ अथ चंद्रे मृतिः भमदनसं
स्थेऽष्टमसप्तमसंस्थे लगे चंस्कारे सत्ते वविधे विशिष्टे योगे पृष्ठभंगः स्यात्॥ तथा अपि शिष्टो
ऽव्ययानामनेकार्थत्वादिपर्ययार्थः॥ तथा हि अपि विपर्यये वा सति भास्करे मृतिमदनस्थे चंद्रे लगे
गेच सति एवं विधे योगे प्रष्टुर्भंगः स्यात्॥ उक्तं च वराहेश्या॥ सचंद्ररुधिरे लगे भंगः सूर्यात्मजे हिते॥ ॥
यूनने धनगे चंद्रे लगे याते दिवा करे॥ विपर्यये वा यातस्पत्रास भंगवधागमा इति॥ वा अथवा पापय

या.
५

हचतुर्थाष्टमलक्षसप्तमस्थानानामन्यतमस्थेति प्रष्टुर्भगः स्यात् ॥ उक्तंचवराहेण ॥ निधनदिवुक
होरासप्तमर्षेपापानशुभफलकरः स्युः ॥ ८ ॥ कृतां मानवानां ॥ इदमभवनयुक्तेषु सौम्याः प्रशस्ताः स
हसदिदमशेषयानकालेषिचित्पुमिति ॥ १ ॥ अथ याता कस्यां दिशि गमिष्यतीति प्रश्ने निर्ययं भुजंगप्र
यातेनाह त्रिकोणे कुजात्सौरि शुक्रज्जीवाय देकोपि वानोगमोऽर्का ह्युत्तमा ॥ बलीयांस्तमधेतयो
यौगुहः स्यात्स्वकीयां दिशं प्रत्युतासौ नयेच्च ॥ २ ॥ कुजान्मंगला त्रिकोणे नवमपंचमे सौरि शुक्रज
जीवाः शनैश्चरु शुक्रबुधगुरवश्चेत्सुरथवा एकोपि वा सौरि शुक्रज्जीवानामन्यतमश्चेत्त्रिकोणे
स्यात्तरायातायां दिशमुद्दिश्य जिगमिष्यतीति तत्र दिशि गमोगमनं न स्यात् ॥ वा अथवाऽर्का ह्युत्तमा त्रिको
णे चेत्स्यात्तरा पुदिष्टं मनेन स्यादेका तर्हि कस्यां दिशि गमनं स्यादित्युवाह बलीयानिति ॥ त
योर्मध्येऽधुनोक्तोद्दिष्टदिक्प्रतिबंधकारके योर्ग्रहयोर्मध्ये योगहोबलवा स्यौ तस्वकीयां दिशं प्र
त्युतसांप्रतं नयेत् ॥ चः पादद्वयं ॥ यदहं वराहः ॥ एकोपि जीवस्तु सितसितानां कुजा त्रिको

दिगा

राम
५

पुजन्मलक्षममथाधिपोतयोस्ततएवोपचयस्य चेद्भवेत् ॥ दिवुकेऽधुनेऽथ शुभवर्गकस्तनो यस्मिन्
कोदयगृहे तदा जयः ॥ ३ ॥ रिपोः शत्रोर्जन्मलक्षमं जन्मलक्षं जन्मराशिश्च तत्रैव प्रशस्तलक्ष्मा दिवुके चतुर्थे
निसप्तमे वा तदाराजे जयो भवेत् ॥ अथ वा तयोः शत्रुजन्मलक्ष्मणो रार्धपोस्वामिनो प्रशस्तलक्ष्मा दिवुके
दुनेवा स्यातां तदापि जय एव ॥ अथवा ॥ ततएव ताभ्यां शत्रोर्जन्मलक्षं जन्मराशिभ्यामेव चोपचयगृहे विष
डिकादरादनामानामन्यतमं गृहं प्रशस्तलक्ष्मा दिवुके दुनेवा च स्यात्तदापि जय एव ॥ अथ वा तनो प्रशस्त
ने शुभवर्गकः शुभग्रहाणां षडुर्गकश्चेत्स्यात्तदापि जय एव ॥ अथ वा यदि मस्तकोदयाः शीर्षोदयारा
शयः प्रश्रुताश्चेत्सुस्तदापि जय एव ॥ शीर्षोदयराशौ नाह वराहः ॥ गोजाश्चिकिंमिथुनाः समु
गानिशाख्याः पृष्टोदया विमिथुनाः कथितास्त एव ॥ शीर्षोदयादिनवला ॥ शुभवंति शेषालक्षं समे
त्समयतः पृथुरोमयुग्ममिति ॥ पृथुरोमामानः ॥ श्रीपतिः ॥ इदमप्यसिंभवे यदा स्तो दिवुके वा विज
यस्तदापि पातुः ॥ शिरसो हस्ते नियश्चरान्ति जय कृत्सोऽप्युदये तथेष्टवर्ग इति ॥ यदा ॥ अस्त ॥ इति पर

गोरवितोयवेदुः॥यात्रोद्यतस्तत्रनयातियातातयोर्बलीर्यन्नयतिस्वकाष्ठांमिति॥काष्ठांदिशं॥ग्रहदि
शस्तुसूर्यःसितोभूमिसुतइत्यादिनावह्यति॥अथैतादृशंदितीययोगंमदनलेखाकुंदसाहो॥
प्रश्नोगम्पदिगीशातरेवटःपंचमगोयः॥बोभूयाद्वलयुक्तःस्वामाशंनयतेऽसौ॥७॥गम्पदिगीशा
तगतुमिष्टायादिकतस्पाईशःस्वामीप्रश्नेप्रश्नलगेयस्मिंस्थानेस्पाततःपंपमेस्थानेयोयहोवल
युक्तो॥बोभूयादेतिवलयुक्तोभवेत्तदासौग्रहःस्वांस्वीयामाशंदिशंनयतेप्रापयति॥उक्तंचव
राहेणयात्रादिगीशाद्यदिपंचमेनोयहैग्रहोबोययुतस्तुतिष्ठेत्॥समद्युताशंकथितानिभ
क्तोफलानिवीर्यान्नयतिस्वकाष्ठांमिति॥अन्यदपियोगंतरतेनैवोक्तं॥परस्परसोरिकु
जोरवीडुत्रिकोणोभागवलोहितोवाफलंयदुक्तंतेदशेषमेवविनाशपपश्चान्नयतिस्वका
ष्ठांमिति॥अथैवंप्रश्नलगात्पुष्टुःशुभाशुभंनिर्णययात्रोकालादिभुजंगप्रयातेनाह॥धनु
र्मिषसिंहेषुयात्राप्रशस्ताशानिलोशनोराशिगेचैवमध्या॥रवौकेकमीनालिसंस्थेतिदीर्घ

या.
६

जतुः सप्तपंचविताराश्चनेष्टः॥१॥ रवौ धनुर्मेघसिंहस्थिते सति यात्राप्रशस्ता शुभफलदात्री॥ शनि
मिश्रोशनो राशिगेमकरं भक्त्या मिथुनहृषतुलागते रवौ यात्रामध्यामध्यफलदातृ शुभरात्राप्यशुभ
रेत्यर्थः॥ कर्कमीनालिसंस्थे रवौ अतिदीर्घा बहुकालसाध्या यात्रा हीनफलेत्यर्थः॥ यदा हलहस्तः॥ या
त्राजसिंहतुरगोपगते वरिष्ठामध्याशनैश्चरबुधोशनसांगुहेषु॥ भानो कुलीरुष्वृश्चिकजेऽतिदी
र्घाशस्तस्कदेवलमतेऽधुनि पृष्ठगेऽर्कः॥ शस्तइति॥ देवलाचार्यमतेऽधुनि मर्मेऽर्कः सूर्यः पृष्ठगः
शस्तः॥ पृष्ठगत्यंतु भ्रमणवरो न॥ सूर्यो ह्यहोरात्रमध्ये उदयकालादरभ्य प्रहराष्टकेन प्रदक्षिणं
प्राच्याद्यष्टैरिदं भ्रमतीति॥ यदा हवसंतराजः॥ दग्धादिगैर्गो ज्वलितितादिगैर्दोषधूमिता चानत
दिक् प्रभाते॥ इत्येवमेव प्रहराष्टकेन भुंक्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण॥ दग्धादिगुक्ता दिननाथमु
क्ता विवस्वराप्ता भवति प्रदिष्टा॥ संधूमितायां सविता प्रयाता शेषादंगताः खलु पंचरंगं तारुति॥
अतेन भ्रमणप्रकारेण यस्यां दिशियस्मिन् प्रहरे भ्रमणसंभवः सादिक् सूर्यसंमुखोच्यते॥

राम

६

तत्पंचमादिकुसूर्यपृष्ठगतेत्युच्यते इति पितृचरणव्याचरणम् ॥ वयं त्वेवं व्याकुर्मः ॥ शास्त्रा इति ॥ द्वादश
राशिचक्रभ्रमवेद्योनयस्यांदिशपक्षः स्थितस्तोपृष्ठतः कृत्वा यायादित्यर्थः ॥ यथा लग्नस्थिते के पञ्चमा
दिशंगहेतु ॥ चतुर्थस्य सूर्ये दक्षिणां दिशंगहेतु ॥ सप्तमस्य सूर्ये पूर्वांगहेतु ॥ दशमस्य सूर्ये उत्तरां दि
शंगहेतु ॥ यदा देवतः ॥ लग्नस्य वरुणाङ्गां हि बुद्धे दक्षिणां रवो यायात् ॥ सप्तमगे पूर्वाङ्गमेष्टु रणसं
स्थिते सोम्यामिति ॥ एवं विदिह्यपितृत्यन्यापत्वा दुर्गं ॥ यथा ॥ द्वितीयस्ये तृतीयस्ये वा सूर्ये नैऋ
तीगहेतु ॥ पंचमस्ये षष्ठस्ये वा सूर्ये आग्नेयीगहेतु ॥ अष्टमस्ये नवमस्ये वा सूर्ये एशानीगहेतु
३ स्प ॥ एकादशस्ये द्वादशे वा सूर्ये वायव्यांगहेतु इति ॥ अथ तारा निषेध उच्यते ॥ जनुरिति ॥ स्वजन्मन
रुत्रादिमनद्वयं संख्यं स्यात्तन्न वभक्तमवेशिष्टाः प्रथमसप्तपंचमतृतीयाख्यास्ताराश्चेत्युक्तरा
नेष्टानिषिद्धाः ॥ यदुक्तं रत्नमालायां ॥ श्रीपतिना ॥ त्यक्तात्रिपंचादिमसप्ततारा इति ॥ नारदेऽपि ग
विपंचसप्त आद्येषु यात्राभीष्टफलप्रदेति ॥ जनुरित्यादिनक्षत्रोक्तिसमीपे वक्तव्यमप्यत्रोक्तं पाद

या.

७

३ पक्ष

पूरणार्थम् ॥ अथ तिथि नक्षत्र मुदी भुजंग प्रयातेनाह नषष्ठी नच द्वा दशी नाष्टमी नोसिताद्या
तिथिः पूर्णिमा मान रिक्ता ॥ हयादित्य मित्रं दु जीवां त्प हस्त श्रवो वा स वैरे वयात्रा प्रशस्ता ॥ सितार्था
तिथिः शुक्लं प्रतिपत् ॥ अर्थात् शुक्लं पक्षं प्रतिपत्तु तमा ॥ अमाऽअमा वास्या ॥ अन्यास्तिथयो नाम तः
प्रसिद्धास्तेयाः ॥ आसुतिथिषु यात्रा न प्रशस्तेति वाक्यार्थः ॥ परार्थस्तथा ॥ षष्ठी नयात्रायां प्रशस्तेत्य
र्थः ॥ एवं सर्वत्र ॥ बहुन कारणं कवित्वे परानां पुनरुक्त्या गोरवलाघवविचारो नास्तीति द्योतयितुं
नखरो नच भूमसा मृदुरिति वत ॥ यदाह नारदः ॥ षष्ठाष्टमी द्वादशी कारिका मावर्जिता सुच ॥ या
त्रा मुक्त प्रतिपदि निधनायाधनायवेति ॥ अर्थात् षष्ठादि निषिद्ध तिथि वृत्ति रिक्ता स्तिथयो यात्रायां
प्रशस्ता इत्यर्थः ॥ अत्र प्रत्येकं तिथि फलान्पादव सिद्धः ॥ वल्लभ पक्ष प्रतिपत्तु यात्रे भंग प्रशक्ता निधन प्र
शक्ता ॥ यातुर्मनीऽभीष्ट करा द्वितीया संपूर्ण यात्रा फलदा तृतीया ॥ तिस्त्रोपि रिक्ता स्तिथयः प्रयातु
मृत्यु प्रशङ्का विनाशदा वा ॥ यत्रास्ते र्धन प्रशङ्का पंचमी मृत्यु करा च षष्ठी ॥ सप्तमी विजयदा

श ४१

राम

७

इथाष्टमीशोक दुःखभयदामयप्रदा ॥ सर्वदुःखशमनीयशस्करा लाभदा च दशमी निरंतरं ॥ पशुप्रदामा
 नकरी सुगंधरक्तांबरानेकशुभप्रदा स्यात् ॥ एकादशी चित्रमृगप्रभूतधान्याकराद्युत्तमवस्तुदा स्यात्
 ॥ भूरिभूतिनाशिनी भूरिचर्महारिणी ॥ भूरिभूतिदायिनी द्वादशी प्रभंगदा ॥ त्रयोदशी सुभोगदा वि
 षरूपहृन्नाशिनी ॥ विनाशदा च पूर्णिमा यशःसंप्रदोत्तमा ॥ वल्लभपक्षः ॥ शुक्लपक्षः ॥ य
 स्यात् प्रतिपदिसत्यपि उदये चंद्रस्याति ह्रीं एत्वाङ्गप्रदत्वं यदा तु चंद्रोदयाभाव एव तदा निधनप्रदत्वं
 मरणदा तत्त्वं ॥ अथार्थकृष्णपक्षप्रतिपदुत्तमा ॥ अद्भुत ॥ प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धिरेव न संशयः
 इति ॥ तत्कृष्णपक्षीयप्रतिपदिष्यं ॥ हयैति ॥ ननु तिथयः प्रोक्ताः मध्ये वाराचिदायनसंज्ञोक्तिर्न संग
 कृते ॥ किंच ॥ वसिष्ठेनोक्तत्वात् वारावक्तव्या एव ॥ सुरेज्यैरेत्येज्यशरीरदुर्जानां वाराश्च वर्गाः शुभदाः
 अयागे ॥ आदित्यभूस्तु शनैश्च राणां वाराश्च वर्गाः न शुभप्रदाः स्युरिति ॥ फलान्याहराजमाने
 उः ॥ सूर्यदिने धूमिनाशश्चंद्रात्किह्योर्थनाशश्च ॥ ज्वलस्तृकृपितरुजः कोजे बोधे सुह

पा.
८

स्माप्तिः जैवे जय धन लब्धि शुके स्त्री वस्त्र गंध धन लाभः । ऐन्यवध बंध रोगान्त्राप्नोति दिनेऽर्कपु
त्रस्येति ॥ तस्माद्द्वारा वक्तव्या एवेति चेत् ॥ उच्यते ॥ न वक्तव्या एव वारा इति वयं ब्रूमः ॥ कुतः ॥ नारद
कश्यपाद्युषिभिस्तु कृत्वा त ॥ किंचानमंदं दुर्दिने प्राचीन व्रजे हस्तिगंगुरो ॥ सितार्कयोर्न प्रती
चीनो दीची ज्ञानमोरपीति नारदवाक्य बोधितं ॥ तुहिनकरमंदवारेशु क्रदिशं न व्रजे दुरोचया
म्यायां ॥ रवि सितदिने प्रतीच्यां सौम्यदिशं ज्ञारयोश्च वारमूलस्यादिति वसिष्ठवाक्य बोधितं
पिपापग्रहवारमूलं सर्वमते निरर्थकमापद्येत ॥ सामान्यतएव निषेधसत्त्वात् ॥ दोषाधिक्यस्य
च नार्थमिति चेन्न ॥ भिन्नकर्तृकेषु मुनिग्रंथेषु मुनिवचनानां वैयर्थ्यात् न हत्वा देवं विधागतिरु
चिता ॥ न त्वेककर्तृके ग्रंथे ॥ तत्र हि पूर्वापरविरोधे अर्थांतरं वा कार्ये ग्रंथांतरेण सदैकवाक्य
तावाकाया ॥ तत्रायं वसिष्ठवाक्यस्वरसात् तुहिनकरमंदवारेशु इति वाक्यात्पापवारनिषेधो गे
ण द्रुत्यनुमियते ॥ तत्र तस्य गतिस्त्वेवं ॥ यदा स्वर्जं नराशेरूपचयं स्थानस्थो यो ग्रहः स्यात्स शुभो

मतिः

राध
८

य

वापापोवाभवतुसर्वदिक्षु हितः॥परंतुमूलदिशोविहाय॥पदात्तनुपचंस्यानस्यःस्यात्सुकुत्रा
पिनहितः॥यदाहराजमार्तडः॥उपचयकरग्रहदिनेशु द्विःकुरेपिघायिनांभवति॥सोमेष्यनु
पचयस्येनभवतियात्राशुभायातुरिति॥एवंग्रंथभेदेनचंद्रशुभाशुभोक्तिरपिपरिहर्तव्या॥
केचित्तुष्टुहीणचंद्रविषयेत्याहुः॥तस्मान्नाथोवाशक्तयो॥अतोयंघरुतापिनोक्तावाराइत्यल
मतिप्रसंगेनेतिप्रकृतमनुसरामः॥हयेति॥हयोअश्विनीआदित्यंपुनर्वसुःमित्रानुराधा॥इंद्रः
मृगः॥जीवःपुष्यः॥अत्यंरेवती॥हस्तादयःप्रसिद्धाः॥एतैर्नवनक्षत्रैरेवयात्राप्रशस्तोत्तमा॥य
दाहवसिष्ठः॥पौष्कदयदित्यकरे ज्यमित्रविष्णुदुर्वसाद्वयभानियानि॥श्रेष्ठानियात्रासुनवैव
तानिमुक्तात्रिपंचादिमसप्तभानिति॥श्रेष्ठानीत्युक्तेःकियतांनक्षत्राणामध्यमत्वंकियतां
निरुष्टत्वंचानुमियते॥तदपितेनेवोक्तं॥तिस्रोत्तरावारुणनैःइति॥इपूर्वात्रयंब्राह्मभयुग्दशौ
वांमध्यानिनेष्टान्पनलानितैः॥शद्विदेवचित्राहिमघातकानाति॥तिस्रउत्तराइतिवक्तव्ये॥ति

धा०

६

शा०

स्त्रोत्तरादुत्पत्तिं संधिः॥ गुरुस्तु बहूनि भानि निषिद्धा न्याह पूर्वसु त्रिषु याम्यर्हं ज्येष्ठायां रोद्रभो
रगे॥ सर्वासु गते यात्रां प्राण हानिर्भविष्यतीति॥ केचित्तु पूर्वात्रयं सानलमयजानां राजां त्रुषु
ए स हो त्र राणि॥ सपो ह्यमैत्रं पितृदेवतं च प्रजापतेर्भंच कृषीवलानां॥ आहिरुहस्ताभिजिदा
म्विना निवलिगुनानां प्रभवन्ति भानि मूल त्रिनेत्रा नल वारुणा निभान्युग्रजातेः प्रभविष्णुतायाः
सोम्येन्द्रचित्रावसुदेवतानि सेवाजनस्वाम्यमुपागतानि॥ साप्यं विशारवाश्च वराभरण्यश्चंडा
लजाते रभिनिहिः शंतिवरा होक्ते जातिविशेषेण यात्रा नक्षत्रा एपाहः॥ तद्धितं यतो वराह
संहितायां नक्षत्रे बृहस्पत्याये पंचरश्म संख्या के एता नितं च देश जातिवैस्त्वाद्युक्ते रशुभोपघा
ते तेषां देशानां जातीनां च गोधूमादिवस्तूनां च पाटा इत्यन्यथा हि शुभमिति तस्यार्थः॥ उक्तं
च तत्रैव वराहेण॥ रविरविसुतभोगमागतं हितिसुत भेदनवक्रद्विषितं॥ ग्रहणगतमथोक्तया
हंतं नियतमुपाकरणीं तितं च यत्तु तदुपहृतमिति प्रचक्षते प्रकृतिविपर्ययया तमेव वा॥ नि

पद्यानुक्तानि
२४

राम
६

गदितपरिवर्गद्वयकथितविषययुगंसमृद्धयइतिपरिवर्गःस्ववर्गः॥ १॥ अथवारपूजनसूत्रम्
 लघुष्टीकंदसाह॥ नपूर्वदिशिश्चक्रभेनविधुसौरिवारेतथानवाजपुर्नगुरौयमक्षिणदेत्ये
 ज्ययोः॥ नपाशिरिदिग्धातुमेकुजबुधेऽयमहेतथातसौम्यकुकुभिब्रजेस्वजयजीवितार्थीबुधः
 ॥१०॥ शक्रभेज्येष्वानसूत्रेपूर्वदिशिब्रजेतथाविधुसौरिवारेपिपूर्वदिशिब्रजेत॥ अजप
 दमेपूर्वाभद्रपदानसूत्रेतथागुरौगुरुवारेपियमदिशि। सुनब्रजेत॥ इनदेत्येज्ययोःरविशुक्रवारे
 तथाधातुमेरोहिण्यापाशिरिदिशिपाशिवरुणस्तस्यदिशिपश्चिमदिशिब्रजेत॥ कुजबुधेमंगल
 बुधवारेतथायमहेतुतराफाल्गुन्यांसौम्यकुकुभिभुतरदिशिब्रजेत॥ कः। बुधःपंडितोज्ञातावाराज
 दि। कीदृशोबुधः। स्वजयजीवितार्थी॥ स्वंधनं। जयः। शत्रुपराजयपूर्वकःस्वोत्कर्षः॥ जीवितमायुष्यं
 एतानिअर्थयितेऽसौ॥ गच्छतश्चपुंसोऽयनाशोजयनाशोमरणंवास्यातइतिनिष्पद्योर्थः॥ यदाह
 नारदः। नमंदेदुनेप्राचीनब्रजेदक्षिणंशुभं॥ सितार्कयोर्नक्षत्रीचीनोदीचींशारयोरपाति॥ राजमानेडे

सोमशनिवारे ४

मा-
१०

नविशेषउक्तं ॥ तोयेशवक्रिधनदांतकराहसानांयातोऽथवानिलशतक्रतुशंकराणां ॥ दिग्भागसु
सकिरणदिदिनेषुदेवैः संरहितोऽपिनिधनंनचिरादुपैति ॥ सूर्येऽशुकेकुजेराहोमंदेचंदेबुधेगु
रो ॥ अथतःशोभनायात्रापृष्टतोमरणंध्रवं ॥ प्रतीचोरविकारेणप्राचीचरविनंदने ॥ उदीचीभूमि
पुत्रेणनयायादृष्टिणांगुराविति ॥ तदेतदृषिवाक्यमूलभावादुपेक्ष्य ॥ वसिष्ठः ॥ पुरुकृतदिशंपुरंद
रर्त्तनेयाश्चाम्यदिशंत्वजांघ्रिधिष्ठि ॥ जलनाथदिशंपितामहर्त्तेश्वरव्याप्यसोम्यमयमहर्त्त
ति ॥ पितामहोरोहिणी ॥ सोम्यसोमदेवताकंदेशमुनरुदिशमित्यर्थः ॥ एतत्फलमप्यहवसिष्ठः ॥ मूल
संज्ञानिधिष्ठानि मूलसंज्ञाश्चवासराः ॥ यपिनांमृत्युदाः शीघ्रमथवाचार्थहनिदाहर्त्तति ॥ वारश्च
लपरिहारमाहयुरुः ॥ सूर्यवारेघृतंप्राक्पसोमवारेपयस्तथा ॥ गुडमांगारकैवारेबुधवारेतिलान
पि ॥ गुरुवारेदधिप्राक्पशुक्रवारैयवानपि ॥ माषान्भुक्ताशनेवीरेगहनसूतेनशेषमाक ॥ तांबू
लचंदनंमञ्जुष्यंदधिघृतंतिलाः ॥ वारश्चलहरापकादानाद्वारणतोऽदनादिति ॥ ननुहयादिते

राम
१०

त्यादिना न वैव भानियात्रायां प्रशस्तानुक्तानि। तत्रैतासां ज्येष्ठा पूर्वा भाद्रपदरोहिण्युत्तराफाल्गुनी
नां यात्रायां प्राप्त्यभावः। किंचान्येदिग्द्वारभा निसपरिधानिवस्यंते तत्र ज्येष्ठा पूर्वा भाद्रपदरोहिण्युत्तर
राफाल्गुनीनां यात्रायां पश्चिमास्यत्वात् प्रागुदीच्योः परिघः॥ पूर्वा भाद्रपदोत्तराकाशस्थत्वाद्दिणपश्चि
मयोः परिघः॥ रोहिणी प्राक्यत्वाद्दिणपश्चिमयोः परिघः॥ उत्तराफाल्गुनीदक्षिणात्वात् प्रागुदीच्योः
परिघः॥ तत्र प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधे स्पेति न्यायान्नरुत्रश्रुत्याभिधानं व्यर्थमिति चेत्। उच्यते। योगास्ति
द्विर्हरणीपुतीनामिति वस्यति तत्र योगयात्रायाः आप्त्ययिककार्यविषयत्वात्पंचांगशुद्धिमनादृत्य के
वलशुद्धौ रासां यात्रायाः प्रशस्ततरत्वेऽप्येव पराशरः॥ आप्त्ययिककार्यपाते देवेन निपादि
ते च यातव्ये। केवलविलग्नयोगादपियात्रासिद्धिमाप्नोतीति॥ तत्र यदि नरुत्रशुद्धौ देवादिहितनरु
त्रेति नरुत्रेषु पियात्राप्रसक्तौ सत्यां कदाचित् पूर्वस्यां दिशि गंतुं ज्येष्ठानरुत्रेषु पियात्रा स्यात्॥ एवं दक्षि
णादिदिग्गमने पूर्वा भाद्रपदादिनरुत्रेषु पियात्रा स्यात्सामाभूदित्येतदर्थे नरुत्रश्रुत्योक्तिः॥ किंच॥ ति

या.
२२

वे ४

स्वोत्तरेत्यादीनां दशनसूत्राणां निष्ठा विद्यतिरिक्त फलत्वेन मध्यमत्वात्तेर्विहितनसूत्रालाभसंभवे मध्य
मनसूत्राणां मपि प्राशस्त्यावगतेः संहृष्टुणैरपि भूदेवानां मिति वचनाद्वाह्यणानां नसूत्रप्राशस्त्य
स्यावश्यकत्वाच्च मध्यमनसूत्रेयात्रायां ज्येष्ठादिषु दिक् शूलनसूत्रेषु सर्वथा यात्रानकार्येति वा समा
धिः ॥ अतएव दक्षिणदिशि धनिष्ठापंचकनिषेधोपपत्तिः ॥ अततारकाश्वभाद्रपदोनां मध्यमत्वा
त् ॥ नन्वेवं सति दक्षिणदिशि धनिष्ठादिपंचकनिषेधादेव पूर्वाभाद्रपदानिषेधः ॥ सिद्धः किंपुनर्निषे
धेन ॥ उच्यते ॥ दोषाधिक्यसूचनार्थमिति न जवः ॥ वयं तु ॥ यदा एकस्मिन्नेवाहनि प्रयाणं नगरप्रवे
शाश्च सभर्तृदा प्रावशिक एवमुक्तौ विचार्य इत्युक्तं ॥ यदा हगर्गः ॥ प्रवेशनिर्गमौ स्यातामेकस्मि
न्नेव वासरे ॥ तदा प्रावेशिकं चित्यं बुधैर्नैव तु यात्रिकमिति ॥ अगुरपि ॥ एकस्मिन्नुपि दिवसे ऊमनं प्र
वेशश्च ॥ अतिशुक्रवारशूलनचितयोद्योगिनी पूर्वमिति ॥ तत्र यथाप्रतिशुक्रभद्रादिको दोषो ना
स्ति ॥ तादृशेपि गमने पूर्वाभाद्रपदानिषेधो यथा स्यादित्यजपाद्गुह्यं कृतमिति ब्रूमः ॥ एतच्च ॥

नराभाद्रपदा

नोनास्ति तथेह
दक्षिणदेशग
मनेपंचकरो

३३

वरिचे ३

गासिद्धिर्हरिपतीनामित्यत्रकुल्लाषांस्तिलतंदुलानित्यत्रापिचसम्पुक्कविचारयिष्यतिरुतित्य
लंयल्लवितेन॥ अथध्रुवादिनक्षत्रैःपूर्वाह्णादिकालविशेषेयात्रानिषेधंशाईलविक्रीडितेना
ह॥पूर्वाह्णेध्रुवमिश्रभैर्ननृपतेर्पात्रानमध्याह्णेतीह्णाख्येपरह्णेकेनलघुभैर्नोपूर्वरात्रेतथा
मैत्रारख्येर्नचमध्यरात्रसमयेचोग्रैस्तथानोचरेरात्र्यतेहरिहस्तपुष्पशशिभिःस्पात्सर्वकाले
शुभा॥११॥नृपतेरितिसर्वत्रसंवध्यते॥ध्रुवारख्येमिश्राख्येभैर्नक्षत्रैःपूर्वाह्णेयात्रानस्पात्॥
तीह्णाख्येभैर्मध्याह्णेकेपात्रानस्पात्॥मध्याह्णेइतिस्वार्थेकः॥अपरह्णेकेलघुभैर्पात्रान
स्पात्॥तथासुपूर्वरात्रेमैत्रारख्येर्पात्रानस्पात्॥मध्यरात्रिसमयेउग्रैर्नक्षत्रैर्पात्रानस्पात्
॥तथारात्र्यतेरात्रितृतीयभागेचरनक्षत्रैर्पात्रानस्पात्॥अत्रविशेषः॥हरिहस्तपुष्पशशिभिः
अवणहस्तपुष्पमृगैः॥सर्वकालेषोष्ठेघटिकात्मकेऽहोरात्ररूपेयस्मिन्कस्मिंश्चित्कालेयात्राशु
भास्पात्॥यदाहवसिष्ठः॥स्थिरसाधारणधिष्ठेःपूर्वाह्णेनैवगमनंतत॥गमनंनदरुणहोदि

या०

१२

नदलसमयेनकार्यमशुभंस्पात॥हिप्रैर्नपरवासरसमयेमृदुभिर्नरात्रिमुखे॥उग्रहैर्निशिस
मयेचरधिह्योरुषसिनश्रेष्ठं॥निशिसमयेअर्द्धरात्रौ॥तथाचाहश्रीपतिः॥पूर्वाह्नेध्रुवमिश्रभेर्नग
मनंतीह्येर्नमध्यंदिनेश्रेष्ठंतापरवासरेचलधुभिर्मेत्रैर्नरात्रेमुखे॥उग्रारख्येर्नवमधरात्रसमयेने
ष्टंनिशांतेचरेःसर्वेष्वेवकरैर्द्वेज्यहरिभिःकालेषुयात्राशुभेति॥॥अत्रदिनमधरात्रेश्रेष्ठधावि
भगंरुत्वापूर्वाह्नादिव्यवहारःप्रसिद्धातदेतदुक्तंस्पष्टंमहेश्वरेण॥आद्येऽह्नस्त्रिलवेध्र
वर्त्तसहितैर्मिश्रेर्नयात्राशुभोतीह्योरपरंशुकेनतद्युभैरह्नस्त्रिभागोऽतिमे॥अंशोत्वादिस
केनिशोनमृदुभैरुग्रैर्नमध्येऽशुकेनांत्पांशोचरभैःकरप्रतिमृगेज्यह्येष्टुभासर्वदेति॥ननुप्रा
प्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्येतिन्यायात्तद्ध्रुवह्येषुयात्राप्रतिरेवनास्तिकिंपुनःपूर्वाह्नादिकालवि
शेषविषेधेनेतिचेत्॥उक्तोन्नसमाधिःप्राकृपद्ये॥ननुतिस्त्रोत्तरेत्यादिनाध्रुवादीनामध्यमत्व
मंगीरुत्पसमाहितं॥मिश्रादिनांतुविशिष्यनिषेधात्कथंप्रागुक्तःसमाधिरत्रसंगच्छेति

राम

१२

वेत्तासत्त्वं॥ तुल्यन्यायत्वादावत्रपकयात्रायां यथा भद्राव्यतिपातादिषु दुष्टेषु केवलं लभ्यते
माश्रित्यैव यात्राशब्दां प्रशस्ता तथा निषिद्धनक्षत्रेषु पि॥ अस्मिन्नेवार्थे इदमेवाक्यं ज्ञापकमिति
वयं ब्रूमः॥ एवं सत्कालविशेषनिषेधोपपत्तिरपि संगता भवति॥ पूर्वरात्रद्वित्तिरात्रेः पूर्वपूर्वरात्रद्वित्ति
पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरण इत्येकदेशी समासस्तत्पुरुषः॥ तत्र समासशब्दात्तर्गतं
स्य प्रथमांतपूर्वापरादिवाक्यस्य पूर्वरात्रस्य प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जन
संज्ञकत्वादुपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातः॥ ततोऽहः सर्वैकदेशी संख्यातपुण्यात्परात्रे रित्यत्र
प्रत्ययः समासांतः॥ यस्येति चेतीकारलोपः॥ अमुमेवाश्रयं मनसि निधायोभयार्थे न च मध्या
त्रसमपद्वत्पक्षे समासांतं मध्यरात्ररात्रं पठंति केचित्॥ तच्चिंत्यं यतो रात्रेर्मध्यं मध्यरात्र इ
ति विप्रुद्येत तदैकदेशी समासविधायकसूत्रे मध्यरात्र इत्याभावादेकदेशी समासोऽनुप
पन्नः॥ अतएव पूर्वनिपातोपिनः समासांतस्य त्वनुमेय एव तस्मादात्रिमध्यसमये इत्येव पा

या.
१३

यं स्यात् इति कथमयं प्रयोगः ॥ उच्यते ॥ मध्याचासोरात्रिश्च मध्यात्रिरिति विशेषणं विशेषणव
दुलमिति समानाधिकरणस्तत्पुरुषः ॥ पुं वत्कर्मधारय जातीयदेशीयेष्विति पूर्वपरस्य पुं वद्भावः ॥ पू
र्वदिक्पश्चिमं न भद्रत्वादिवहेकदेशोपर्यवेसानं अद्देश इत्यर्थः ॥ समासांतस्त्वनेव भवति ॥
अहः सर्वैकदेशोत्पन्नरुत्रिमा रुत्रिमयोः रुत्रिमेकार्यसप्रत्यय इति न्यायादेकदेशाद्वा हेन पूर्वापरादि
सत्त्वस्यः प्रतिपदोक्त एकदेशि समासो न गृह्यते तत एव वचः समासांतविधानादिति घंटापथ
कारण्यः ॥ ये त्वेवं विधेषु पिसमासेषु कदेश समासमाश्रित्य समासांतमाहुस्ते समासविधाय
कस्त्राभावात् समासांतविषये न्यायविरुद्धत्वाच्च चित्योक्तयोध्येयाः ॥ अतदुद्यारैर्न च मध्यात्रिश्च
मये इति श्रौपतिवाक्येपि मध्यात्रिरिति कारांतः पाठः पाठ्यः ॥ एवं मूले पात्यलमतिविस्तरेण ॥
॥ अथ तत्रापि कालविशेषे मध्यमानां निषिद्धानां च कीयतां भानां वज्ज्यघटिकादंडवज्जा
हं रसाह ॥ पूर्वाग्निपित्र्यांतकतारकाणां भूपैर्विप्रकृत्युग्रतुरंगमाः सुः ॥ स्वाती विशाखे

राम
१३

मत्तु

उभुजगमानां नानाश्रोतानि विदुः सुनिर्दिष्टाः ॥ १२ ॥ पूर्वत्रये प्रथमाति क्रमेकारणाभावादिमाः षोडशानां श्रोतानि विदुः ॥ एवमग्नेः कृतिकाया एकविंशति घटिकाः पितृस्य मघाया एकदश घटिकाः आतकस्य भरण्याः सप्त घटिकाः सत्याज्या इत्यर्थः ॥ स्वाती विशाखा ज्येष्ठा श्लेषाणां च सप्त तारकाणां चतुर्दश घटिकाः सत्याज्या ॥ यदा ह भरद्वाजः ॥ भरण्यां सप्त घटिका वृद्धिभेदे चैकविंशतिः ॥ एकादश घटीः पितृस्य पूर्वसु च षोडश ॥ स्वाती सार्ध विशाखा सुज्येष्ठायां च चतुर्दश ॥ वृज्ये चैष घटिकाया तु शुभफलप्रदा इति ॥ एतदप्यावरणकगमनविवयंतथा च तेनैवोक्तं ॥ निषिद्धेषु पितृस्य सुतेषु तत्कारुण्यघटीः क्रमात् ॥ तदन्या घटिका आद्या अवश्यगमने सति ॥ अपि शब्दान्मध्यमेषु सुतेषु ॥ ॥ अथ मतांतरेण वर्ज्यघटी त्वमिंद्रब्रज्या ह ॥ पूर्वार्द्धे माग्नेयस्य घटितानां तज्जै द्विचिवाहियमोत्तरार्द्धे नृपसमस्तांगमने वर्जयेत् ॥ स्वाती मघा चोशनसो मतेन ॥ १३ ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यं ॥ यदा ह वृहद्यात्रायां वराह ॥ विवर्जयेत्वा सूर्यमोरगा एवमर्द्ध द्वितीयं

पा.
१४

गमने जये सुः॥ पूर्वार्द्धे माये यमघानि तां वृजेनां स्वाती मर्धा चोशनसः समस्तामिति॥ उक्तं न सोमतेनेति
शेषः॥ ॥ अथ भानां जीवपक्षदिकाः संज्ञाभुजंग प्रयाते नाह॥ तमोभुक्तताराः स्मृता विश्वसंख्यः॥ १३
शुभो जीवपक्षो मृतश्चापि भोग्यः॥ तदाक्रांतं भं कर्त्तरी संज्ञमुक्तं ततोऽद्वेन्दुसंख्यं भवेदुक्तं नाम॥ १४॥ तमो
राहुना माय हो विपरीत गतिरस्ति आगमप्राप्ता एतात्तेन भुक्ता मुक्ता एवं विधा विश्वसंख्यास्त्रयोदश
संख्यास्तारानरुत्राणि जीवपक्षो जीवपक्षसंज्ञानि॥ शुभः शुभकार्यकारिणि॥ भोग्यः राहुणाक्रांतान
रुत्राङ्गोपा निभोक्तं योग्यानि गम्यानि नरुत्राणि मृतो मृतपक्षसंज्ञानि॥ तदाक्रांतं भं तेन राहुणाक्रां
तं भं कर्त्तरी इत्येवं नामकं॥ ततो राहुणाक्रांतं नरुत्रादद्वेन्दुसंख्यं पंचदशसंख्याकं भं यस्तनामकं स्यात्
॥ यथा राहुर्हस्ते स्ति॥ तेन भुक्तानि चित्रा स्वाती विशाखानुराधा ज्येष्ठा मूल पूर्वाषाढा ताराषाढा भिजि
कुवणधनिष्ठा राततारका पूर्वभाद्रपदाख्यानि भा नि जीवपक्षः॥ तदाक्रांतं भात्॥ हस्ता तपंचदश
मुत्तराभाद्रपदा भं यस्तसंज्ञं॥ तेन राहुणे भोग्यानि उत्तराफाल्गुनी पूर्वाफाल्गुनी मघा श्लेषा पु

राम
१४

ष्य पुनर्वत्वाद्गामुगरोहिणीकृतिकामरणपश्चिनीरेवत्याख्यानिमृतपक्षः॥ हस्तस्तकर्तरीसंज्ञमि
मिति॥ यदाहवसिष्ठः॥ राहुस्थितर्क्षतस्यास्पृष्टं पंचदशं ततः॥ तदेवकेतुर्विज्ञेयः सराराहुप्रतीपगः
॥ त्रयोदशत्रयोदशधित्यानुभयपार्श्वयोः॥ मुखभोगोमृगः पक्षोजीपक्षतुष्टुगइति॥ स्वरोदयेपि॥ रा
हुभुक्तानिक्लृप्ताणि जीवपक्षस्त्रयोदश॥ त्रयोदशेवभोग्यानिमृतपक्षः प्रकीर्तितः॥ यत्रकक्षेस्थितो
राहुर्वदनंतद्विनिर्दिशेत्॥ मुखात्पंचदशे सहेतस्य पुच्छं व्यवस्थितमिति॥ अथरुताकर्तरीयसंज्ञासमस्त
रसारोक्तत्वात्कृताः॥ स्वरोदयेषां उंगराक्कभिधानेचकृताः॥ अत्रजीवपक्षमृतपक्षयोरन्वर्थसंज्ञावि
ज्ञानाज्जीवपक्षेयात्राकार्यामृतपक्षेयात्रानकार्येतिव्यंगोऽर्थः॥ कर्तरीयस्तयोक्तफलं स्वयमेव
वत्पतियस्तर्क्षमृतपक्षतः शुभकरं यस्ता तथा कर्तरीति॥ ॥ अथजीवपक्षादीनां विशेषफलं शा
ईलविकीर्तितेनाह॥ मार्तंडमृतपक्षगेहिमकरश्चे जीवपक्षे शुभायात्रास्याद्विपरीतगेहयक
रीद्वौजीवपक्षे शुभा॥ यस्तर्क्षमृतपक्षतः शुभकरं यस्ता तथा कर्तरीयायां दुःस्थितिमान् रविर्जय

या.
१५

करोतौ द्वौ मृत्तयो ज्जीवगौ ॥ १५ ॥ मृतपक्षगते मार्तंडे सति चंद्रश्चेज्जीवपक्षे स्यात्तदा यात्रा शुभा स्यात् ॥ वि
परीतगे मार्तंडे ज्जीवगे सति चंद्रश्च नृतिपक्षगस्तदा क्रियमाणयात्राया तुः सय करी स्यात् ॥ उक्तं च स्व
रोदये ॥ जीवपक्षे रूपा नाथे मृतपक्षे रवौ तथा ॥ तस्मिन्काले शुभायात्रा विपरीता तु हानिदेति ॥ द्वौ सूर्या
चंद्रमसौ चेज्जीवपक्षे स्यातां तदा शुभारित्यर्थः ॥ अथाद्वावपि सूर्या चंद्रमसौ मृतपक्षे स्यातां तदा
शुभायात्रा सय करी स्यात् ॥ एतदप्युक्तं तत्रैव ॥ चंद्रादित्यो यदा युक्तौ जीवपक्षे व्य
वस्थितौ ॥ तत्र सैव जपो लाभो यात्रा कालेन संशयः ॥ मृतपक्षे यथा काले संस्थितौ चंद्रभास्करो ॥ तदा
हानिर्भयं भगं मृत्युर्यात्रा फलं मतमिति ॥ अस्यापवादमाह ग्रस्तर्हमिति ॥ मृतपक्षतः मृतपक्षसंज्ञकं न
ह्यत्र गणात्त्यस्तर्हं राक्षाकांतं न ह्यत्रा तर्हं च दशसंख्याकं भं शुभकरं स्यात्तद्यथा रावान्मराष्ट्रमाणा
हेही प्रवत् ॥ तथा ग्रस्ताद्रस्तं न ह्यत्रा कर्तृराक्षाकांतं भं शुभकरं स्यात्तदुक्तं समरसारेण प्रेताज्ज
ग्यं किमपि तु वरं कर्तरी जग्धतश्चेति ॥ एवं सामान्यतः सर्वेषां यात्रा फलविचारमभिधाय राज्ञो विशेषं

राम
१५

माह यायीति॥ द्विविधो राजा स्यादयि यायी च॥ यो राजा स्वदेशे दुर्गं कृत्वतिष्ठति स स्यादयि॥ यो वैरिणमुद्दिश्य जि
 गमिषुः स यायी॥ तत्रेन्दुश्चंद्रो यायी यायिनो राज्ञः स्वामी॥ रविः स्थितिमान् स्यादयिनो राज्ञः स्वामी॥ तौ द्वौ सूर्यौ चंद्रौ म
 र्त्तो जीवगो जीवपक्षगतौ तयो राज्ञोः स्यादयि यायिनो जयकरो संधिकरो स्यातां॥ अथ तिद्वावपि मृतपक्षगतो तदा पुरा
 जयकरो स्यातां॥ यदा हवसिष्ठः॥ जीवपक्षगवोः सूर्यचंद्रयोः संधिमादिशेत्॥ उभौ पराजितौ हेयौ मृतपक्षगवोस्तयो
 रिति॥ अत्रापि मर्त्तुं मृतिपक्षग इत्यनुवर्तव्य एव॥ एवं सत्ययमर्थः॥ मृतपक्षगो सूर्ये चंद्रश्चेज्जीवपक्षगतस्तदा या
 यीनां राज्ञां शुभायात्रा जयः स्यात्स्थायिनां पराजयश्चातुर्लोकं वसिष्ठेन॥ रविः स्यादयि शरीयायी तद्वराच्च जयाज
 यो॥ मृतपक्षगते ~~य~~ भानो जीवपक्षगते विधौ॥ यायिनां विजयस्तत्र स्यादयिनां च पराजय इति॥ विपरातग इति
 चंद्रे मृतिपक्षगते सूर्यश्चेज्जीवपक्षगतस्तदा स्यादयिनां राज्ञां शुभायात्रा जयः स्यात्॥ अथिद्यायिनां पराजयः
 ॥ उक्तं च तेनैव॥ जीवपक्षगते सूर्ये मृतपक्षगते ~~य~~ विधौ॥ स्यादयिनां विजयस्तत्र यायिनां च पराजय इति॥ यदा
 दातु सूर्यो राक्षकां तनुरुत्वे चंद्रोऽहेंदु संख्ये तदा यायिनां स्वल्पो जयः स्यादयिनां नैव॥ यदा तु चंद्रो राक्षकां तन
 रुत्वे सूर्यो हेंदु संख्ये तदा यायिनां स्वल्पो जयो यायिनां नैव॥ यदा दावपि राक्षकां तनुरुत्वे तदा हयोरपि पराज

स्यात्

आदित्यं पुनर्वसुः। ध्रुवाणि ज्येष्ठारोहिण्युत्तरात्रयं च। एतानि द्वादश भानि। विषमस्तितयः प्रतिपत्तृतीयापंचमीसप्तमीनव
 म्येकादशीत्रयोदशीपंचदशः। इत्यष्टौ तिथयः। वाराः सूर्ये दुर्गुरवः। मंदेः शनिः। चत्वारो वाराः। एतानि नवत्राणि ति
 थ्यो वाराश्च प्रत्येकमकुलसंज्ञकाः स्युः। अथ शेषबुधवार एकः। मूलं प्रसिद्धं। अंबुपंशततारका। ईश आर्द्रा वि
 धिममभिजित्। एतानि चत्वारि भानि। दशषट् द्वितीयः दशमीषष्ठी द्वितीयास्तौ पयश्च। एते परार्थाः प्रत्येकं त्वस्ति ४
 कुलाकुलसंज्ञकाः स्युः। अथ पूर्वास्तिस्त्रः। अश्विनावश्विनीर्ज्येष्ठापुष्यमघा। इंद्रः मृगः। कर्णः श्रवणः। दहनः रु
 त्तिका। द्वात्रिंशत्वारः। इंद्रो ज्येष्ठा। चित्रा प्रसिद्धा। एतानि द्वादश भानि। शुक्रा रोमुक्रमंगलवारौ। अर्कं
 उवैदेमिताः। द्वादशी चतुर्दशी चतुर्थी संज्ञास्तिस्त्रस्तितयः। एते प्रत्येकं कुलसंज्ञकाः स्युः। यदुक्तं स्वरोदये
 । द्वितीया दशमीषष्ठी कुलाकुलमुदाहृताः। विषमा अकुलाः सर्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः। अविश्वं
 दोगुरुः सौरिश्चत्वारो ह्यकुलामताः। भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः। वारुणा र्द्राभिजि
 त्मूलं कुलमुदीरितौ। कुला निमासाधिष्ठानि शेषभान्यकुलानि तु। अस्मिन् फलमाहयायीति। अ

कुल संज्ञकेति धिवार न ह्वाणांगणे समरे युद्ध प्रारंभे सति याया राजा जयी स्यात् ॥ यदि कुल संज्ञकेति धि
नत्तत्र वारंगणे सति समरे स्थायी राजा तद्वज्जया जय युक्तः स्यात् ॥ कुला कुल संज्ञकेति धिवार नत्तत्र गणेषु
द्व्यतो युद्धं कुर्वतो भूमीशयो राजो रुभयोः परस्परं संधिः प्रीतिः स्यात् ॥ उक्तं च स्वरोदये ॥ तिथौ वार नत्त
त्रैव कुलेयायिनो जयः ॥ कुलारव्ये स्थायिनो ज्ञेयः संधिश्चैव कुलौ कुले इति ॥ वसिष्ठेन तु फलं तरमप्यु
क्तं ॥ कुल भेषु च ये यातास्ते मनुजा भवन्ति कुल मुख्याः ॥ उपकुल भेषु परविभवो क्तार स्व न्य भेषु सामान्या
इति ॥ एतन्न तु ल्यन्यायत्वाद्दारेषु तिथिषु पि ध्येयं ॥ ॥ अथ पथिरादु चक्रं स्व ॥ ग्धरया ह ॥ ॥ ॥
सुबद्ध म्मेदस्व पुष्पोरग वसुजल पद्मी शमे त्राण्यथार्थे याम्या जांघ्रा इकर्णा दिति पितृपवनो इत्यु
यो भानिकामे ॥ वद्म्या इबुध्या चित्रानि क्रति विधि भगारव्या निमोहेऽथरो हि एणार्थमगाप्येद
॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ ॥ विश्वांति मभरि न कर हाणि पथ्या ॥ = ॥ = ॥

हिराहो ॥ १८ ॥ अश्विनीपुष्याश्लेषाधनिष्ठाशततारकाविशारवानुराधारव्यानिभानिधर्मधर्मस्थाने
 निरव्यानिःस्युः ॥ अथभरणीपूर्वाभाद्रपदाज्येष्ठाश्रवणपुनर्वसुमघास्वात्तारव्यान्युदुनिअर्थे
 जेव्यानिःस्युः ॥ अथकृत्तिकाईतरोभाद्रपदाचित्रामूलानिजित्यूर्वाफाल्गुनीनरुवाशि
 कोमलेरव्यानिःस्युः ॥ पथिराहृआदिर्यस्यसताहशेराहोपथिराहावि
 त्पथे ॥ ४४ ॥ रव्यानिःस्युः ॥ अथरोहितायुतराफाल्गुनीपूर्वाषाढासृजो
 ताराषाढोरवतीरुस्तारव्यानिभानिमोक्षमार्गले ४४ चक्रेइतिविशे
 षमध्यहार्ये ॥ चक्रम्यासोयथातदुक्तंराजविजये ॥ उर्ध्वगाः पंचरेखाः
 स्युस्तिर्यगेखास्तथानवाह्याविंशत्कोष्टकेशुकं पथिराहुः ॥ प्रकीर्तितः
 धर्मार्थकाममोक्षाः स्युः रूध्रकोष्टचतुष्टये ॥ विन्यसेत्सर्पचलनाद
 श्विन्याहीनिभान्यथेति ॥ सर्पचलनवदनुलोमाभ्यांभानिलेख्या

लोमवि १

ध	अ	का	मे
अ	व	रु	रो
उ	ड	आ	म
अ	म	र	उ
वि	त्ता	चि	ह
अ	ज्य	म	र
ध	श्र	अ	उ
श	र	उ	र

चक्रं कुरु

शि ३

या०
१८

पतिस्तत्समाधिश्चांधासंवसुपुष्येत्यादिपद्युग्रास्यनेतिष्ठतिसातएवावधार्योच्चतरवादिपामलेतिष्याम्या५३५

नीत्युमेले। अश्विन्याहीनिचत्वारिगणयेत्सप्तधापुनः॥ अनुलोमविलोमाभ्यांसाभिजिंतिपु
नःपु५१५र्थः॥ तदेतत्स्यष्टमुक्तमादिया५१५नः॥ धर्माथेकासमोकारव्यामार्गश्चत्वा
रएवेवेति॥ अत्रयंथेक्यद्येगौरवदर्शनात्पूर्वहोनायेततदुपहितिविशारव्याश्चमेवंश
तसिष्यसु॥ एतानिसप्तमकाराणिधर्ममार्गेनियोजयेत्॥ अजपादमघास्वातिया
स्यज्येष्ठाःपुनर्वसु। श्रवणं सप्तताराश्च धनमार्गेप्रकीर्तिताः॥ आहिर्बुध्नाभिजिन्मू
लभगत्वष्टर्कृत्तिकाः॥ एतावत्यःसप्तताराः काममार्गेव्यवस्थिताः॥ विधोदुवि
श्वरुक्ताश्चउत्तरावारिपोष्काः॥ तारकाःसप्तसंख्याकासुक्तेमार्गेव्यवस्थिताइति
॥ विधिःरोहिणी। अथैवंपथिराहुचक्रमुक्तातत्फलंस्वगिणीष्टंरसाहधर्मगेसा
स्करेवित्तमोक्षरशीवित्तगेधर्ममोक्षस्थितःशस्यते॥ कर्मगेधर्ममोक्षगेःशान
नामोक्षगेकेवलंधर्मगःप्रोच्यते॥ १६॥ धर्ममार्गस्थितेनास्करेसूर्येसतिचोदित

या
स

स्तार्थ२

शम
१८

मोहे अर्थमार्गमोहमार्गवशाशीत्या तदाशोभनश्चंद्रः॥ अथवावित्तगे अर्थगेभास्करे सति ध
र्ममार्गस्थितो मोहमार्गस्थितो वा चेष्टशीत्या तदाशोभनः॥ अथवा कामगे काममार्गस्थि
तः॥ भास्करे धर्ममार्गगे मोहमार्गगे वाऽर्थमार्गगे वा स्याच्चेष्टशीतहापिशुभः॥ अथवा मो
हमार्गस्थिते भास्करे केवलं धर्ममार्गस्थितश्चे चंद्रः स्यात्तहापिशुभः॥ अर्थादिपरीता
वस्थितो द्वयोः सूर्यचंद्रमसोरशुभत्वं स्यात्॥ उक्तं चाहियामले॥ सूर्यधर्मगते चंद्रो
धने मोहे शुभप्रदः॥ सूर्यधनगते वित्तमोहमार्गेशुभः शशी॥ कामेऽर्के धर्ममोहार्थ
संस्थश्चंद्रो जयप्रदः॥ मोहेऽर्के धर्मगश्चंद्रः शुभोऽन्यत्र न शोभन इति॥ राजविज
येतु शुभाशुं रव्यं फलदयमप्यभिहितं॥ धर्ममार्गगते सूर्ये चंद्रे तत्रैव संस्थिते॥
संयुद्धे भवेत्॥ च किंचिद्यायी जयी भवेत्॥ धर्मसूर्यार्थगश्चंद्रो यायिनो विजयप्रदो
॥ धर्मेऽर्के काममार्गश्चंद्रो विरोधो बांधवैः सह॥ धर्मेर्के मोहगश्चंद्रो शुभयोगे

या.
१८

नलाभकृत्॥ अर्थको धर्मगः श्रद्धाः शुभयुक्त शलाभकृत्॥ अर्थस्योचंद् सूर्यो च या यिनो मंग
रायको॥ अर्थको कामगः श्रद्धा निधो यात्रादिकर्मसु॥ अर्थको मोहगः श्रद्धा शुभयुक्तसूभि
लाभकृत्॥ कामेऽर्को धर्मगः श्रद्धाः शुभयुक्त लाभकृत्॥ कामेऽर्को र्थगतश्रद्धा बु
धजीवगतो यदि॥ श्रीलाभहोसमाख्यातो मृगुणाय समन्वितो॥ चंद्राको कामगो यं व
दिषु योगादिदुःखहो॥ कामेको मोहगः श्रद्धाः शुभयुक्तो र्थलाभकृत्॥ मोहेऽर्को श्रद्धा
साधर्म्यमहालाभः शुभान्वितः॥ मोहे सूर्यो र्थगतश्रद्धा स्तथा यात्रानिष्फला॥ मोहेऽ
र्को कामगः श्रद्धा यात्रादुःखप्रहासवेत्॥ चंद्राको मोहमार्गस्यो घोरविघ्नप्रहायको॥
यात्रादि सर्वकार्येषु चक्रमेतद्विलोकयेत्॥ पथिरादु रीतिज्ञेयः शुभाशुभफलप्रदइ
ति॥ अतएवास्यचक्रमस्य निष्कृष्टमर्थमादु रस्मृतितामहानंतरं रणाः॥ धर्मोको वित्त
मोहेऽर्को वित्तस्य धर्ममोहगः॥ कामे धर्मार्थमोहेषु मोहे धर्मगता शुभइति॥ इ

च २
१८

तिपथिराहुचक्रं॥ अथावश्यकर्तव्यायांयात्रायांतिथौदृष्टायांतिथवर्कं॥ शालिनीवृत्तचतुष्ट
येनाह्यौषधकृत्याहिकाद्वाहशेवतिथ्योमाघाहोद्वितीयाहिकास्ता॥ कामातिसुस्तु
तीयाहिवच्चयानेप्राच्याहौफलंतत्रवहे॥ १०॥ सौरव्यं१॥ क्लेशो२॥ क्षीति३॥ रर्याजमश्व४
शून्यं१॥ नैख्यं२॥ निखत्ता३॥ मिश्रताव४॥ इव्यक्लेशोदुःखमिष्टान्तिरर्थोलातः॥ सौरव्यंमं
गलंविजलातः॥ ११॥ लाभोइव्याप्तिर्धनं॥ ~~लाभोऽसुखं च कष्टं सौरव्यं क्लेशलाभो~~ नसौरव्यमुक्तं
क्षीतिर्लोभोमृत्युरर्यामश्व॥ लातः॥ कष्टंइव्यलाभोऽसुखं च कष्टं सौरव्यं क्लेशलाभो
सुखं च॥ १२॥ सौरव्यंलातः॥ कार्यसिद्धिं॥ कष्टंक्लेशः॥ कष्टासिद्धिरर्थो धनं च॥ मृत्यु
र्लोभोइव्यनाशश्च शून्यं शून्यं सौरव्यं मृत्युरत्यंतकष्टम्॥ १३॥ अत्रपौषमासाहितः
प्रतिमासां द्वादशकोष्ठकालेख्याः॥ एवं कृतेचतुष्ट्वार्तिराहधिकंशतंकोष्ठकाजाय
तेमासकोष्ठकसहिताः षट्पंचाशदधिकंशतंकोष्ठकाः स्युरित्यर्थः॥ एवंचक्राकृति

च

	पौष	माघ	फा.	चैत्र	वैशाख	जे	आ.	आ.	जा.	आश्वि	का.	मार्ग	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	सौख्यं	केशः	जीतिः॥	इव्याप्तिः
	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	मृत्युः	नेस्व्यं	निस्वता	मिश्रता
त्रयोद	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	इव्यक्लेशः	दुःखं॥	इष्टाप्तिः	धनं
शीवत	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	लाभः॥	सौख्यं	मंगलं॥	इव्यलाभः
यावत	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	लाभः	इव्याप्तिः	धनं॥	सौख्यं
चतुर्द	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	जीतिः	लाभः	मृत्युः॥	इव्याप्तिः
शीतु	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	लाभः	कष्टम्	लाभः॥	दुःखं
शीवत	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	कष्टं	सौख्यं	केशोला	सौख्यं
पंचद	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	सौख्यं	लाभः॥	सिद्धिः	कष्टं
शीपंच	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	केशः	कष्टाप्तिः	इव्यं	धनं
यावत	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	मृत्युः	लाभः॥	इव्यनाशः	मृत्युः
	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	मृत्युः	सौख्यं	मृत्युः॥	कष्टम्

या
२९

न

वस्युरित्यर्थः ॥ फलार्थमतिदेशोयं ॥ तिस्रिंशच्चक्रन्यासोयथा ॥ तत्रप्राच्यादौप्राचीरुक्ति
राप्रतीच्यहीचौषुचतसृषुदिकुयानेगमनेचिकीर्षितेसतिफलंशुभाशुभसूर्येसौरव्यंक्रैरा
इत्यादिनावृत्तत्रयेणावहेकथयिष्यामि ॥ तत्रसौरव्यंक्रैराइत्यादिवृत्तत्रयंस्थैशार्थमेव ॥ त
त्रयोषासासेप्रतिपदिदिक्कतुष्टयेसौरव्यंक्रैरासीतिरर्थागमश्चेतिफलवतुष्टयंक्रमेण
ज्ञेयं ॥ एवंद्वितीयादिष्वपिक्रमेणदिक्कतुष्टयेष्टौकर्तुंयोगोक्तंफलंस्यात् ॥ तदेतत्सर्वं
षादिमासेषुद्वितीयादितिथीषुध्येयमित्यर्थः ॥ यद्वाह

राम
२९

अथ सर्वोक्तज्ञानेन वसेत तिलकयारुतिशृङ्खलवारयुतिरङ्गिगजाटशिशुतथास्थानत्रयेन वियति
 प्रथमेतिदुःखी॥मध्ये धनरुतिरथोचरमेतिः स्यात्स्थानत्रयेऽकयुजिसौख्यजयोमवेतां॥१४
 ॥तिथयोऽत्रशुक्लपक्षारितोयाद्याः तत्रतिथिनरुत्रवारराण्युतिः स्थानत्रयेस्थाप्याक
 येणसप्तसिरष्टिसिस्त्रिसिष्टतथापत्त्यावशिष्टासतीप्रथमेस्थानेवियतिशून्येसतिअ
 तिदुःखीयात्राकर्तास्यात्॥मध्येद्वितीयस्थानेवियतिसतिधनरुतिर्द्वयनाशः॥अथोच
 रमेतृतीयस्थानेवियतिसतिमृत्युर्मरणंस्यात्॥स्थानत्रयेऽकयुज्यं कयुतेसौख्यजयोम
 वेताम्॥उक्तंचदैवज्ञमनोहरेचंडेश्वरेण॥तिथिंवारंचनरुत्रंसंयुक्तंस्थापयेत्त्रिधा॥हाभ्यां
 रासेस्तथावेदैर्गुणयित्वाथतदुधैः॥भाजितंचाष्टमुनिस्त्रिस्तथाद्विगुणपावकैः॥आदिशू
 न्येनवेत्पीडासध्यन्येसहृदयं॥अंत्यशून्येनवेदानिःसर्वशून्येनजीवति॥सर्वाकेविजयो
 राज्ञोधनलाभोरिषोर्वध इतिद्विगुणपावकाःषट्॥ननुयंथकर्त्रास्थानत्रयेऽशून्ययुजिफला

या.
२२

प्रधानं कस्मान्न कारीति चेत् ॥ सत्यं ॥ अ. सं न वा हेवनोक्तमिति वयं ब्रूमः ॥ अनेकधा हिति धि
वारन कृच युतौ कल्पिता यां यथा कथंचित्स्थान इये • शून्ययोगे सवतिन कदाचित्स्थाने त्रय
इति ॥ चंडेश्वरस्य क-आशय इति चेत् ॥ सत्यं ॥ यद्यपि सर्वशब्देन वस्तुगतं बहुत्वमाह तत्राप्यत्र
संनवादेकत्वव्यतिरिक्तं संख्या परस्तथा सति स्थाने इये शून्ययुजि मृत्युरित्यर्थः ॥ अत्र
सर्वोक्तं प्राक्वांके यात्रा कर्तुं न कृचं योज्यमित्याहुः ॥ तदा कथंच
अथ हा किं तात्पर्यमस्ति हा किं नो यो दोषो च कुसस्तावदा डल मसणा • रेव्यो दोषो प्रमाणा
काष्ठं दसाह्वरवोर्भतो ५ ॥ ज्ञानोन्मितिर्न जा ७ वशेषिताद्य २ गा ७ ॥ महाडलो न शस्यते
विश्वहरिमता धर्मो भवेत् ॥ २५ ॥ सूर्यन कृत्रा दब्रुमस्य चंडन कृत्र • स्योन्मितिर्गरामा
कार्यासानेगेः सप्त निरवशेषिता सती द्यगा ॥ दिशेषमिता सप्तशेषमिता वा भवेत्तदा
महाडलो दोषः स्यात्सन शस्यते प्रशस्तो न भवेत् ॥ प्रायुक्त प्रकारेण यदि विषादिमिता

राम
२३

पा०

२३

रत्नरविवादिनाचयुक्तं तन्नवमिदं रापुंनक्तं नगशेषकं सप्तशेषकं चेत्तदा हिं बराख्यं तद्वि
वरंगसमेतिरास्तं स्यात् ॥ उक्तं च ॥ सूर्यभाद्रपदे चोदं पक्षादिति धिवारेयुक् ॥ नवम
क्तं सप्तशेषं हिं वरं तत्पुकीर्तितमिति ॥ तदेतन्निर्मुक्तं ॥ ॥ अथ घातचंद्रारख्यं होषशा
लिन्याह भूपंचोक्तं घंग दिग्विज्ञे सप्तवेदाष्टरा कींश्च घातारख्यचंद्र ॥ मेषादीनां
राजसेवा विवाहे वर्ज्यो युद्धाद्ये च नान्यत्र वर्ज्यः ॥ २७ ॥ मेषादीनां राशीनां भूपंचेत्यादि
को घातारख्यचंद्रो ज्ञेयः ॥ यथा ॥ मेषस्य प्रथमो मेषः षष्ठः ॥ वृषस्य पंचमः कन्या ॥ मि
थुनस्य नवमः कुंभः ॥ कर्कस्य द्वितीयः सिंहः ॥ सिंहस्य षष्ठः मकरः ॥ कन्यायाह
शमो मिथुनः ॥ तुलायाह तृतीयो धनुः ॥ वृश्चिकस्य सप्तमो वृषः ॥ धनुः शत्रुर्होमीनः ॥
मकरस्याष्टमः सिंहः ॥ कुंभस्यैकादशो धनुः ॥ मीनस्य द्वादशो कुंभो घातचंद्रो
ज्ञेय इत्यर्थः ॥ स घातचंद्रो राजसेवायां विवाहे प्रतिवादिना सह रुकेट

ष ४

राम

२३

कविद्यासंबंधिनिवाविवाहे युद्धे आदिश दान्मृगयादिषु वर्ज्यः॥ अन्यत्र विवाहान्न प्राश
नादि संगल कृत्येन वर्ज्यः॥ उक्तं च॥॥ अजाज्जन्मधी धर्म्म विना रिखत्रिस्मरांश्चाष्टजा
भान्त्यगोघातचंडः नृपद्वारयात्रावरोधागसाहो विचिंत्यो विवाहादि केनैव चिंत्य
ति॥ अन्यत्रापि॥ भूयंचनं हायमषट् दिशश्च वज्रं दिवेहावसु रुद्रे सूर्या॥ मेवाहि
कानां क्रमशो संबंधित्यात्रा सुयुद्धेषु वर्ज्यं चंडः॥ युद्धे चैव विवाहे च कुमारी पूज
ने तथा॥ राजा सेवावाहनाहोघातचंडं विवर्जयेत्॥ तीर्थयात्रा विवाहान्न प्रशना
पनयादिषु॥ संगल्य सर्वकार्येषु घातचंडं न चिंतयेदिति॥ अत्र मदीये घातचंड
पद्यनिवांसेष कन्याघटहरि न क्रयुग्म धनुर्वपा॥ मीनसिंहु धनुःकुंभा घातचंडा
अजाहति तस्मिन् इति॥ अत्र गणरा नामा वादर्थलाघवं॥ मूलपद्ये तु असु कस्मात्

क. ५

गु. ०
२४

मुकसेख्या कइति गणनाया। कला चिह्न म सदा वाच गोरव मिति॥ एतदपि निर्मूलं॥ अ
थ घात तिथीरुपजाति कया ह गेखी रुषे घात तिथिस्तु पूर्ण सदा नृयुक्ता कर्कटकेऽथ
नंदा॥ कौर्षा जयोर्नक्र धटे च रिक्ता जया धनुः कुं सरु रौ नरास्ताः॥ १४॥ गौर्षे ष॥ स्त्री
कन्या॥ रुषो मीन॥ एतज्ज शिम तिनरे पूर्ण तिथिः पंचमी दशमी सीयं च दश्री च घा
त तिथिः॥ नृयुक् मिथुनं॥ कर्कट प्रसिद्ध॥ अनयोर्नडा॥ द्वितीया सप्तमी दश
श्री च घात तिथिः॥ अथ कौर्षो हृष्टिकः॥ अजो मेषः॥ तयोर्नरा प्रतियत्यष्टे कार
श्री च घात तिथिः॥ नक्र धटे मकर तुल्यो रिक्ता चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च॥ ध
नुः कुं सरु रौ नरा जया तृतीया षष्ठी त्रयोदशी च घात तिथिः॥ एता घात तिथयो
यात्रायां नरास्ताः॥ तदुक्तं भूपाल वस्त्रे॥

अथ घातैरान्शालिन्या हनके नो सो

वा १

४५

राम
२४

जोह रिखीपुमंदरुं डोइंदे कोऽजमेजश्चकर्के॥ शुक्रको रं डालिमीनेषु। कुं नजू के जीवो। घात वारानरा
 स्ताः॥१६॥ मकर राशि मति पुरुषे सौ मो घात वारः। वृष सिंह कन्या सुमंद वारः॥ द्वंद्व मिथुने चं ड वारः
 ज३ ॥ अमे से मे षेऽर्क वारः॥ कर्के बुध वारः॥ धनुर्दृष्टिकमीनेषु शुक्र वारः॥ जूक त्तला॥ कुं न तुल
 यो जीवो शुक्र धात वार इत्यर्थः॥ एते घात वारा या वा यां न रा स्ताः॥ उक्तं च॥

अथ घात नक्षत्राण्यनु
 ॥ एते र विभिन्ने जे च ॥
 पुसाह मघा कर स्वाति मैत्र मूल श्रुतिं बुधात्यसं॥ यास्य बाह्मे रा सार्थं च मे वा हे धातं मन सत् ॥३०॥ मेषा
 हिराशी नां क्रमेण घात स मिहं स्यात्॥ यथामेषस्य मघा॥ वृषस्य द्रुत्तः॥ मिथुन स्वाती॥ कर्के स्यानु
 राघा॥ सिंहस्य मूलं॥ कन्या या श्रवणा॥ तुला याः शतमं॥ वृश्चिकस्य रेवती॥ धनुषो सरणी॥ मक
 रस्य रोहिणी॥ कुंभ स्याद्गी॥ मीनस्य शेषा घात नक्षत्र मित्यर्थः॥ तथा वा यां सत् शो मनं न किंतु दोष
 इति न्यर्थः॥ उक्तं च॥ - - - ॥ मघा र्क स्वाति मैत्राणि मूलं श्रवणा वारुणे॥ रेवती या म्यधात्री श

पा०
२५

सायंमेषादिमृत्त्यवेइति। क्वचिधात्राग्निसार्धमिति पाठस्तत्राग्निः कृतिकानरुचं कुसस्यघातसं
॥ तत्रायाम्यब्राह्मणाग्निसार्धं चेति कल्पमिति ॥ तदेते शेषा हस्तिरात्रप्रसिद्धा निम्नूजा ॥ ॥
अथ योनिनीदोषे हस्तिरात्रनवभूम्यः ॥ १ शिववद्भयो ११ ३ रुविशेष ५ १३ कर्कता १२
४ शक्ररसा १४ ६ स्केरंगतिथ्यः ७ १५ ॥ द्विदिशो २ १० सावसव ३० ८ श्व पूर्वतः स्युस्तिथयः स
सुखवामगानशस्ता ॥ ३ १ ॥ एतास्तिथयः पूर्वतः पूर्वदिशमारस्यल्यप्लोपे पंचमी ॥ पूर्वदि
तो ५ द्विदिशो १॥ यथा ॥ पूर्वस्यां नवभूम्यः नवमी प्रतियक्षा ॥ अग्नेयां शिववद्भयः एका
दशी तृतीया ॥ हस्तिरास्यामरुविशेष पंचमी त्रयोदशी च ॥ नैऋत्यामर्क कर्कता द्वादशी चतुर्थी
च ॥ पश्चिमायां शक्ररसाः षष्ठी चतुर्दशी च ॥ वायव्यां तुरंगतिथ्यः तप्तमी पूर्णिमा च ॥ उत्तरस्यां
द्विदिशो द्वितीया दशमी च ॥ ऐशान्यां ससावसश्चासावस्याष्टमी च ॥ एतास्तिथयस्तत्तदि
क्षुयोगिन्याख्या इति जीर्णा ॥ तास्तिथयः संमुखे वामगानशस्ता ॥ यथा प्राच्यां गंतुः

राम
२५

तिपत्सु रवी रक्षितास्यांग ॥ तुर्वा मापश्चिमायां गतुः षष्ठ्या ॥ उत्तरस्यां गंतुर्दक्षिणा ॥ एवं सर्वा सु
 दितु सर्वास्तिथयो विचार्यास्तत्र संमुख्यो वामराश्व तिथयो न शुभाः ॥ अर्था रक्षिताः षष्ठ्या
 अतिथयः शुभाः ॥ ३३ ॥ उक्तं च स्वरोत्तये ॥ पूर्वस्यामुत्तये द्वाह्मी प्रथमेन वसेतिथौ ॥ माहेश्वरी चो
 त्तरस्यां तु द्वितीया दशमी तिथौ ॥ एकादश्यां तृतीयायां कौमारी वद्वि कोरागा ॥ चतुर्थी द्वाह
 री प्रोक्ता वैष्णवीने क्रते तथा ॥ वाराही रक्षिता मागे पंचमी चत्रयोदशी ॥ षष्ठी चतुर्दशी चैव
 इंद्राणी पश्चिमे तथा ॥ पूर्णिमायां च सप्तम्यां वायव्ये चंडि कोदयः ॥ नष्ट चंडि र्दिनाष्टम्यो
 म्महोत्तमीः शिवालये र इति ॥ नष्ट चंडि दिनसमावास्या ॥ विजय कल्प लतायां ॥ षष्ठे ते
 रितो वापि योगिनी गमने हिता ॥ अथ च वाम संमुख्यो नैष्ठिका वायुसे वं विचिंत्य ये रिति
 समरसारेर्द्ध गहर योगिनी युक्ता ॥ यथा ॥ प्राक् सोमा नर लंको वा कृपा शरीर शक्ति
 दशी तैः ॥ स्तिथि निस्तिथि पक्षतो ई प्रहरे दिन वत्तु योगिनी शस्तेति ॥ अस्यार्थः ॥ ईरः

या०
२६

समीरो वायुः॥ अत्र पूर्वार्द्धे न योगिन्युक्ता उत्तरार्द्धे नार्द्धप्रहरयोगिन्युच्यते तिथिः पक्षरत
इत्यादिना। यदं स्थानं स्थितिः॥ यातिथिर्यस्यां हि शिवायुक्तं क्रमेणावस्थिता तद्विश
तस्तत्तिथिप्रारंभार्द्धप्रहरैस्तामेव तिथिमात्स्यसर्वयोगिन्यस्तेनैव क्रमेण तत्तिथिस
ध्ये वारद्वयं भ्रमंति॥ यथा॥ द्वितीतरस्यां योगिनी तां बोडशधा विभज्य प्रथमे विभागे द्वि
तीयाया एवोत्तरस्यामर्द्धप्रहरयोगिनी संज्ञाः॥ द्वितीया विभागश्चाग्रे व्यातृतीयाया
अर्द्धप्रहरयोगिनी संज्ञा इत्ययिमाः सर्वे विभागाः॥ अर्द्धप्रहरयोगिनी संज्ञा इत्यर्थः॥
उक्तं च स्वरोदये॥ अत्रोदयगतो देवी ततो या मार्द्धमुक्तिगा॥ भ्रमंती तेन मार्गे राभव
तत्कालयोगिनीति॥ उदयः स्थानं॥ देवी योगिनी॥ विजयकल्पलताया सपि॥ यत्रै
ता उदयं यांति भ्रमंत्येवं तिथिः भ्रममात्रं॥ ततो या मार्द्धमुक्त्यो वयोगिन्यः॥ स्वेषु का
लिका इति॥ इन वत्तु योगिनी रास्ते ति स्थैर्यार्थं॥ स्वरोदये तु वारयोगिन्युक्ता॥ इंड

राम
२६

लि

चंद्राग्निनैऋत्याम्यतोयानिहैलैरे॥ सूर्यादिषु च वारेषु वर्ज्ये द्वारयोगिनामिति। फलमपि स्व
रोहयएव॥ जयराष्ट्रहस्तस्य मंगलावाससंमुखी॥ त्रिविधं योगिनीचक्रमित्कुतं ब्रह्मयास
मल इति॥ त्रिविधत्वं तु त्रियोगिन्यर्द्धप्रहरयोगिनी वारयोगिनी मेदतः॥ ॥ अथ कालपाराशर्ये
योगेशान्याह कौवेरी तो वैपरीत्येन काले वारेऽर्द्धे संमुखे तस्य पारा॥ यात्रायुद्धे संमुखे
वर्जनीया वेतौरात्रौ च स्तसंज्ञौ तुर्वित्यौ॥ ३२॥ कुवेरो ह्येव ता यस्याः सा। सास्य हे वतेत्यरा।
आदिबुद्धिः॥ अरांतलान्डीप॥ कौवेरी उत्तरादिकृततः। त्यप्लोपेयंचमी। उत्तरादिशमार
भ्यार्द्धे वारे दिवसे वैपरीत्येन हि कुप्रातिजोस्येन संहारमोर्गेता यस्यां हि शिवारशस्थ
तिस्तस्यां हि शिकालः स्यात्। यथा। रवि वारे उत्तरस्यां कालः। सोमे वायव्यायां। नौमे पश्चि
मायां। बुधे नैऋत्यां। गुरौ दक्षिणस्यां। शुके आग्नेय्यां। पूर्वस्यामित्यर्थः॥ अथ सार्धः स्पष्टं
लेसारे। रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके। नौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैऋत्यः कोण

शानो

या०
२७

के। जीरे चयाम्यद्विज्ञा जेशुक्र चाग्नेय कोरा के ॥ शनोत्तुपूर्वादि सागे काल चक्रं प्रकीर्तित
मिति ॥ अथ पारा योग उच्यते ॥ तस्य कालस्य संमुखे संमुख दिशि काल दिशातः पंच
दिशि तस्य कालस्य पाराशरगतकर्तनं रज्जुः स्यात् ॥ यथा ॥ रवावारे हस्ति रास्योपा
रा ॥ सोमे आग्नेय्यां ॥ नोमे पूर्वस्यां ॥ बुधे ऐशान्यां ॥ गुरा बुतरस्यां ॥ शुके वायव्यायां
॥ शनौ पश्चिमायामित्यर्थः ॥ अथ फलमुच्यते ॥ यात्रायां सार्थयात्रायां युद्धे युद्धयात्रा
यां समाहारं हं हं ॥ तयोर्यात्रा युद्धे योरुपस्थितयोः सतोस्तौ कालपाराशरगतव्य
दिगवस्थितौ वर्जनीयौ तदिशिनगद्ये हित्यर्थः ॥ अर्थाह समाग हस्ति राभागयो
कालपाराशरशुभौ ॥ तत्रापि कालो हस्ति राभागस्थ एव शुभः ॥ पाराशर समाग
स्थ एव शुभ इत्यनुक्तोऽपि विशेषः ॥ उक्तं च स्वरोदये ॥ वारोक्तः पूर्वदिशागे स
तः सवेन मंदं ॥ अथ कालस्य शुभं ॥ यत्र स्थितं कालस्य त्या शस्तस्य

राम
२७

तु संमुखः ॥ ॥ हृदि तास्यः शुभः कालः पाशो वासहि गाश्रयः यात्रा यो ससरे शेष्ठस्ततो
न्यत्र न शोभन इति ॥ स व्येन प्रहृदि रासार्गे रासं हृगः शनैः श्वरः ॥ अन्यत्र संमुखे
ष्टभागयोः ॥ अयं कालपाशविचारो हि वैवरात्रौ विशेष उच्यते ॥ तु विशेषे एतौ का
लपाशौ तुरात्रौ व्यस्तसंज्ञौ विपरीतनामकौ चिंत्यो ज्ञेयो हि वायस्यां हि शि काल
स्तस्यां हि शिराशोपाशः ॥ हि वायस्यां हि शि पाशस्तस्यां हि शि रात्रौ कालः ॥ यथारवि
सरे रात्रौ हृदि तास्यो कालः ॥ उत्तरस्यां याश एवं सर्ववारे चित्यर्थः ॥ ३ कंच

सौम्या हो वासमार्गेण रवितः कालसंस्थितिः ॥ तत्संमुखे भवेत्याशो रात्रौ ज्ञेयो विलो
मत इति ॥ सोमो ह्येव तायाः स्याः सा ॥ सोमात् घणितिरेव तार्थं घणित्वा हादि ॥ हृदि
॥ यणियस्येति चेत्यलोपः ॥ ततो ह लस्तद्धितस्येति यलोपः ॥ सोमी उत्तरादिकृत्ता
ह ॥ सौम्या हो ॥ ननु वर्ज्यत्वाविशेषाद्वात्रौ किं नाम वैपरीत्येन कृत्यमिति चेत् ॥ ३

या०
२८

च्यते॥ गंतव्यदिशि कालो हस्तिराजागस्थः शुभो यथा न वेत्याशो वा मनागस्थः शुभो यथा
स्यादित्येन न कृत्य ~~वसर्थमुक्तिरन्यथा~~ शुभे इत्यर्थः॥ हस्तिराजः शु
भः कालः पाशो वासहिगाश्च यद्वतिवचनात्॥ ननु कालपाशयोनीमवैपरीत्यं स्वरो
हयस्थवाक्ये कुतो नोक्तमिति चेत्सत्यं॥ साहान्नोक्तं परंतु स्वरो हयकतुरतिशे तम
स्तीत्यनुमीयते॥ तथा हि॥ यद्यपि घस्रो हिना रुनी वा तुल्ये विवस वासरा
विति कोशात् दशांशं शवसा रौवं सर्पिंदेषु विधीयत इति धर्मशास्त्रात् केशा
रुः शवो स्यो रात्रपरतैव तथा यागामि वर्तमाना रुयुक्ता यां निशि पक्षिराणीस्था हि
षु निशीति पतो पाताना रु रुः शवः सूर्यो दशने परिदृष्ट कालवाचको यथा
स्ति तथेहापि वारो रुः पूर्वहि आग इत्यववासरः पूर्वहि आगे इति वक्तव्यं रुः श
वो यातानान्यथानुपपत्त्या रुः शवः सूर्यो दशने परिदृष्ट कालमाहते

राम
२८

३ त्वं

नाह निहिवसेयो वविचोरो नतुरात्रावतस्तुत्रवैलरुणंप। तद्वैलस्यं नासकिं वैयरीत्य
मित्यर्थः॥ अतः सुषूक्तं रात्रावेतौ व्यस्तसंज्ञौ तु चित्याविति॥ अथ कालयाशप्रसं
गात्तु उरादुरुच्यतेस्मासिः॥ यथा स्वरो हये॥ ऐंङ्गां रुहेतृतीयायां सप्तम्यां श्रु
तिनो हिशि॥ दशम्यां धनहा धाशायां वायव्यां भूतवासरे॥ शुक्लयकैतु वारु
ण्यो चतुर्थ्यां सिसुदेत्यसौ॥ नैत्रात्ये चतथा एस्यामेका दश्यां यमौ कसि॥ आशे
यपंच दश्यां चमासेरादु हयेसति। खंडे गत्या भ्रमत्येवं खंडे रादुस्ते तोसत इति
॥ यमौ कसि रक्षितस्यो॥ शूलिनर्दशानस्य। अतस्तस्यां हि शितति थोरादु सद्रावाने
गेतव्यमिति वाक्यता त्वय्यार्थः॥ एता सु नडाति थिषु नडा संहारयत्तु हितो न्यस्यो
हि शिसु खेन गेतव्यमिति खंडेति अर्धे थिखंडेति थ्यर्थे नडा र्हिते गमनं गतिरि
त्यन्वर्थत्वा पिखंडे राशो होः प्रतीयते॥ ॥ अथ सूक्ष्मा ईयां स कोल उक्तः समर

या०
२५

सारे ॥ आलोतेका पसरिवया म हलैस्तु कालः स्वर्या दिवा सरगतो युधि वज्जनीयः
॥ भासार मेहलति याम हलानि मानुवार कमा हपिनरः स्वहिता र्यसु मे हितिरवो
हा कारो यल्लितो ऽष्टमोर्द यामः ॥ एवं सोमेतृ तीयः ॥ भौसे षष्ठः ॥ बुधे प्रथमः ॥ गुरो चतुर्थः
शुके सप्तमः ॥ शनौ द्वितीयो युद्धे व वज्जनी यइति पूर्वार्द्ध स्या र्यः ॥ ३ ॥ तैरा र्द्धे तु सां हि
तिका अर्द्ध यामा उक्ताः समस्त शुभ कर्म सु निषिद्धाः ॥ यथ कर्त्तव्य विवाह प्रकरणे मि
हिताः ॥ अर्द्ध यामो नाम दिनस्य रात्रे र्वा ऽष्ट सो भाग इति ॥ अथा र्द्ध याम राहु रथु कः स्व
रो हये ॥ इन्द्र वायु यमे रुद्र तौ या मि राशि भा स्करे ॥ यामा र्द्ध मुदि तौ राहु र्जस त्ये वं दि
गष्ट कइति ॥ अथ यामा र्द्ध राहु भ्रमो हि वं सरा जौ चतु ल्या ज्ञेयो विशेषा नुक्तेः ॥ अथ तत्रै
व मुद्रु तैरा दु रथु कः ॥ इति शान यमवा ते इर रु सोसा मि वा रुरो ॥ पूर्वो ह्ये पि च स त्ये वमय
परा ह्ये ययं कमः ॥ १ ॥ जला मि सोम्य नै ज त्य श का नि लय मे हरे ॥ पूर्व रात्रे भ्रम त्ये वा

२६

२६

पइरावे थयं कमः॥१॥ दिनस्य षोडशं शो नमुं र्त्तः परि कीर्तितः॥ एवं मोदुर्त्ति कोरादु
 शीतव्यः स्वरा हवेदि मिरिति॥ दिनस्य तु पलैरुं रात्रे रथे वमेवा॥ अचवेदु मुदु र्त्तः
 क्रोदिने चतुर्थं चतुर्थं दि गगानोक्ता॥ रात्रौ तु षष्ठं षष्ठं दि गगानोक्ता॥ यत्र राम बाजे ये
 यिमिः ससरसारे उक्तं॥ प्राग्वा तांत कशं मुपाशि॥ युत मुकं यो लस्यर को दिशो यामाई
 रगुर दि पाशिक कुभो सौ षष्ठः षष्ठी निशि॥ षष्ठे ह क्रिणातः शुभो दि घटिको सौ तु र्यं तु
 र्यं व जनी शावा क पवने इरा रु स हि सग्ब नि प्रती चो दि श इति॥ अत्र या साई रा को
 दिने प्राच्याः सकाशात् षष्ठं षष्ठं दि गगानोक्ता॥ रात्रौ तु प्र च्योः तो सकाशात् तथैवोक्ता॥ उक्त
 राई मोदु र्त्ति क राहो तु दिन रात्रि विभागे नो क्त स्त इी का कृ ता सर ते न तथैव
 व्या कृतं च॥ यथा॥ अथ दि घटिको मोदु र्त्ति को रादु॥ प्रातरार स्यो शानी त अ तु र्यं च
 तु र्यं दि शं मुदु र्त्तं मुदु र्त्तं या ति दिन रात्र्यो र्द्वा त्रिंशं मुदु र्त्तं अष्ट दि शं च त्वारो भ्र सा

या.
३०

तत्रक्रमः॥ ऐशानीहकृतावायव्यपूर्वनेत्रतौतराश्रेयपश्चिनास्विति॥ तदेतन्निर्मु
 लंमूलंवाक्यानुयलंभात्॥ ननुकस्त्विहोक्तं दुक्तांवाशयइतिचेत्॥ उच्यते॥ स्वरोह्य
 क्रियासाईराहोषष्ठषष्ठदिग्गणानोक्ता॥ मुकुत्तंराहोतुदिनेचतुर्थचतुर्थदिग्गण
 नासन्निधायरात्रौतुषष्ठषष्ठदिग्गणानोक्तासानुचितेत्यसिंधायस्वयंस्वपद्य
 षष्ठषष्ठदिग्गणानासुररीकृत्यदिनरात्रिविभागेनयामाईराहुःरुक्ताः॥ मुकुत्तंरा
 हुःरुक्ताईशानश्चतुर्थचतुर्थदिग्गणानोक्तादिनरात्रिविभागमनाहृत्योक्तइति॥ अ
 यवेवंविधेपाठेमूलान्तरंमृग्ये॥ ऋषीणांतुस्वतंत्रेष्टानांपर्यनुयोजानर्ह
 त्वास्वरोह्यएवमुक्तिः॥ एतादृशःस्थूलःसूक्ष्मोवाराहुःकस्याहिशिशुभोऽ
 उभोवेतिस्वरोह्यएवाभिहितं॥ समुखावा मसंस्थावायस्येयंराहुमंडली॥
 पराजयोमवेतस्यवाह्युत्तराणादिषु॥ यस्यदक्षिणपृष्ठस्याहोवाराहुपरंपरा॥

न ५

राम
३०

सह स्वसरातेनापि परसे न्युनि कृतं तनीति ॥ समरसारेपि ॥ एषे ह के योगिनी राहु युक्ता
यस्य कोयं शत्रुल कृतं निरुति शिष्टं सर्वभ्या बलेन्यस्येव संकेपोयं सर्वसारे न्यधायीति
॥ ननु योगिनी काजपाशवारयोगिनी मृतपक्षरवंडराकाहिनिः स्थूलैर्दोषैर्दयासराका
हिनिः सूक्ष्मैश्च स्वरोहयस्यस्तथा सा हि तिकैश्चा यन शूलनिषिद्ध सा सवार शूलन
कुत्रिनिषिद्धेन कृत्रपा रिघं हं उ मृतपक्षरहिनिश्च दोषैर्यात्राहिना नुमेव एव तथा
हि ॥ रवौ सर्वस्यां वारयोगिनी ॥ हस्तिरास्यां पाशो हि वारात्रौ तु कालः ॥ पश्चिमायो व
र शूल उत्तरस्यां लौको हि वारात्रौ तु पाशः ॥ विहितास्तु महादिगंतर्गता एव प्राह हि
एये चैव सांशा विपूर्वा इति श्रीपत्युक्ते ॥ एवं सति रविवारे कस्यामपि हि श्रियात्रान
स्याह न्य पुनर्दोषा मृतपक्षरयो विचारणीया एव संति ॥ एवं सो सवार हिष पियथा सं
न वेदोषा उहनीया इति प्रागुक्त दोषो वज्रायितः ॥ अत्र समाधिः ॥ अयं सर्वो पि स्वरोह

या.
३१

यस्यो मृतपक्षयोऽग्निनीकालपाशादिः स्थूलसूक्ष्महोषविचारो युद्धयात्राया मेव वदु धावि
चार्यः प्रकरणस्यापि निया मकत्वात् यथा हि सर्वेष्वपि स्वरो ह्यग्रंथेषु नरपनिजयचर्या
च्यते सा च युद्धं विना न संभवति अतएव स्वरो ह्यग्रंथेषु प्रोक्तः पुष्टेरपि नयोद्धयं यावद्वा
नः स्वरो ह्यग्रंथः स्वरो ह्यग्रंथे प्राप्ते योद्धयं शत्रुत्वकोटिमिरिति तथा वचुरशीतिचक्रांते
युक्ते एतानि सर्वचक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समारभेत् जयेद्दिक्पिनं संहृष्टः शत्रुतुल्येपि
वेरिणीति तथा भूवले युक्ते इमानि भूव बलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्दृष्टां अरयस्त
स्य नश्येति मेघावातहता यथेति एवं सति सर्वतो मङ्गकालहेष्टसूर्यचंद्रराकु काला
नलाचक्राणि युद्धे एव विचार्याणि यथा संभवमन्येष्वपि शुभकृत्येषु विचार्याणि भ
क्तं च तत्रैव ॥ ला संला संसुरवंदुःखं जयं चैव पराजयं चंद्रकालानले च के ज्ञानं
संशयवर्जितमिति ॥ यथा वा जन्मविवाहेषु संया मे विग्रहेपि च घोरकालानलं

३५

राम

३१

या १

३०

चक्रे ज्ञात्वा कर्मसमारेतेति। अथ सामान्ययात्रायामप्यवश्यकानावश्यकवशेनैवासेमं
 साहितिकहोषहानिर्विचार्या अन्यथा हि सर्वेषां स्वरो ह्यस्यानां सां हि तानां च स्थूलसू
 क्ष्महोषाणां त्यागो बर्षसहस्रेणापि दुश्शकः स्यात्। तत्रापि गुरोर्ना हि ~~होषाणां~~ सृयस्व
 होषाणां चाल्यत्वसंगीकृत्य निरिवलकृत्य निवद्विष्यत्। उक्तं च श्रीपतिना॥ सप्त ~~स्ते~~ गु
 णासंपत्तौ न खलु लब्धिरित्येदिने गुरोर्प्रचुरता ततो बहुमता च होषाल्यता॥ न धूरि सुता
 संचये प्रभवती ह होषाल्यकोट्युत्तुर्च्चिषिदुत्ताराने सलिलविंदुरे को यथेति॥ तत्रापि स
 होषः पापग्रहवेधयुतिकर्तरी सहाया ता हि श्वे तदा वश्यवड्ध्य एव यद्विहितसमः
 प्रतीकारको गुरोर्न सवेत्। उभयसंभवे वै हि प्रबलतुर्बलविचा
 रः कार्यः॥ तदुक्तं श्रीपतिना॥ एकोपि हंति गुरालकृत्य मयी ह होषः कश्चिदप्यरोय
 हि गुरोस्ति न तदिरोधी॥ मद्यस्य विंदुरपि पावनपंचगव्यं संपूर्णं स च कलशमलि

पा.
३२

नीकरोतीत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम्
रवां रोपमनुष्ठाना ॥ ३३ ॥ भानिस्थाप्या न्य विरिक्तु सप्त सप्तानल र्कतः ॥ वायव्याग्नेयदिकसं
स्थपारिघंतुनलंघयेत् ॥ ३३ ॥ अविरिक्तु चतुर्दिकु अनल र्कतः कर्तिकातः सप्तनामि
पूर्वस्यांस्थाप्यानि ॥ मघातः सप्तनामि हरि रास्यांस्थाप्यानि ॥ अनुराधातः सप्त
भानिपश्चिमायांस्थाप्यानि ॥ धनिष्ठातः सप्तता न्युत्तरस्यांस्थाप्यानि ॥ तत्रवाय
व्याग्नेयदिकगुपनिबद्धद्वारेखापारिघट्टः स्यात्तसर्वथानविलंघयेत् ॥ चक्रा कर्तिरि
यम् ॥ यरा रुनारहः ॥ क्रसा विद्धार भानिस्थुः सप्त सप्तान्निकर्कतः ॥ पारिघंले
षयेद्देनाश्चिन्मसनादिगतमिति ॥ कश्यपोपि ॥ अग्निधिस्यात्सप्त सप्तक्रमादि
त्यानि पूर्वतः ॥ वायव्याग्नेयदिकगतं देउं पारिघंतुनलंघयेदिति ॥ ननु प्राग्गारिहिक
न्यस्तानोन रुवाणोप्रयोजनं किं नोक्तं ॥ पारिघट्टारव्यानार्थत्वे तु धनिष्ठादिच

राम
३२

तुर्द्दशमानि वायव्याग्नेयदिशोः पूर्वभागे स्याद्यानि मघादिचतुर्द्दशमानि तयोरेव दिशोः प
 श्चिमविभागे स्याद्यानीत्येवमर्थकपद्योयनिबन्धनेन स्यात्
 उच्यते ॥ स्पष्टत्वात् नोक्तं ॥ तथा हि ॥ प्राग्द्वारिकैः कृत्तिकादि
 नक्षत्रैः पूर्वस्यां यात्राप्रशस्ततामा ॥ एवं दक्षिणस्यां मघादि
 सप्तभिः ॥ पश्चिमायामनुराधादिसप्तभिः ॥ उत्तरस्यां धनिष्ठादि
 सप्तभिः ॥ अयमर्थो यात्राप्रकरणे कर्मादिद्धारमानि स्युरिति ना
 रकश्च पाद्युक्तेर्लभ्यते ॥ किंच त्रिविधप्रतिष्ठाकविचारेषु
 हिद्धारमाना मुपयोगास्ति यद्वा विः ॥ यदि गतः समुद्र
 यदि चरेद्यवगोलके ॥ यद्धारसेषु विचरे त्रिविधं प्रतिभागवमि
 ति ॥ शीयतिश्च ॥ विचरति च सच के येषु हिद्धारसे स्थितिः ॥ अ

पा.
३३

न्यच्च॥ गृहप्रवेशपूर्वदिदिग्द्वारेषु येषु ततदिङ्मूलेः प्रवेशश्चोक्तः॥ तदुक्तं वसिष्ठेन॥ यदि
संदिशंते दिग्गृहे रुक्ते रैः स्यात्संनिविशेन सर्वरित्याहीनि प्रयोजनानि धेयानि॥ तत्र
स्तुतेयारिघट्टोक्तेरेवं ज्ञायते यद्दिनिष्ठादि

याः
चतुर्दिशानि प्रागुत्तरदिशोऽर्वाचमं प्रशस्तानि॥ मघादि चतुर्दिशानि हस्तिण्य
श्चिमदिशोऽप्रशस्तानि॥ तत्र स्वदिशि प्रशस्ततमानि अन्यदिशि प्रशस्तानि॥

राम
३३

यथा मघा हि सप्तमानि पश्चिमायां ॥ अत्र राधा हि हिरास्यो प्रशस्तानीत्यर्थः ॥ अतए
 वाहुदुर्गा हित्यः ॥ प्राग्निगते रुद्राग्निशसुहृन्गतेः प्राग्निशंभनकृत्रैः ॥ हिरागैरपरो
 हिरासपरजैर्हिराण्ययाया हिति ॥ नानिराशयो मेषाद्याः ॥ नरुचा रि कृत्तिका ही
 नि ॥ यवने श्वरो यि ॥ प्राची सुहृद्धारिमिरत्र या यात्प्राग्धारमैश्चोडुसिरुषुहीवी
 तथैव यास्यासयराश्रितैर्नैर्यास्याश्रयैश्चायपरं प्रयाया हिति ॥ एतेन नो गच्छे
 दुत्तराश्रविहारापतिककुलैर्नयाम्यां प्रतीच्ये रितिवहन्सहेश्वरः प्रत्याख्यातो
 भवति ॥ मूलवाक्याननुपलंभात् ॥ किंतु सर्वथा प्रागुदंडकृत्रैर्हिराण्यपश्चिमा
 चनैव गच्छेत् ॥ तथा हिराण्यपश्चिमनकृत्रैः प्राची सुहृद्दीचनैव गच्छेत् पारिद्यह
 उ सत्वात् ॥ यत्पारुहृद्यात्रायां वराहः ॥ हिशि हिशि वरुणद्यास्तारकाः सप्त लेख्याः
 पवनहृन्दि कथं स्तिर्यगत्युयदंडः ॥ सुरपतिरपि कुरुयात्तितं लंघयित्वा

शा०
३४

नहि भवति विरोधो हि ह्रस्वः कणासु इति॥ अथ कस्य विद्विहि गमने वि कीर्षितं तदा दृश्यं
लुत्रोपदेशभावात्तसु विद्विह्यु आग्नेय्यादिषु केन लुत्रैर्गमनं स्यादित्याशंक्य हि विद्विह्यु
न लुत्राणि आवश्यकत्वे पारिडहं डायवाहं च वसंततिलका हतेना ह्यग्नेर्दिशं नृप
इयात्पुरुषरूत हि अरे व प्रह हिरागता विदिशोऽथ कथ्ये॥ आवश्यकं पियोरिधं प्रविलिख्य
गच्छेत्तुं विद्विह्यय हि दिक्नुष्टु दिरस्ति॥ ३३॥ नृपः पुरुषरूत दिक् प्राची स्थेः कूर्तिका
दिसप्तनक्षत्रैर्ग्रेहि शमाग्नेयी मियाद्गच्छेत्॥ एवमनेन प्रकारेण प्रह हिरा ग
ता सृष्टि मार्गेण स्थिता विदिशो नेत्रा त्याहीर्गच्छेत्॥ यथा ह हिरा दिक् स्थे मैर्म
यादिसप्तमिर्नैः कर्तुं दिशं गच्छेत्॥ प्रतीची स्थे रनुराधा दिसप्तमिर्नैर्वाये व्यागच्छे
त्॥ उदीची स्थे ईनिषा दिसप्तमिर्नै रैशानी गच्छेत्॥ यदा ह नारदः॥ आग्नेयी पूर्व दिक्
संस्थे विदिशोऽस्ति वसेवहीति॥ अस्यार्थं स्पष्टं साहचर्यं॥ प्राग्द्वारि केचन लुत्रै

राम
३४

राग्रेव्यशोभनागतिः॥ हकिराणस्थैश्चनैः कृत्यां वायव्यां वारुणे रविः॥ ऐंशान्यां हि श्युरकु
 संस्थे र्यां त्रात्ती वशु मप्र देति॥ अथ पारिघटं डायवा हउच्यते अथेति आवश्यं के कृत्य अ
 वश्य कर्तव्ये गमा नादि कृत्य पारिघटि पारिघटं डमपि प्र विलंघ्य लंघयित्वा नृयोग
 द्युत्॥ परं तु शूलं वार शूलं नरु न शूलं च विहाय त्यक्त्वा यद्विहिके नु शुद्धि रस्ति स्यात्॥
 अस्तीति स्यादित्यस्यार्थः अयम्॥ पूर्वो दिव तुर्हि ह्रुमेषा हि यस्त्रिरावृत्ता हिया
 रायः स्युस्त एव तस्यां तस्यां दिशि दिक्षु ग्रशब्देन व्यवक्रियंते तेषां शुद्धिः शुभफलदा
 तृ यद्नु कृत्य सा हि त्यं स्यात्॥ यद्वा रुश्री पतिः॥ योजनेषां त्ययिके शुभपतिर्वि ३४
 लंघ्ये रेखा रवी मपि पारिघटी व्रजेत्॥ विहाय हि कु शूल समाकृ यानु डून्य हि स्व
 दिक्षु ग्रवि शुद्धि रायेते इति॥ उडुशब्देन वारं पुनः लक्ष्यं ते॥ यतो ह्वरा ह्वरा उल्लंघ्य
 हंडमपि काममियान्ने रंडः शूलं विहाय यद्विहिक्य विलग्न शुद्धि रित्यत्र शूलं विहायेति

या.
३५

सामान्यतोऽसि धानात् ॥ अत्र दिश्या शीना रुनारहः ॥ दिश्याशयः स्युः क्रमशो मे पाद्याश्च पु
नः पुनरिति ॥ फलसाहवसिष्ठः ॥ पूर्वो दिक्षु मे पाद्याः क्रमादिद्धारराशयः ॥ दिग्धा
रराशयः सर्वे तद्दिग्या तु शुभप्रदाः ॥ तद्गर्गाश्च तदंशश्च तद्दीशश्च तथा विधा इति
॥ अथानावश्य कत्वे पियारि घाजपवारे वि कीर्षिते सार्वदिग्धारिकन रुवाणि वक्रियेह य=४
स्य केन्द्रगत्वादिनिषेधं चेद्भवज्याह मैत्रार्कं पुण्याश्विनमै निरुक्ता यात्रा शुभा सर्वदिशा
सुतङ्गैः ॥ वक्रियेह केन्द्रगतोऽस्य वर्गो लग्ने दिने वास्यगमे निषिद्धं ॥ ३४ ॥ मैत्रमनुराधा
॥ अर्को हस्तः ॥ पुष्यः प्रसिद्धः ॥ आश्विनसश्विनी ॥ एतैश्च तुर्तिमैर्नक्षत्रैः कृत्वा सर्वदिशा
सुप्रोच्योदितुर्दिक्षु तद्देव्योतिर्विद्विर्यात्रागसनं शुभाशुभफलदानिरुक्ता ॥ यद्वा
हवसिष्ठः ॥ पुष्योर्काश्विनमैत्राणि सर्वदिग्धारभाणि वा सर्वदिह्वयियात्रायां सर्वका
मार्थरानिचेति ॥ नारहः ॥ सर्वद्वाराणि मैत्रार्कज्याश्विनानिचेति ॥ गर्गापि ॥ पुष्ये मे

राम
३५

त्रिकरेऽश्विन्यां सर्वाशागमनं शुभं । आशदिशः । श्रीपतिरपि रुस्तः पुष्टो मेवमथाश्विनं च व
त्वायादुः । सर्वादिगृहारक्षानीति । यत्तु बालवो धिन्यां पूर्वाद्याः शनिर्वंदगीत्यतिबुधादि
त्येषु शुक्रकुजेनोगम्याः कसरास्तथापरिरुद्रेत्याचीं चमूलैर्द्वयोः । याम्यां च अवराणा
दिषट्सु विधिसेपुष्टे प्रतीचीत्यजेसोम्यां चोत्तरफाल्गुनीं प्रपित्तथा रुस्तेनयायादु
धइति । प्रागादिचतुर्दिश्वराणां श्विपुष्टरुस्तानां कसेरात्यागउक्तः सनिर्मूलत्वा
दुपेक्ष्यः ॥ किंच । यद्येषामपि निषेधो वसिष्ठादीनामभिमतः स्यात्तदा पुरुषुतदि
शं पुरंदरैर्हृदित्यादिनक्षत्रशूलपद्यैश्च नक्षत्रहायाभिधानं सकृदेव कृतं स्या
त् ॥ यथा ॥ पुरुषुतदिशं हि विष्णुशक्रेनेयाद्याम्यदिशं त्वजां धिहास्व । जलना
थदिशं विधातृपुष्टे शूलाख्यान्यथसोम्यसर्पसार्कै इति । एवमेव च नारदादी
नामाशयोच्चारयेय ॥ बालवो धिनी वद्विन्नं वाक्यं तु दूरापास्तसेव । अन्यच्च । पुष्टा

या.
३६

दृष्टमानां क्वचित्सर्वदिग्वारिकत्वे स्मर्यते। यत्तद्गुरुः। पुष्पाश्चिह्नस्तमेवौ। यो ह्येवैव
सौम्यभं॥ वासवे सर्वदिक्स्वयं यात्रायां शोभनानिहीति॥ वराहोपि। सर्वद्वारिकसं
ज्ञाकां निगुरुसं हस्ताश्चिह्नं सेवागि वशेषान्ये देवयो ह्यविस्मयवसुमान्याद्यैः सहाष्टौ स
हेति। तत्राष्टानामपि सर्वदिग्वारिकत्वं स्मर्यते चतुरां काकथावदुमुनिवचन
संवादात्॥॥ तत्र मृगरेव तीर्थवत्तद्विधानां सर्वद्वारिकत्वं सावश्यं केगमने
ऽभ्यनुज्ञानार्थं॥ तत्र यदियुष्मादीनि भानि हि शिरोषेण त्वज्ज्येष्ठरत्नं तदावदुहि
त्वां स्यात्तन सर्वदिक्त्वं। ननु को विशेषः सर्वदिक्त्वं वदुहिक्त्वं योः॥ उच्यते। सर्व
शब्दः शक्त्या वस्तुमात्रवचनः॥ तत्र वस्तुसंघं गृहीत्वा कत्वाप्यपत्तिः॥ सर्वः यदा
र्थः इति॥ तस्यैव द्वित्वे सर्वोपलक्ष्यार्थविति नवति॥ सर्व इत्यत्र तु वस्तुगतं संघ
गतं नावेदुत्वं सर्वशब्देनोच्यते तदेव चलसाद्योच्यते॥ अत्र सर्व इति वदुवचने

राम
३६

नविचतुरांयः परार्था उच्यंते॥ बहुशब्देन त्रयमात्रा मिति चे॥ दूरगु॥ मीमांसाया मेकादशेऽ
 ध्यायेव संताप कपिं जलानालभेतेति वैदिके * १५ * य एवोच्यंतेनाधिकाः॥ बहुना संचय
 स्वस्युक्ते चतुरारि शस्त्रसन्निधाने त्रय एव निमं च्यंते॥ किमत्र * १५ * वाक्ये विवा
 रिता॥ व संतापव संतर्ज्यार्थः॥ दृष्टं ह सं रूपं॥ कपिं जलाः परिक्रि विशेषास्तानालभेतेतद्
 न्यात्॥ तत्र कपि जलानिति बहुत्वे तावद्दृष्टम्या ते तेन न्यादयः पराद्वाधिकाः कपिं
 जलास्त्रयोवाचत्वा रोवायेवेति विकल्पेनालब्धव्या उत त्रय एवेति संशयः॥ तत्रैवं पूर्वप
 र्कः॥ कपिं जलानिति बहुवचनेन द्वित्वातिरिक्त संख्या सामान्य रूपबहुत्वातिधा वि
 ना तद्विशेषाकांक्षायां सत्यां पराद्वा रितिरिक्त संख्या विशेषाभावात् तत्पर्यंत्यादिसंख्यावि
 शेषा आक्षिप्यंते॥ न च तत्र त्रयोपि चत्वारोपि पंचापि हेतव्या इति समुच्चय परस्मैभव इ
 ति वाच्यं॥ समुच्चये हि त्रिचतुः पंचानी योगे हा दशस्युर तोहा दश हता इति संख्या

या.
३७

तरमेवतत्र प्रतीयते न चार्ह्यः। न च कथं जलत्वावच्छेदकावच्छिन्नाः कथं जलानां तद्व्याप्ति
वाच्यं। तथा सत्येकस्मिन्नेव याजे कृते जगती तलवर्तिनां सर्वेषां कथं जलानां विनाश
प्रसंगस्तस्माद्यथा प्राप्ता नो विचतुरादीनां तेषामेव विकल्पे नाजं न इति॥ उक्तं
च जैमिनिना पूर्वपक्षसूत्रेण॥ बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यादिति॥ सिद्धांत
स्तु॥ घटानां नयेति बहुवचनारितस्य बहुवचनां तस्य शब्दस्य चतुरादिशब्दोपात्त
नमन्तरेण त्रित्वसात्रं वाच्यं। तावत्तैव बहुत्वोपपत्तेः॥ अतिरिक्ता ह्येव प्रमाणाभा
वः। तस्माच्च य एव कथं जलानां स्यात्॥ उक्तं च जैमिनिना॥ अथ संवा नित्यमेतकार
णरुतिक्रमः स्यादिति सिद्धांतसूत्रेण॥ अतएवं बहुत्वं त्रित्वे पर्यवसन्नमिति
लोकोक्तिः साध्या यती॥ एवं प्रस्तुते पिहीयतां हृष्टिः। न च वप्रकृतिवाच्यमेकं व
दुत्त्वमपरं विप्रकृतिवाच्यं तेन सर्वशब्दसाम्यमिति तेन। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे व

सी२

राम
३७

वनमात्रे प्रथमोक्तेः साधुत्वान्वाख्या नार्थवद्भव इत्याहौ प्रकृतिगतवदुत्त्वव्यंजकवदु
वचनोत्पत्तिः॥ वदु रोह न इत्यत्र वदु वचनं कस्मान्न भवति॥ सत्यं नात्र वदु रोह न
संख्योच्यते किं तु वेपुल्यं तस्मादुदु रोह न त्रित्वसंख्योच्यते सर्व रोह न तु चतुरादि
कापि॥ अतोऽत्र सहा न्नेह॥ नन्वेवं पुष्पादीनां सर्व हि त्के ससर्धिते सत्यपि नैव
सर्व हि त्कोपयति॥ यावता वारशूलसद्भावात् दिग्गर्जनादिकृत्रयमेवावशिष्यते ते
न वदु हि त्कमेवापयते इति॥ उच्यते नैतावता भावदिष्टं सिध्यति प्राचीनवता शक्ता
स्यासित्यादिना नाहं विरोधे हि शेषत्याग इति॥ यतो वारशूलेनायमर्थ उच्यते
॥ रवि वारपश्चिमाशूले॥ सोम पूर्वत्यादि॥ अतः वदु हि त्क सर्व हि त्क प्रतिपादकयो
र्वाक्ययोरन्यतरस्य सर्व हि त्क वाक्यस्य सबलत्वे निर्णीते तृतीयेन वारशूलेन
सर्व हि त्कं व्याहृतं यद्यपि तथापि नियतवदु हि त्क वाक्यात् सबलमेवानेहि

या.
३८

यथावा लिसुग्रीवयोर्पुत्रसामनयोर्भगवत्तोरामेण वालि निरु ते वालिनः सुग्रीवायेक
याहौर्वल्यंसन्यते शूराभिसानि न इति ॥ किंवा ह किं एता शायं धनिष्ठोत्तराई हि पंचकं त्या
ज्यमित्युक्तं तत्राश्विनीत्यागे धनिष्ठा हि षड्कं त्याज्यमिति तेवं कस्मान्नोक्तं न च
प्रेतरा रुतुरा काष्ठसंग्रहादिनिषेधार्थं तथा सिधानसिति वाच्यं वाक्यान्तरं हि प्र
तिपक्षे वचनकस्य निषेधात् यत्तद्वसिष्ठः वसुमत्स्योत्तराई च पंचधिल्येषु स
र्वरा वास्यदिग्यायिना नृणां न सुकूर्तोजयप्रद इति ॥ अन्यच्चापरे आहुः पश्चि
मपुथस्त्याज्य इत्युच्यते त्वया श्रीपतिना तु रुस्त पुथ इत्यादिना पुथस्य सर्वदि
ग्द्वारगतवसुक्तान रुचमकरेण अरेण विदो यशुता न्वितोपि विरुद्धतारोऽपि विलो
मगोपि ॥ करोत्यवश्यं सकलार्थसिद्धिं विहाय पारिग्रहमेव पुथ इत्युक्तं ॥ अत्र हि
विलोमग इति पदं टीका रुन्महादेवो विलोमगः प्रतीच्यादिगसन विरुद्धोपि

राम
३८

तत्र शुभसदृशं ब्रूमर्धं व्याख्यातम् । तस्य यमाशयः । पुष्टो हि प्राचीनकृतं तद्द्विरास्यां
पश्चिमायां वापारिघटं उ सत्त्वाद्गमनप्रतिबंधं कर्तुं सद्योद्यते ॥ तत्र द्विर्वदं सुवर्क
भवतीति न्यायात् पुष्टोपि सर्वहिन्दारगएव । यद्येवं हस्तैष पवारः पुष्टवत्कार्यः स्या
त् । तुल्यन्यायत्वात् एक कर्तृकै हि ग्रंथे एकेनेव वाक्येन सर्वहिन्दारत्वे सिद्धे पु
नरन्येनासिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुं मत्तः । प्रागुक्तमेवोपोदल
कंसत् ॥ यद्येवं कस्तर्हि विलोमगत इत्यस्यार्थः । केचिहाहुः । विलोमं विपरीतं
गच्छतीति विलोमगः ॥ यथा । तेषां संकेपोयं प्रकृतेरन्यत्वमुक्त्या तद्वति वराहो
क्तं यदोक्त्या तेन विलोमगः । सितेषु पुष्टस्य स्यात्तत्तापिनोप ॥ यन्मौमस्योऽस्याः रिपं
विधंचकत्वमुक्तं तत्रोत्तमं वक्तुं स्वस्वोदयार्हं नवमेऽष्टमे वा सप्तर्हं वा किंति जे प्रतीतिः ।

था२

पा.
न२
३९

तद्वक्तुमुष्माकृयमेवतत्रवक्त्रेर्मयंचाधिमयंजनानामिति वसिष्ठेनसलरुणमुक्तंतत्रैतादृशंव
क्त्रंकराचिस्संभवति तयापिउत्थातवशांङ्कुरातविरुद्धापिवक्त्रगतिः स्यात्तदर्थंफ
लोपन्यासः॥ एवंपुष्टवक्त्रत्वमथालोच्यं। एतद्व्याख्यानेनिर्मूलत्वादुपेक्ष्य। यद्योह्य
स्यवक्त्रस्यासंभवस्तथापित्वरणौष्टोडरानंहेलौमचारेसस्यकृपत्ययादि। अन्य
त्वादु॥ विलोमगोपिविलोमग्रहाधिष्ठितोपिष्टुमः॥ एकार्जलहतेधिह्यंकुराकां
तंचविद्वमं॥ उत्थातदूषितंयत्तद्यात्रायांसंगहंसहेतिवसिष्ठादिकाक्याकूरेस्यव
क्त्रिणोमार्जिणोवायोगोदुष्टएवअतएवाशुभान्वितोपिपुष्टः सकलार्थसिद्धिहाते
त्युक्तं॥ अनेनतुसौस्यस्यगुर्वहेर्वक्त्रिणोयोगेऽयशुभफलहातानस्यात्तातच्चि
त्यै। मूलमूत्तावेवाक्यानुयसंभात्यत्त्वक्त्रिणोस्यग्रहयोगेऽयशुभफलहातोपुष्टा
नमवेदिति। तथाहि॥ नारदः पुष्टः परदुतं हंतुशकस्तेनाधियत्ततं। लोषं परोनशक्तस्त्व

राम
३९

इष्यमगोसति। कुरैर्विद्वोयुतोवापिपुष्पो यदिबलान्वितः। विनापाणिग्रहं सर्वमंगलेष्विष्टदः सदेति।
वसिष्ठादिवाक्यान्पेवमर्थान्कानिसंजिनकुत्रापिविलोमगद्वत्पमिदितं। किंच। सौम्यवक्रियहाधि
ष्ठितोऽश्विन्यादिर्भगणश्चेत्तदाश्विन्यादेर्दोषवृत्ताभवन्मते प्रसज्येतसाचाप्रसिद्धा॥ अन्यच्च
। विलोमग्रहाधिष्ठितत्वंलक्षणया व्याक्रियते मुख्यार्थसंभवेसायुक्ता॥ अस्तिचमुख्यार्थसं
भवोयदुत्पातादिनानरुचस्ववक्रत्वमिति॥ अपरेपुनराहुः। विलोमाउत्पातास्तेःसहगकृती
तिविलोमगः। त्रिविधोत्पातेयदिपुष्पोनिहतोपितहापिशुभइति॥ तदपिन। पुष्पस्त्रिविधो
त्पातहतोदुष्टएवयदाहवसिष्टः॥ मृगगणमध्येसिंहोद्युगगणमध्येतथैवपुष्पश्च॥ निजव
लसहितोपेवंत्रिविधोत्पातेर्नशक्तिमान्निहतइति॥ तस्माद्विलोमगद्वत्पस्यार्थश्चिंत्यः
ननुनरुचविशेषेअश्विन्यादेर्विहितत्वप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पः कस्मान्नभवतिषोडश

ग्रहणाग्रह १५

या०

४०॥

ग्रहणवत् ॥ उच्यते ॥ ननु नक्षत्रविषये अश्विन्यादेर्विहितत्वप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पः ॥ तुल्यवत्कयो
र्हि वाक्ययोर्विकल्पः ॥ यथा वोरु शिग्रहणाग्रहणयोः न पुनरतुल्यवत्कयोः यथा ज्येष्ठं वर्याः सर्ववि
ष्टनस्पर्शनप्रतिपादिकयोः स्मृत्योः ॥ अत्र हि स्पर्शनस्मृतेः प्रत्यक्षदृश्यो वेदः प्रमाणमौदुंबरीस्य
ष्टाद्रायेदिति ॥ सर्ववैष्टमस्मृतेस्तु मूलवेदानुलम्भः ॥ एतच्च स्मृतिचरणे सम्यगुपपादितं कान्तिके क
ता ॥ एवमश्विन्यादिविषयकसार्वदिग्द्वारकप्रतिपादकसहस्रः पुष्पइत्यस्य वाक्यस्य वसिष्ठादि
मुनिवाक्यानि प्रमाणानि ॥ निषेधवाक्यस्य तु चित्तमूलमित्यतुल्यवत्कत्वादिकल्पेऽपि न संभवति
॥ तस्मान्मेवाकं पुष्पश्चिन्नानां भानां सार्वदिग्द्वारिकत्वं सिद्धं ॥ तत्रैवाग्रहणाद्वा अग्रे दिशं नृ
पदं वा यादित्यादिना वा विदित्वा मेयादिष्वपि मेवादिभिर्वा चित्तेति भावेः ॥ यदा हवसिष्ठः ॥ सर्वस्मि
न्नपि समये सर्वासु च दिग्द्वारिकत्वेव ॥ सार्वदिग्द्वारिकधिस्यान्न्यतिशुभदातृ एष खिलं नृणां मित्रं ॥ अत्र ति २०
सार्वदिग्द्वारिकधिस्यान्नामेव सर्वकालि गामित्वमुक्तं ॥ रत्नमालायां तु श्रवणमृगशीर्षहस्तापुष्य

सर्व-४

ति २०

राम

४०॥

२८

व

ग

एकोपि वक्रो २४

एवमुक्तं ॥ तच्च गुरुत्वं सार्वदिग्वारिकत्वाभिप्रायेण ॥ अनुराधाश्चिन्योस्तु सर्वमतेन सर्वकालगामिन
त्वं ॥ तत्कालविशेषनिषेधेऽस्मिन् ग्रहणमस्मिन् रीरहितं ध्येयं ॥ मृदुगणमनुराधारहितं ध्येयं ॥ गुरुमे
तेरेव रीरहितमपि च ग्रहणं धनिष्ठाद्यतिरिक्तं गुरुमते एव दृष्टम् ॥ एवमष्टानां सार्वदिग्वारिकत्वं स
र्वकालगमनार्थं ॥ चतुर्णामपि नक्षत्राणां सार्वदिग्वारिकत्वं चाप्यपि सार्वदिग्वारिकत्वमित्यलमतिप्रसंगे
न ॥ वक्रो ग्रह इति ॥ वक्रविपरीतमनं यस्य नो मादिसवक्रो बहुश्चेत्कैद्विगतः स्यात्सगमे यात्रायां निवि
ष्टः ॥ अथवा स्पवक्रियहस्यलमेवर्गः षड्वर्गश्चेत्स्यात्तदापि भंगः ॥ अथवा अस्पवक्रियहस्यद्विंशकारो
पि स्यात्सोपि निविष्टः ॥ यदाह वक्रः ॥ प्रगतो न राणां भुभोऽभुभो वापि चतुष्टयस्य ॥ वगोपि वा स्यादय
माविनाशं बहुप्रकारं कुरुते ॥ धृग्वानामिति ॥ श्रीपतिः ॥ नेष्टश्चतुष्टये वक्रो न द्वर्गोपि विलग्नः ॥ करो
ति बहुधानां शतद्वारेषु विधियासतामिति ॥ चतुष्टयं केद्वयं तु वसिष्ठेनोक्तं ॥ एकोपि वक्रः गन्तव्ये ल
ग्नस्यो वारिराशिः ॥ नीचस्यो वा तदंशस्यो यात्राफलविनाशन इति ॥ वारिराशिश्चतुर्थस्थानं

दक्षिणां ब्रजेत् ॥ यदाह पराशरः ॥ चंद्राकौ दक्षिणागतौ यथाद्याम्यां परां प्रति ॥ सोम्याय नगतो याया
त्वाची सोम्यां दिशं प्रतीति ॥ अथ तयोः सूर्या चंद्रमसौ भिन्नायनत्वेऽथ यनमेदे सति दिवानिशं ब्रजेत्
॥ यथा सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्तरां दक्षिणां दिवा दिवसे यायात् ॥ यदा चंद्रो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्त
रां दक्षिणां दिवा दिवसे यायात् ॥ यदा चंद्रो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्तरां दक्षिणां बानिशिरात्रो यायात् ॥ अ
त्रोत्तरस्यां पूर्वस्या अंतर्भवः ॥ दक्षिणस्यां पश्चिमाया इत्यपि ध्येयं ॥ अत्र संमतिर्वस्यते ॥ अथान्यथा चेत्कु
र्यात्तदा वर्धोऽं भवेत् ॥ यथा भिन्नायनयत्वे सति सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशं यदि रात्रौ गच्छेत् ॥ चंद्रं यस्मिन् ॥
यने तदा दिवसे गच्छेत्तदा यातुर्वधो भवेदित्यर्थः ॥ यदाह वसिष्ठः ॥ यात्रोष्टसिद्धिदार्कंदोरे कायनगयो
स्तयोऽभिन्नायनगयोरङ्गि निश्चिचेदं न्यथा बुध इति ॥ नारदोऽपि ॥ रवीद्वयनयो याने मनु कृतं शुभ
प्रदं ॥ तदभावे दिवा रात्रौ यात्रा यातुर्वधोऽन्यथेति ॥ तदभावे एकायनत्वाभावे दिवा रात्रौ यात्रा गम
नं स्यात् ॥ स्पष्टं व्याख्यानं प्राप्तं ध्येयं ॥ तदुक्तं रत्नकोशे ॥ दिनकरकरप्रतप्तं मकरादावुत्तरां

चप्रर्वच॥ यायाञ्च कर्करो रोयाम्पामाशां प्रतीची चेति॥ अतो विलोमदिग्पात्रायां बधः स्यात्॥ एतस्य
 नामाद्यनप्रतिलोमयात्रे सुच्यते तन्माहात्म्यमाह वराहः यातोऽयनस्य प्रतिलोमकाष्ठां तस्यात्स्य तत्रोपि
 जितः परेषां॥ स केवलव्याकरणाभियुक्तः काव्ये ज्ञेयः श्यामि वरास्यमेति तो॥ ॥ अथ राज्ञां या
 चायां संमुखशुक्रदोषमुपजातिका कर्कदसाह॥ उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोतभ्रमा द्वाय कुकुब्ज
 संघे॥ त्रिधोच्यते संमुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्॥ ३६॥ शुक्रस्त्रिधा प्रकारत्रमेण सं
 मुख उच्यते मुनिभिरिति शेषः॥ कथं॥ शुक्रो यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा उदेति कालांशवन्नो
 दयं करोति॥ अत्र गंतुः पुंसः शुक्रः संमुखः॥ अयमेकप्रकारः॥ वा अथ वा गोतभ्रमादुत्तरदिशि गतो
 लभ्रमणवशेन यत्र यस्यां दिशि उत्तरस्यां दिशि गत्वा याति गच्छति तत्र गंतुः संमुखः शुक्रस्या
 त्॥ अपरं द्वितीयप्रकारः॥ अत्र शशोनुवर्तते अथ यत्र कुकुब्जसंघे प्रच्यादिदिशि कृतिकादि न्या
 सवशेन यदि द्वाहने वरति तत्र दिशि गंतुः संमुखशुक्रः स्यादयं तृतीयः प्रकारः॥ यद्वा होत्रिः॥

यदिगतः समुदये द्विचरेद्यत्र गोलके ॥ यद्द्वारभेषु विचरे विविधं प्रतिभार्गवमिति ॥ एवं प्रकारत्रयेण शुक्रसं
मुख्ये निर्णीते उदयगतशुक्रशेषाधिक्यमाहुयत्रोदित इति ॥ तुर्विशेषे ॥ एवराक्तो भिन्नक्रमः दिशमित्य
नेन संबध्यते ॥ यस्यादिशुद्धितः शुक्रोदरे तेनादिशमेव नयायान्न गच्छेत् ॥ अन्यदिस्त्वपियथासंभवं न
यात् ॥ यद्वाहृषीपतिः ॥ उदयतिदिशि यत्र पश्यति यत्र भ्रमाद्वा विचरति च भवके चेषु दिग्द्वारभेषु ॥ विवि
धमिह सितस्य प्रोच्यते संमुखत्वं मुनिनिरुदय एव तज्यते तत्र यत्नादिति ॥ स्पष्टार्थं पद्यं ॥ योति यत्र भ्रमा
देति ॥ अत्र केचित् स्वोदयकालात्परदिशि प्राच्याद्यष्टदिक्षु प्रहराष्टके न सूर्यवच्छुकोपि भ्रमति ॥ सूर्यभ्र
मणं च वसंतराजे नोक्तं ॥ दग्धादिगैर्दीज्वलितादिगोदृशी प्रधूमिता चानलदिकुप्रभाते ॥ प्रत्येकमेव
प्रहराष्टके ननुं केदिशोऽष्टौ सविताक्रमेण ॥ दग्धादिगुक्तादिनां नैयमुक्ता विवस्वरात्ता भवन्ति दिशा ॥ ३२
॥ संधूमितायां सविता प्रयाति शेषादिगताः खलु पंचराता इति ॥ अनेन सूर्यभ्रमणप्रकारेण शु
क्रोपियस्यादिशि स्यात्साहृदिकुगंतुः संमुखा स्यात् ॥ अतस्तस्मिन् प्रहरे सापिदिकुत्वा ज्येष्ठार्थं स्यात् ॥

या
४३

तन्मवसेतराजे हि सत्यप्रमाणवत्तु कश्चमणमप्यवसेयमित्येवंविधश्रुक्तातिदेशवाक्याभावात्॥ तस्मा
द्भुमादिति गोऽलभ्रमादित्येव व्याकर्तव्यं॥ अत्रार्थे त्रिरप्यनुकूलस्तद्वाक्यं च प्रागुपन्यस्तं॥ प्रतिश्रुक्तेष्वफ
लमाह वराहः॥ प्रतिश्रुक्ता बुधाः शनिदृष्टिहतादिगधः कुरुते नृपतिंगमने॥ मरिचमुदितामदनाकुलिता
प्रमदेवकुतं परवेष्टमगतेति॥ नारदोपि॥ मूढे श्रुके कार्यहानिः प्रतिश्रुके पराजय इति॥ ननु बधू प्रवेश प्र
करणे हेतु ज्योतिषिमुखदक्षिणे नक्षत्र इति पद्ये न श्रुकसां मुख्यदोषोऽभिहितः किंपुनर्दोषाभिधा
नेन॥ उच्यते॥ शिशुगर्भिणी नवोढाभिन्ना नालोकानां विशेषतो राज्ञां च यथासंभवं विविधश्रुकसां
सां मुख्यदोषनिराकरणार्थं पुनरभिधानां किंच॥ अत्राप्युक्तं यत्राद्यो यत्रोदितस्तामेव दिशं नेयात्॥
तथा सति पश्चादभ्युदिते श्रुके यायात्वा चीतयोत्तरां॥ प्राच्यामभ्युदिते श्रुके प्रतीची दक्षिणे दिशमि
ति वसिष्ठवाक्यमपि यथासंभवमादरणीयमनादरणीयं च भवति॥ अनेन संमुखश्रुकव्यतिरिक्त
दिक्त्रयाभ्युगमात्॥ किंचावधू प्रवेश प्रकरणे शिष्यादीनां विशेषफलभिधानं कृतं ननु सामान्य

श्वा

राम
४४॥

तोयान्नासाधारण्येनान्येषामपिराजादीनांकृतं॥ अतएवस्यविशेषोऽप्युनरपेक्षानास्तिनगरंविषयाद्यु
 पडवेइतिभृज्वं गिरोवत्सेतिवाभिहितस्यसंमुखशुक्राप्रवादस्यतस्याप्रिधानमत्रपुनर्नकृतमेवतेनै
 वसिद्धेः॥ ॥अथैवंविधिपिशुक्रसांमुखेऽत्रपकर्तव्येचगमनेशांतिमाहवसिष्ठः॥तद्योषशमना
 थयिशंतिवह्येसमासतः॥कृत्वाशांतिप्रयत्नेनपश्चात्सर्वसमन्वरेत्॥भृगुलगेभृगोवारेभृगोव
 र्गभृगूदये॥उपोष्यभृगुवारेपियावच्छुक्रोदयंप्रतिभजतेचंद्रशुद्धेनकारयेत्प्रतिमाभृगोः॥लिखे
 दष्टदलेपसंकांस्यात्॥त्रेचतंदुल्लैः॥शुक्लसूक्ष्मांवरैर्वेष्ट्यप्रतिमांतत्रपूजयेत्॥शुक्लपुष्पाकृते
 र्जधेर्मुक्ताहारैर्विचित्रितैः॥उपचाराणिकार्याणिशुक्रंतेअन्यदित्युवा॥तन्मंत्रेणजपंकुर्वात्सम्य
 गष्टोत्तरंशत॥कर्मतेतेनमंत्रेणभक्त्याचाघंप्रदापयेत्॥श्वेतगंधास्तैःपुष्पैःहीरमिश्रेणवा
 रिणा॥हेत्यमंत्रादिवादशीचोग्रानाभागवःकविः॥श्वेतोद्यमंडलीकायोविधिस्थोभृगुवेनमः॥
 दत्वेत्यर्घ्यप्रयत्नेनप्रार्थयेद्देवभक्तितः॥अनेनैवचमंत्रेणप्रांजलिःप्रणतःस्थितः॥त्वत्पूजयान

या.
४४

याश्चक्रसंमुखत्वसमुद्भवं॥ रोषं विनाशयन्निप्ररुमांतेजसां निधे॥ इति प्रार्थयत्तेन प्रतिमाभूषण
चिता॥ देवतायेव दातव्याश्चेताश्च सहितैव च॥ शिष्टेभ्यो रक्षिणां दद्याद्यथावितानुसारतः॥ ब्राह्मणभो
जयेत्पश्चात्स्वयं भुंजीत बंधुभिः॥ इतरेषां ग्रहाणां च राजां कुर्यात्प्रयत्नतः॥ ततस्संमुखजो रोषस्तत्र
णा देवनरूपति॥ सूर्याय कपिला दद्याच्छ्वं चंद्रमसे तथा॥ कुजाय रुषभे दद्यात्स्वर्णं दद्याद्दुधाय
च॥ गुरवे पीतवस्त्रं चाश्वं सिताया सिताय गां॥ एवं प्रयत्नतः कृत्वा सर्वकामानवाप्नुयारिति॥ शुक्रा
वदितरग्रहसां मुखे तत्र ह्निं गच्छ शारवोक्तवैदिकमैत्रेः पूजादिकं विधेयं॥ अस्मादेव शान्तिकथ
नाद्वापकादितरग्रहसां मुखे पिसां मुख्याभिधाय कं वा क्वं विनैव किंचिद्दोषास्तीत्यनुमीयते॥ बु
धसां मुख्यरोषं तु स्वयमेव वक्ष्यति॥ भो मसां मुख्यरोषं कंठतो वसिष्ठः एवाह तद्वाक्यं मधुनेव प्रद
शयिष्यत इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तं॥ शपिकायां तु दानमेवोक्तं॥ सितमश्वं सितं कुत्रं हेममोक्ति
कं मुत्तं॥ ततो हि जातये दद्यात्प्रती शुक्रप्रशांतये इति॥ एतच्छ्रुतिप्रकारशक्तौ ध्येयं॥ अथैवं संमुख

राम

४४॥

शुक्रदोषमभिधायेदानीं तस्यैव वक्ता स्मार्दिदोषं सापवादमुपजातिकयाह वक्तास्तनी चोपगते भृगोः
सुते राजा व्रज न्याति वरं हि विद्विषां ॥ बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संवरनूरि पूजयेन्नैव जयः प्रतीदुजे ॥ ३७ ॥
॥ भृगोः सुतो शुक्रैव कोपयते ॥ प्रस्तोपगते नीचोपगते वा उपलक्षणात् तद्द्रुहयुद्धपराजिते वरं रहिते वा
सति राजा पराष्टं व्रजन्मन्त्रिनिश्चयेन विद्विषां शत्रूणां वशं याति निबद्धो भवतीत्यर्थः ॥ यदा ह भर
द्वाजः ॥ विवर्णे विजिते नीचे शत्रुह्वे वेसिते स्तगे ॥ शत्रुग्रहपुते वा पितरं चोत्तमि शस्त्रिते गायत्रां नैव
प्रकुर्वीत लक्ष्म्या युर्वलहानिदेति ॥ श्रीपतिरपि ॥ नीचगे -- तिते प्रतीलो मे भर्गवे कलुषितेऽस्तगे वा
॥ प्रस्थितो नरपतिः प्रवलोपि हि प्रमेव शस्त्रेति रिपूणां मीती ॥ अत्र विशेषमाह लघुवसिष्ठः ॥ शु
क्रैवास्तांगते जीवे चंदेवास्तमुपागते ॥ तयोर्बाल्ये वा द्वे केच सायात्रा भयं रोगदेति ॥ अथ शुक्रास्ता
पवाद उच्यते बुध इति ॥ तत्र शुक्रास्तो यदि बुधोऽनुकूलः पृष्ठदिक् संस्थो भवेत्तदा स चलनं गच्छन्
राजारिपून् शत्रून् जयेत् ॥ यदा ह श्रीपतिः ॥ एवं विधेष्वास्फुजिति प्रयायाद्बुधो यदि स्यादनुकूल

या०

४५

पञ्चाश-

च

२१

वर्तितीति॥ अपरांतरमप्याह नारदः॥ नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः॥ यातुर्भेजः परः शुक्रः
स्वोऽस्य श्रेष्ठ न पर इति॥ नेवेति॥ प्रतीदुजे बुधसंमुखत्वे सति गंतूराज्ञेने वज्रयः॥ यदाह नारदः॥ प्र
तीदुजकृतं दोषं हंतुं शक्यं न हि ति॥ वसिष्ठोऽपि॥ प्रतियुक्तं प्रतिबुधं प्रतिभौमगतो नृपः॥ वलेन
शक्तुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते इति॥ अमुंच प्रतिशुक्रादिविचारं नृणां प्रथमं गमेने राज्ञां तु
विजयया मादुः॥ तथा चरैः न्यः॥ प्रतियुक्तादिरोषोऽयं नृतेने गमेने नृणां॥ राज्ञां विजयया त्राया
नान्यदा दोषमाहे वेदिति॥ आदिशब्दात्तुकोस्तप्रतिभौमप्रतिबुधा गृह्यते तेषामप्येवंविधे
विषये दोषः॥ ॥ अथ कालविशेषे प्रतिशुक्रापवादं शुक्रास्तो वविशेषं शालिनी कुंहरसा
ह॥ यावच्चंद्रः पूषभा कृत्तिकाद्योपादेशु क्रोऽधो नृदृष्टो ग्रहस्तो॥ मध्यो मार्गं भागवास्ते पितृजा
तावन्निष्ठे तसंमुखत्वे पितस्य॥ अथा चंद्रो यदा पूषभा देवती नक्षत्रादारभ्य कृत्तिकाद्योपादेरेव त्पश्चि
नीभरणीषु कृत्तिका प्रथमचरणं च यावच्चंद्रस्तिष्ठति तावच्छुक्रोऽधो ज्ञेयः दृष्टोऽपि शुक्रोऽ

किंतु पराजयः॥

राम

४५

मध्ये

ज्ञानकार्यं न करोतीत्यर्थः। तदेवाह नदुष्ट इति। शुक्रोऽधो यदा भवेत्तदा अये संमुखे दक्षिणभा-
गे च दुष्टेन स्यात्। यदा ह पराशरः। पौष्ठादिवह्निभाद्याधियावन्तिष्ठति चेत्समा। तावच्छुक्रो
भवेत्तदधः संमुखे गमनं हितं मिति। मध्ये मार्गमिति। मार्गस्य मध्ये मध्ये मार्गः। पारे मध्येष्वप्यवस्थ-
याभावः समासः। पूर्वपदस्यैवं तत्वं निपातनात् पारे इति। सुमुहूर्तप्रस्थितो राजा मार्गमध्ये यदि शुक्रास्तो भ-
वेत्तावत्कालं तस्मिन्नेव प्रयाणे तिष्ठेत्तयावच्छुक्रो हयो भवेत्। यदि शुक्रो गंतव्यः संमुखो ह्येव तावत्तस्य सं-
मुखत्वेऽपि तस्मिन्नेव प्रयाणे तिष्ठेत्। उपलब्धत्वात्। दुरावप्येवं विधेऽष्टव्यं। यदा ह पराशरः। जीवः शरा-
कः शुक्रो वा मार्गमध्ये स्तगो यदि। तत्रैव निवसेद्वा जायावदभ्युदितो भवेदिति। उदयादनंतरं यदि संमुखः
शुक्रस्तदा विस्थेयमिति प्राश्न्य च नाद्रायते ततः शुक्रास्तापेहायां तत्रैव स्थितिः। ततः शुक्रो द्युमपेक्ष्यत-
चष्टुष्टतः कृत्वा ये सुमुहूर्तैर्न गच्छेदित्युक्तं सिद्धमप्येतत्सर्वं ज्ञायत इति। एवं मध्ये मार्गं बुधास्तश्चे-
त्स्यात्तदा दोषाभावः सामान्यविशेषवाक्याभावात्। यदा तु मध्ये मार्गं बुधो हयो भवेत्स च पुनः संमु-

या.
४६

खः स्यात्तदा दोष एव ॥ उक्तं च वसिष्ठेन ॥ संसुखे चंद्रे जेयत्र मार्ग मध्योदिते यदि ॥ यावदस्तंगते तस्मिंस्त
व तत्रैव संवसेदिति ॥ अथैवं महायासेन दिनशुद्धि मभिधायेदानीं लघुशुद्धिं वक्तुं कामस्तावत्प्रयासे
निष्ठ लघुमनुष्ठुभाह कुंभ कुंभांशो कोत्पाज्यो सर्वदा यत्न तो बुधेः ॥ तत्र प्रयातुर्नृपते रथनाशः परे प
दे ॥ ३२ ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यं ॥ यदा ह नारदः ॥ निंदो निखिलयात्रा सुघटल गंधरांशक इति ॥ श्रीपतिर
पि ॥ नेष्टः कुंभोऽप्युडमं ॥ शस्थितो वेति ॥ वराहोऽपि ॥ न कुंभल गुरुभ माह सत्यो न भागभेराद्यवनावदं
तीति ॥ अथान्यरनिष्ठ लघुं शुभफल दल गंधं च मंशु भाषिणी चंद्रसाह ॥ अथ मीनल गुरुतवातदंशके
चलितस्पवक्रमिह वर्त्मजायते ॥ जनिलग्नं जन्मभपती शुभग्रहौ भवं तस्तदा तदुदये शुभोगमः ॥ ४०
॥ मीनल ग्रेवास तपिलग्नं तरेतदंशो मीनांशो वा चलितस्पराज्ञो वर्त्मवक्रं स्यात् ॥ यदा ह नारदः ॥ वक्रः
पंथामीनल ग्रेयातुर्मीनांशके पिवेति ॥ श्रीपतिरपि ॥ वक्रः पंथामीनल ग्रेवाकाकार्या सिद्धिः स्या
न्निवर्तिश्च तत्रेति ॥ दुर्गादित्यमीनोदये गमनमन्य गृहोदये पामीनांशके कुटिलमेव च निष्फलं

राम
४६

स्पादिति। एवमस्तु भलममभिधायेदानीं शुभलमानुच्यंते जनीति॥ जनिर्जन्मतत्कालीनलभं जनि
 लभं जन्मभं जन्मराशिः। तयोर्जन्मलभं जन्मराश्योः पतिस्वामिनौ शुभग्रहौ सौम्यग्रहौ चेदुदये लभेभ
 वतस्तदा गमोगमनं शुभः स्यात्। जन्मलभं जन्मराशिश्च यात्रालभं शुभमिति प्रागेवाभिहितं। जन्मराशि
 तदुदयदिलग्रगदिति॥ अथ जन्मलभं जन्मराशिश्च यात्रालभं शुभमिति प्रागेवाभिहितं। जन्मराशि
 शौलभे गमनमशुभफलदमित्यर्थः। पराह वसिष्ठः जन्मराशौ लभं गते तदीशे वा विलम्बे॥ अथीष्ट
 लरायात्राराशीश्च शुभग्रहः॥ जन्मलभे लभं गते तदीशे वा विलम्बे॥ अथ लभं प्रयात्राराशीश्च
 शुभग्रह इति॥ ननु जन्मराशुद्धमो नैव जन्मलभोदयः शुभः। तयो रूपचयस्या नपदिलग्रगते शुभमि
 ति वृद्धनारदेन जन्मराशौ यात्रालभा वस्थितौ निषेधोऽभिहितः॥ सत्यं॥ राशेः पापग्रहस्वामित्वे दोषो
 न शुभस्वामित्वे प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यस्वरसात्॥ एवं जन्मलभोदयः शुभ इत्यपि॥ जन्मलभस्य शुभ
 ग्रहस्वामित्वे शुभफलानपापस्वामित्वे दुर्तिव्याख्येयं॥ अथान्यदनिष्टं लभं रथोद्धता कृद्साहु॥ जन्म

या
४७

राशितनु तोऽष्टमेऽथ वास्वारिनाञ्च रिपुभेतनुस्थिते॥ लग्नागास्तदधिपायदाऽथ वा स्युर्गतिं हि नृप
तेनृतिप्रदं॥४१॥ स्वस्य जन्मराशौ जन्मलग्नाञ्चाष्टमे राशौ लग्नस्थिते सति॥ तथा स्वारिभातजिग
मिषितस्वराशौ भाद्राशौ लग्नाञ्च रिपुभेषष्ठराशौ तनुस्थिते वासति॥ अथ वा स्वराशौ लग्नाभ्याम
ष्टमभवनेऽस्वराशौ जन्मराशौ लग्नाभ्यां षष्ठमभवनेऽन्तेषां स्वामि नोयात्रा लग्नगतां स्युर्गतिं तदाराज्ञो
मृतिप्रदं॥ यदा ह्यपतिः॥ जननसमयलग्नाच्चैधने जन्मभादा निज्जरिपुभवनाद्वा रात्रुभेत्
गुयाते॥ पतिभिरुत तदीयेर्लुग्नैः पार्थिवानां गमनमथ विषं वा भक्षितं तुल्यमेवेति॥ विषं वा भक्षितं
मरणप्रदमित्यर्थः॥ वसिष्ठे न स्वजन्मराशौ लग्नाभ्यां द्वादशाभवनमपि निषिद्धमुक्तं॥ यथा॥ स्वा
ष्टमग्नौ लग्नगते राशौ वा लग्नगते सति॥ या तु भर्गो भवेत्तत्र द्वादशे वा य लग्नगते इति॥ अथान्यकुम्भलग्नं
शालिन्याह॥ लग्नं च देवापि वर्गं तमस्य यात्रा प्रोक्ता वांछितार्थे कदाचि॥ अथो राशौ वा तदंशे
प्रशस्तं नो काव्याने सर्वसिद्धिप्रदायि॥४१॥ मानकुम्भव्यतिरिक्ते यस्मिन् कुस्मिन् चिह्नमुवर्गं तम

राम
४७

स्थेवर्गेतिमनकांशगते सति वा अथवा चंद्रेवर्गेतिमस्थे सति यात्रायां द्वितीयसमने भीष्माथस्थे का
 ५ द्वितीया रात्री ॥ यदा हवसिष्ठः अवर्गेतिमंशगते लभेत्तथवापि सुधाकरे यात्रा का मधुघाया तुर्माता पुत्र
 स्य वैयद्येति वे निश्चये ॥ अथ नौ कायात्राया असाधारणत्वे न लग्नमुच्यते अंनोराणाविति जलचर
 राशौ लग्नगते सति अथवा लग्नान्तरे तदंशे जलचरांशे सति नौ कायानं सर्व सिद्धि प्रदायि स्यात् ॥ यदा
 हनारदः ॥ जलोदयो जलांशे पि जलया ने शुभ प्रद इति दुर्गादित्योपि नौ यान माप्नु भवनेषु विलग्नगेषु
 कुर्यात्तथान्यग्रहगेषु तदंशे स्थिति वराहोपि नौ यान मिष्टं जलराशिलग्नं तदंशके वा न्यग्रहोदये पीति
 ॥ एतेन संमति दशने न लग्नं चाप्यंशे च नौ यान मिष्टमिति श्रापति वाक्यं च ॥ आप्ये इति पदं केदेन स्पष्ट
 र्थमपि चापसंबन्धि निलग्नं धनुर्लग्नं धनु रंशे च नौ कायान मिष्टमित्येवं केचिद्वा कुर्वते तद्व्याख्यान
 मपाकृतं भवति ॥ किंच तादृशे वाक्यार्थो क्रियमाणे मूल वाक्यानुपलंभः प्रयोगाशु दिश्य स्यात् चाप
 राश्यादृष्टिर्गस्या चामादित दृष्टमिति दृष्ट संज्ञकादृष्टा दृष्टति विहितस्य शेषिक छप्रत्ययस्येयादेशे

या.
४८

चापीयइतिपाठ्यं स्यात्तथाचपाठेर्द्धोभंगः स्यात् ॥ ४२ ॥ अथमेषादीनां दिगनुलोमप्रतिलोमराशानां
लग्नावस्थितौ फलमिद्वज्राच्छेदसाह ॥ दिग्द्वारभेलग्नगते प्रशस्तायात्रार्थरात्रीजयकारिणीचा
हानिं विनाशं रिपुतोभयं च कुर्यात्तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने ॥ ४३ ॥ दिग्द्वारभानिमेषादिराशयस्तदि
ग्नेषु दिगंतव्यदिगवस्थितेषु सत्सु यात्राप्रशस्तत्वमेवाह अर्थरात्रीजयकारिणीचेति ॥ य
थामेषः पूर्वस्यां वृषो दक्षिणस्यां मिथुनः पश्चिमायां कर्क उत्तरस्यां एवं सिंहो द्यौधनुरादय
श्च पूर्वो दिषु ध्येयाः ॥ यदाह वसिष्ठः ॥ पूर्वादिरित्युमेषाद्याः क्रमादिग्द्वारराशयः ॥ दिग्द्वारराशयः
सर्वे तदिग्पातुः शुभप्रदाइति ॥ हानिमिति ॥ दिक्प्रतिलोमलग्ने विपरीतदिगवस्थिते लग्ने सति
यथा पश्चिमायां मेषः उत्तरस्यां वृषः ॥ पूर्वस्यां मिथुनः दक्षिणस्यां कर्कः ॥ एवं पुनः पश्चिमादि
षु दित्यु सिंहो द्यौधनुरादयश्चेत्याः ॥ तादृशे लग्ने गंतुः पुंसो यात्राहानिं द्रव्यादिनाशं रिपुतः
शत्रुतोभयं च कुर्यात् ॥ तथा शब्दः पादपूर्णे ॥ उक्तं च वसिष्ठेन ॥ दिग्द्वारभेलग्नगते यात्रार्थवि

राम
४८

८

कलित्वि

२८ साहानिदाशुभीतिरेति॥ हृद्यत्रायां वाराहोपि यात व्यदिक्तुगत्सु सुखेन॥ सेदिर्वर्था॥ अमोभवति दिक्प्रति लोम ५१७

जयप्रदा॥ लग्नेदिक्प्रतिलोमे लगे इति॥ ^{धृ}अथ शुभलग्नान्पेववसंततिलकयाह॥ राशिः स्वजन्मसमये शुभ
संयुतो यो यः स्वारिभा निधनगोपि च वैशि संरुः॥ लग्नोपगः सगमने जयदोस्य भूपयोगैर्जमो विजयरो मुनि
भिः प्रदिष्टः॥ ४३॥ लिगभिषोः पुंसः स्वजन्मसमये यो राशिः शुभग्रहे श्रद्धा बुधगुरुशुक्रैः संयुतो स्ति सरा
शिश्चेद्यात्रा लग्नोपगः स्यात्॥ अथवा स्वारिभात् स्वरात्रो भेरा शिले गंवात तोऽष्टमो यो राशिः सचेद्यात्रा
लग्नोपगः स्यात्॥ अथवा यो राशिर्वैशि संरुः सूर्याकांत रात्रो द्वितीयो राशिर्वैशि संरुस्सचेद्यात्रा लग्नो
पगः स्यात् तदा सराशिर्गमने जयदः स्यात्॥ यदा ह नारदः॥ यो य हो जन्मनि शुभो यो राशिर्वैशि संरुः॥
ता बुभौ जन्मलग्नं च यात्रायां शुभं वयमिति॥ शुभः शुभग्रहयुतः॥ यदा ह श्रीपतिः॥ यः स्वजन्मनि
शुभग्रहा श्रितो यश्च राशिर्ह वैशि संरुः॥ यः स्वरात्रु भवनाच्च नैधने लग्नगः सगमने शुभावह इति॥
वसिष्ठः॥ रात्रो रष्टमलग्ने वाराहो वापि विलग्नगे॥ तदीशस्थित लग्ने वा यातुः रात्रु हयः सदेति॥ वैशि
लक्षणमाह वराहः॥ दिनकरयुताद्वा द्वितीयं च वैशिरिति॥ अथवा भूपयोगैर्जात कौक्त राजयोगैर्यात्रा

पा.
४६

लगावस्थिते मे मो मुनिभिर्विजयदः प्रोक्तः ॥ यदा ह नारदः ॥ ये नृपायां त्वरी जेतुं तेषां योगे नृपाद्वये
॥ उपैति शान्तिको पाप्मिः शत्रुयोषाश्च वारिभिरिति ॥ वरहोपि ॥ जातकोक्त नृपयोगगतानां प्रतिदिने
भवति राज्यविबुद्धिः ॥ वातघूर्णितमिवार्णवयानं परवलं समुपैति विनाशमिति ॥ ते च राजयोगा वृहज्जा
तके सारावल्यां च टोडरा नंदे च संस्तुत एवावधार्याः ॥ अथ लालाटिकयोगान्वक्तुं कामस्तावद्वि
कुस्वामिन उपजातिकयाह ॥ सूर्यः सितो भूमिसुतो थरादुः शनिः शशी इत्यष्टहस्पर्तिश्च ॥ प्राच्यादितो
दित्तु विदित्तु चामी दिशामधीशाः क्रमतः प्रदिष्टाः ॥ ४३ ॥ स्पृष्टार्थमिदं पुद्गलम् ॥ यदा ह वसिष्ठः ॥ दिगी
श्वराभास्करसुकभौमराट्का किंचंद इत्यसुरा द्विताः स्फुरिति ॥ अथ दिग्धीशकथनं प्रयोजनं तनुमंधा
छंदसाह ॥ केंडं दिग्धीशे गच्छेद्वनीशः ॥ लालाटि नितस्मिन्नेयादरिसेनाम् ॥ ४४ ॥ दिक् स्वामिनि
सूर्यः सितो रूपादिनोक्ते केंडं केंडं वृत्तिनिसति श्वनीशो राजा गच्छेत् ॥ तं स्मिन् दिग्धीशे लालाटि नि
सति अरिसेनां नेयान्न गच्छेत् ॥ यदा ह श्रीपतिः ॥ लालाटगे न प्रवसेद्दिगीशे गंतव्यमस्मिन् खलुकं

राम
४६

६६
दकस्येति॥ अथ लालाटिकयोगान्तरादूलविकीडितेनाह॥ प्राच्यादौ तरेणिस्तनौ भृगुसुतोलाभव्य
ये भूसुतः कर्मस्थो यतमो नवाष्टमग्रहे सौरिस्तथा सप्तमे॥ चंद्रः शत्रुगृहात्मजे पिचबुधः पातालगोगी
ष्पतिर्वित्तभातगृहे विलग्नसदना ह्युल्लादिकाः कीर्त्तिकाः॥ ४५॥ प्राच्यादौ प्राच्याद्यष्टदिस्तु क्रमेण विल
ग्नसदनादेषु भावेषु सूर्यादिग्रहस्थित्या लालाटिकासुरित्तिवाक्यार्थः॥ यथा॥ तनो लग्नस्य स्तरणिः
सूर्यः प्राच्यां तु लालाटिकः॥ एवं माग्नेय्यां भृगुसुतोलाभव्ये एकादशद्वाद्वा स्थाने लालाटिकः॥ क
र्मस्थो दशमस्थो भूसुतो मंगलोदहिणस्यां॥ तमोरादुरष्टमनवमस्थानस्थितौ नैऋत्यां॥ सौरिः श
निः सप्तमस्थः पश्चिमायां॥ चंद्रः शत्रुगृहात्मजे षष्ठपंचमस्थो वायव्यां॥ बुधः पातालगश्चतुर्थस्थान
स्थ उत्तरस्यां॥ गीष्पतिर्बृहस्पतिर्वित्तभातगृहे द्वितीयतृतीयस्थानस्थौ ईशान्यां लालाटिक इ
त्यर्थः॥ यदाहनारदः॥ लग्नस्थो भास्करः प्राच्यां दिश्या तुललाटगः॥ द्वादशे कार्दशे शुक्रश्चाग्ने
य्यां तुललाटगः॥ दशमस्थो कुजो लग्नाधाम्यां तुललाटगः॥ नवमाष्टमगतो रादुर्नैऋत्यां तुल

पा०
५०

लाटगः। ललाटसप्तमगः सौरिः प्रतीच्यांतुलाटगः॥ षष्ठपंचमगश्चंद्रो वायव्यायां ललाटगः॥ चतुर्थस्यान
गः सोम्यउत्तरस्यां ललाटगः॥ द्वित्रिस्थानगतो जीवहोरा न्यंतुललाटगः॥ ललाटिकं दितिं सत्काजीवि
ति सुध्रजे नृपदिति। वराहोपि॥ लग्ने भानुः सुतरिपुगतचंद्रश्चारे नभःस्थः पातालस्थे हिमकरसुतः
त्रिगोदेवमंत्री॥ तद्वक्तुको व्ययभवनगतो भास्करिः सप्तमस्थो राहुर्नित्यं निधननवगः स्वांदिश्वारयं
तीति॥ यतुवसिष्ठे वाक्यां प्राचीने कंदाविना कांतराशे रपादक्षिणपान्तासे दिग्बिदिह्युः॥ यद्विद्याशैल
गगे संमुखत्वं तद्विद्यातु मृत्युदस्तद्विगोश्रुति॥ तद्व्युक्तं प्रतिभाति॥ तथा हि सूर्याधिष्ठितराशे रपा
दक्षिणे नहादशराशिचके दिशे को विदिशि द्वावित्येवं न्यस्ते सूर्यः सितरूपादिना प्राच्यादष्टदिक्षु य
हन्यास सहिते सति सूर्या कांतराशे ये चतुर्थो बुधः॥ अस्तदेत्तरस्यां ललाटिकः स्यात्स चासंभवी
न हि केनापि गणितप्रकारेण सूर्यचतुर्थो बुधः स्यात्॥ अतएवावाराहोपि॥ चतुर्थं भवने सूर्यादुसि
तो भवतः कथमिति॥ अन्यच्च॥ सूर्याधिष्ठितराशेः सप्तमः शनिः पश्चिमायां ललाटिकः॥ ततएव

राम
५०॥

२२ रेवसतिसकलमुनिविरोधाश्चपतेतस्मादसिद्धसंहितापुस्तके इति कांतरी २२-

३२	१२	३१
४३	२३	४१
५४	३४	५१
६५	४५	६१
७६	५६	७१
८७	६७	८१
९८	७८	९१
१०९	८९	१०१

दशमस्थोभोमोदहिरास्यां॥ एवमेव सर्वेपिग्रहाः लालाटिका इत्यापद्येते इष्यते
 चलग्रहशोरितिलेखकधमसंभूतः पाठः॥ तस्मादशानीकंदावितोलग्रशोरि
 ति पाठः साध्यानाकल्पः एवं सति चतुर्थस्थानगतबुधासंभवः॥ सकलमुनिवि
 रोधश्चनास्ति॥ रत्नेकोशो॥ योधिपतिर्दिशियस्यास्तस्मिन् स्थेनतां दिशं या
 यात्॥ अनुकूलेचदिगीशे गंतव्यं कंदकोपगत इति॥ अत्र सूर्योभोमशनिबु
 धानामस्ति च कंदकोपगतत्वमस्ति च लालाटिकत्वं बुधोपापकत्वात्पव्याप
 कत्वरूपसामान्यविशेषभावसत्त्वात् तस्माद् लालाटिकव्यतिरिक्ते कंदक २६२ अन्येषां शुक्रादीनां
 मुभयरूपत्वासंभव एव॥ तत्र लालाटिकस्थानव्यतिरिक्तस्थानत्रयं कशसूत्रेन व्यवहर्तव्यं २६२ स्थाने कंदक २२-
 यदिरिगोधीशस्तदाष्टुनफलदायात्राऽन्यथा ह्यशोभनेति हृदयं॥ ॥ अथ पुरुषितयात्रायोग
 चतुष्टयेन्द्रवज्रचाहमृगेगत्वाशिवे स्थित्वा दितौ गच्छन्त्येदिष्टम्॥ मैत्रेयस्यायशाक्रे हि स्थित्वा मू

अमनु
४५

पा.
५१

लेव्रजंस्तथा ॥ ४६ ॥ प्रस्थाप्य हस्तेऽर्चितं रुचिं स्थित्वा जयाथी प्रवसेद्देवे ॥ वस्त्वत्पुष्पे निजं सीमि
चैकरात्रो पितः स्नात्वा लभते वनीशः ॥ ४७ ॥ मृगशिरसि स्वगृहाद्यातव रिगुमुखं कस्य चिरिष्टस्य गेहे ग
त्वा प्रस्थाप्या इयांतस्मिन्नेव गृहे स्थित्वा पित्वाऽरितो पुनर्वसौ गच्छन्तु देहं त्यक्त्वा ग्रामाद्दूहिरेव गच्छन्
सन्निहन्तु शत्रून् जयेत् ॥ अथ मे कयोगः ॥ ॥ एवमेव मे त्रेऽनुराधायां प्रस्थाप्य चित्रा शक्रेऽपेक्षायां स्थि
त्वा मूले व्रजं संस्तया शत्रून् जयेदित्यर्थः ॥ अथ द्वितीयो योगः ॥ तथा हस्ते प्रस्थाप्या निलतं रुचिं स्थित्वा
तीचित्रानक्षत्रद्वये स्थित्वा द्विदेवे विशाखायां जयाथी भूपादिः प्रवसेद्देशांतरंगच्छेत् ॥ अथ तृतीयो
योगः ॥ वस्त्वत्पुष्पे धनिष्ठारेव ती पुष्पे पुनिजं सीमि स्वर्गं प्राप्ते प्रस्थितः सन्पद्ये करत्रो पितः
स्नात्वा तदाऽवनीशो राजा स्नात्वा भूमिं शत्रोरिति शेषः ॥ लभते जयेन्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो यो
गः ॥ यदा हृदया त्रायां वराहः ॥ सोम्ये गत्वा ध्रुवरोरेऽर्चिती रो सं प्रस्थाप्या बाधते शत्रुसंघा
नं ॥ मे त्रे गत्वा पौरुषं ते समुष्य मूले याया क्त्वा नारायणं भूयः ॥ हस्ते गत्वा स्वातिचित्रे समुष्य राका

राम
५१

श्रोत्रे प्रस्थितो बाधतेऽश्वः॥ तिष्ठे पीले वा सवे चैकरात्रं सीम्नि स्थित्वा भूमिपात्रे गतियातेति॥ क्वचित्
मृगे प्रस्थाया द्यां पुनर्वसौ च स्थित्वा पुष्पे गच्छेदित्युक्तं॥ यदा ह्युक्तः॥ सौम्ये गत्वा समधुष्परो
द्रादित्ये व्रजे तु नः॥ पुष्पे निसंपदे विद्वान्भते तीव्रसंपद इति॥ विशेषमाह वराहः॥ यथेष्टवेला
गमनं प्रशस्तं हस्तैर्द्वौ पेंड सुरेशभेषु॥ कृत्वा प्रयाणं श्रवणे श्रियोथी वसेन्नयानुसिपः स्वसीम्नाति॥ तिष्ठ
उपेंडः श्रवणः॥ सुरेशभं ज्येष्ठा॥ ॥ अथ समयवलमनुष्ठुभाह॥ उषः कालो विना पूर्वो गोधूलिः पश्चि
मां विना॥ विनोत्तरां निशीथः सन्प्रानियाम्यां विनाऽभिजित्॥ ४८॥ स्पष्टार्थपदं॥ सन्प्रानियाम्यां
चरणचतुष्टये पिसंबध्यते॥ निशीथोर्द्धरात्रं॥ कानेयात्रायां॥ सर्वत्र विना योगे द्वितीया॥ पृथग्वि
नानाभिस्तृतीया न्यतरस्यामिति पक्षे द्वितीया अपि विधानात्॥ अत्र हि दग्धादिगैरीज्व
लितदिगैरीति वसंतराजौ करीत्या सूर्यस्पतनदिग्वस्थानात् तस्यां तस्यां दिश्यां त्रैविष्टि
तियुक्तिसिद्धोयमर्थ उपनिषिद्धः॥ वराह एव दिग्निशेषे समयविशेषः प्रशस्तो मिहितः॥ यथा॥

हस्तसंग्रहे हस्तिसंज्ञा
पृष्ठ ५३

या.

५३

भूवर्गहस्तसंग्रहे न ध्यात्ते पूर्वतो ब्रजेत् ॥ अपराह्ने ब्रजेद्याम्यामर्द्धरात्रे तु पश्चिमां मिति ॥ ॥
त्वाची मध्यदिने तथा दक्षिणां चापराह्ने तु पश्चिमा मर्द्धरात्रे के ॥ नतत्रांगारका वि
ष्टिर्व्यतीपातने वै धृतिः ॥ सिध्यन्ति सर्वकार्याणि यात्रायां दक्षिणैरविरि ॥ अत्राभिजित्परां सामाहय
पतिः ॥ अष्टमो ह्यभिजिराद्वयः ॥ दक्षिणैरसिणाभिमुखयानमंतरा ॥ कीर्तितोऽपरककुसुमसंरिभि
या विनामभिमतार्थो सिद्ध्यति ॥ ॥ अथ लयादिभावानां संज्ञा अनुष्टुभाह ॥ लग्नाङ्गाः
क्रमाद्देहं कोशं धानुष्कं वाहनं मंत्रोपरिदमार्गः ॥ आयुः पञ्चदश्यापारा १० गेम ११ वया १२
॥ ४२ ॥ हस्तमनः ॥ स्वांतहन्मानसं मन इत्यभिधानात् ॥ आगमः प्राप्तिः ॥ अन्यस्पर्शार्थं पद्यं ॥ मृ
त्तिः कोशो धनिश्च वाहनं मंत्रं संस्कृतः ॥ आनुमार्गस्तथापुश्च मनोवापारसंस्कृतः ॥ प्राप्तिः प्रा
प्तिरुदयाङ्गाः स्युर्द्वाहो वते इति नारदोक्तेः ॥ एवं विधिं संज्ञा कथनप्रयोजनं कुर्यात्साहित्ये
तत्तद्भावानां पाठा ॥ शुभयहा साहित्ये तद्भावानां शुभमितुत्सर्गः ॥ ॥ अथ विविधशुभाशुभ

न १

राम

५३

फलं शालिन्याह ॥ केन्द्रे कोणे सोम्य खेराः शुभां स्पृयानि पापास्त्रायषट्खेषु चंद्रः ॥ नेष्टो लग्नां
त्यारि रंध्रे शनिः खेस्ते शुको लगे नगां त्यां रिं ध्रे ॥ ५० ॥ केन्द्राणि १४ ॥ ७१ ॥ १० कोणे टीपु ॥ यदि सोम्य
म्यग्रहाः स्पृस्तदा शुभफलदास्पुः ॥ अर्थादन्येषु भावेषु शुभफलदाः ॥ पापग्रहास्त्रायषट्खेषु त
तीये कोदशषष्ठदशमस्थानस्थाः शुभफलदाः ॥ अर्थादन्येषु प्रशुभफलदाः ॥ चंद्रो लग्नां त्यां रिं ध्रे
लग्नद्वादशाषष्ठाष्टमेषु स्थितो नेष्टोऽशुभफलदाः ॥ शनिः खेदशमे नेष्टोऽशुभफलदाः ॥ शुकोऽस्ते
सप्तमे नेष्टे ॥ यदा हवसिष्ठः ॥ घृतिं कुरास्त्रिषष्टाय भावाद्दित्वा परान्तरा ॥ पुच्छंति सोम्य खच
राः षष्ठां शात्यं विना परान्तरा ॥ लग्नषष्ठाष्टमं हंति चंद्रः शुकोऽस्तगस्तथा ॥ मृत्युलग्नस्थितश्चंद्रो या
तुर्मृत्युप्रदः सदेति ॥ अन्यत्रापि ॥ केन्द्रं त्रिकोणगेः सोम्येस्त्रिभवारिगतैः परैः ॥ अलग्नरिष्वचं
देण्यात्राभीष्टफलप्रदा इति ॥ वराहोपि ॥ प्रायो जगुः सह जरा बुद्ध्या य संस्थाः पापाः शुभाः सवि
तृजं परिहृत्य खस्थम् ॥ सर्वत्रैवाः शुभफलं जनयंति सोम्यास्त्वक्कास्त संस्थममरारिगुरुं पियासो

या.
५३

रिति॥ श्रीपतिरपि। कुर्यात्स्वार्तिदशायुगताः शुभाः स्युर्हित्वा शनिं दशमभावगतं। यियासोः॥ मृ
त्पिदिभावनिचये सकले पि सौम्याः श्रेष्ठा भृगोस्तनयमस्तगतं विहायेति॥ लगेदिति॥ लगेदयात्राल
यस्वामीनगांत्वारिंध्रे सप्तमहादशषष्ठाष्टमस्य श्रेष्ठरानेष्टो शुभफलदो मृत्युदइत्यर्थः॥ यराह्यु
रुः॥ लयपो मृत्युदो याने रंध्रास्तारिष्योपगः॥ केप्पादुर्नयदोधर्मे शेषस्थानेषु भावहइति॥
अथात्रयात्राकालीनलगेतगादिहा दशभावावस्थितानां ग्रहाणां फलानि वा दशायण प्रोक्तानि
लिख्यंते॥ यथा॥ रादुर्भौमिदिवाकरे दुरविजाः प्रस्थानलगेगताः क्षुत्प्लाम्निविषासुधज्वरभ
वारोगाश्च नानाविधाः॥ जीवः सोमसुतस्तथैव नृगुजोयात्रोदयस्यो नृणां सायात्रा धनधान्य
भोगसुखरापुरेपेः कृतैर्लभ्यते॥ १॥ कोशस्थाने नराणां मसुरगुरुबुधौ धर्मकामार्थलाभं पु
त्रोत्पत्तिं तु जीवो धनसुखमतुलं शत्रुपक्षक्षयं च॥ मंदो बंधं सुदो धं मृतिमवनि सुतः कोशहाति
च भानुश्चंद्रः कुर्यान्नरेन्द्रं प्रियजन सहितं समार रूपम्॥ २॥ प्रस्थाने भूमिपस्पदिति सुत

राम
५३

रविजोतिग्मभानुश्चरदुःशुक्रश्चंद्रमजोवासुरगुरुश्च वाशीतरश्मिद्वनायुः॥ दुश्चिक्यस्थानसंस्थोग
जतुरगरथान्याप्यसर्वार्थसिद्धिं जित्वा शत्रून् शेषान् चिचरति वसुधागोकुले गोपवेषः॥ ३॥ बंधुस्थानग
तो दशति ५ विपुला भोगा भृगोरात्मजो जीवः शत्रुविनाशमिच्छति महालाभं करोती दुजः॥ हानिबंधु
गतः करोति रविजो वृद्धिं ह्यं चंद्रमारा दुर्भूमि सुतस्तथो ल्पकिरणः कुर्वति दुस्वमहत् ॥ ४॥ कुर्यादर्थस्य
सिद्धिं सुतमवनगतो वाक्यतिः शत्रुनाशं शुक्रः शीतांशु पुनः सुरगुरु सह शं युद्धं काले करोति ॥ सूर्य
श्चंद्रश्च भौमो दिन करतनयः सिंहिकानंदनोऽसौ सर्वे ते पंचमस्या विविधभयकराः पार्थिवानां रणे
र्ष्यः॥ ५॥ शत्रुस्थाने नराणां दिन करतनयो भूमिपुत्रस्तथा कूर्कः शीतांशु है त्पुमैत्री रजनिकर सु
तः सिंहिकेयोऽथ जीवः॥ कुर्वन्त्येवार्थलाभं परबलमथनं सिद्धिमाप्नोति कार्यं शत्रुघ्नं भूमिपानां
भवति हि गमने धर्मकामार्थसिद्धिः॥ ६॥ नाशं शुक्रदिवाकरा कृतनयारा दुस्तथा भूमिजः हि प्रंश
त्रुवशं नयति पथिकं स्थाने स्थितां सप्तमे॥ सौम्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः स्त्रीवित्तलाभं नृणां च

या.
५४

इति श्री सुखं रति च धनं यात्रा सुखं जननीय जाति त्रयः ॥ १॥ आरोग्यं चंद्रपुत्रो जनयति विपुलं
भृगुजः सर्वकामार्थसिद्धिं जीवोरुत्पत्तौ सुतमा वजननीया त्रिकं ने धनस्थः ॥ चंद्रा कुं चित्तमो वा जन
यतिनियतं शत्रुपक्षस्य वृद्धिं नो मश्वाकर्मात्मजो वा जनयति सततं तत्स्करेभ्यो भयं च ॥ १॥ शुक्रोऽति सौ
ख्यं न वमो बुधश्च जीवो जयेश्वरः धनधान्यलाभम् ॥ चंद्रा कुं सौरानवमाः सप्तमो माः कुर्वन्त्यनेकात्पुरु
षस्य शेषान् ॥ २॥ कर्मस्थानस्थितोऽर्कः प्रचुरजयकरः पुष्टिदः शीतरश्मिर्ज्जरिवः संग्रामकाले भ
वति शुभकरः सर्वकार्यप्रदोऽरुः ॥ शुक्रः साम्राज्यलक्ष्मीवितरति च महीनन्दनः प्राज्यकीर्तिरिदुर्ब
रापनुतिं जयति सततं हार्धरोगं तथा र्कः ॥ ३॥ शरिबुधगुरुशुक्राः सूर्यराक्षा र्कौ नो मा वजति
हिनरनाथः क्षिप्रमेकादशस्थाः ॥ इतमिह रिपुवर्गं हन्ति नूनं प्रयातुर्विचरति चैव गजराजो धूम्र
ध्वस्थितो वा ॥ ४॥ क्षितिजरवि सुताकूः सै हि केयो मराणां जनयति रजनीशः श्रेष्ठभूतेषु नेह म
रिपुचयधननाशं भूतनाशं च कुम्भं र्कः दिव्ये बुधगुरुशुक्राद्वादशस्था भवति ॥ ५॥ ॥ इति

युद्ध
राम
५४

सः २

बादरायणीययात्रायांभावफलानि॥ एवं सम्यग्प्राप्तालग्नं हत्वा यात्राकारणीयेति तात्पर्यार्थः॥ तत्रै
कस्मिन्नपिलग्नं गिनिग्रहेति यात्रासर्वधानविधेया॥ तथा हि॥ मृत्कमूर्त्तौ श्वेदुस्पस्थितिर्लग्न
भंगिनी॥ सप्तमस्यानस्थितिः शुक्रस्य॥ दशमस्यानस्थितिश्चरनेश्चरस्य॥ एवं विधेयहेऽन्येषु
ग्रहेषु शुभफलदातृषुपि नैव कार्यायात्रा॥ अत्र केचिद्वल्लुः॥ चेल्लुग्राधीशः केन्द्रे स्यात्तदा
लग्नभंगीयहोरोषहोष भवति॥ यथा॥ मकरलग्नाधीशः शनिस्तलायांसदशमे स्यात्॥ कुंभ
लग्नाधीशो वृश्चिके॥ तथा॥ वृषलग्नाधीशो भृगुः सप्तमे वृश्चिके स्यात्तुलाधीशश्चमेवे॥ त
था कर्कराशितश्चंद्रो यात्रालग्नैककूर्त्तये स्यात्॥ एतादृशो यात्रालग्नो दोषो नास्तीति॥ उक्ती
च॥

जातकेपि॥ लग्नाधिपौय

मा.
५५

राके डेल ग्रादेशालये ॥ सर्वग्रह कृतं रिष्टमे को पि विलयं नयेदिति ॥ सत्यं ॥ इदं तावद्वाक्यं जातक
विषयमेवेति तत्रैवोत्पत्तिस्तत्वात् ॥ ये जात कोक्त हितिपालयोगैर्महीभूतोयांतिरिष्टचिजे
तुम् ॥ तेषां प्रकोपाग्निरुपेति शान्तिविद्वेषियो वाश्रजलप्रवाहैरिति वदति देशभावाच्च ॥
प्राग्वाक्यं तु निर्मूलमेव निबन्धेषु दृष्टत्वा तस्य पि वा समूलत्वे सामान्यं दृष्ट्वा स्प सामान्यं
त एव परिहार उचितः पथा ॥ घृति कुरात्प्राप्तिवज्जिहि भावान्न व्यापारं निर्हृतः सूर्यभोमाविति वा
क्यात्सर्वे कुरग्रहोस्तृतीयेकादशस्थानवर्जितानि स्थानानि घृति तत्र सूर्यभोमौ दशमस्थानं न हत
इति वत्सूर्ये वा भोमो वा चेद्ग्राधीशः स नूतन चतुर्थसप्तमस्थानगतो भवति तदा केन्द्रगतत्वेन
घृति कुरात्प्राप्तिवज्जिहि भावानित्यस्यापवादोतरमप्यस्तनकाप्यस्माकं हानिः यत्र तु विशि
ष्टस्थानविशेषो ग्रहव्यक्तिविशेषश्चोच्यते यथा शुक्रश्चास्तं मृत्युमूर्ती तथेन्द्रः ॥ इति वा

राम
५५

शनिंश्चामभावगतं यियासोरिति च तत्रैतस्माद्विशेषवाक्यान्निषेधप्रावृत्यमेवास्ति। यथा। शुक्रश्च
 लुग्नाधीशः सन् सप्तमारव्यकेन्द्रे ॥ चंद्रो वालग्राधीशः सन् लुग्न एव चेत्कर्के। शनिर्वालग्राधीशः सन् लुग्न
 मारव्यकेन्द्रे एव चेत्पातदानीनिषेध एव प्रबलः सामान्यशस्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेदित्युक्तेः। अत्र
 तो निषिद्धकेन्द्रे विस्थातानि निषेध एव प्रबलः। व्यतिरिक्तकेन्द्रेषु स्थिताः सोमशुक्रशनयः सामान्य
 तो रिष्ट परिहारकर्तारः स्युरिति ॥ कथमस्य सामान्य वाक्यत्वं। उच्यते ॥ लुग्नाधिदेवत्वं लुग्नपदेन द्वाद
 शराश्रय उच्यते तेषामधिप इत्यनेन सप्तपिग्रहाः प्रोच्यते केन्द्रं पदेन च चत्वारिस्थानास्त्युच्यते इति
 परिहारवाक्ये सामान्यतो मिहितमस्ति निषेधवाक्ये त्वभयोः स्थानविशेषग्रहविशेषयोरभिधान
 मिति प्रागुक्तदोषो वज्रायितः। एवं लालाटिकयोगेषु पिध्येयं। यथा ॥ प्राच्यादौ तरणिस्तनौ भृगुसु
 तोला भवये भू सुतः कर्मस्थ इति लालाटिकयोगवाक्येषु यदि प्राच्यायातुः सिंहलुग्नाधीशः सूर्यो
 लुग्न एव चेत्तदालाटिकत्वेन रोष एव प्रबलो न तु लुग्नाधीश केन्द्रगतत्वेन सिंहलुग्नशुभदम्

प=५

या
५६

क=२

एवंरहिएस्यांयातुर्मेघचुश्चिकयोरधीशोभोमः क्रमेणमकरस्थउच्चगतः सिंहस्थोमित्रगृहगतोपितथैव
॥ एवमुत्तरस्यांयातुर्मिथुनन्यालग्नयोरधीशोबुधः क्रमेणकन्यायांधनुषिवाचे तदापितथैव ॥ उच्चगत
त्वादिकंतुदेवागतोकेंदेदिगधीशइतिपरिहारवाक्यंतुतत्स्थानविशेषव्यतिरिक्तकेंदपरंडष्टकां ॥ यदी
हंवाक्यमेघपिकेंदेषु प्रवर्ततेतदाप्राचीरहिएणप्रतिच्युतरासुमहादिस्तुलात्कारिकदोषाभिधानंख
पुष्पांमुनीनाम् ॥ एवंचलग्नपोमृत्युदोयानेरंध्रास्तारिषयोपगंडूतिगुरुवाक्येपि ॥ लग्नाधीशस्य
५५५ यितमेवस्यात्तासुविषयालाभात्किंतुविद्विचुचतसृषुविशिष्यैवलालाटिकदोषाभिधानंवक्तव्यंस्या
५५५ सप्तमस्यानगतत्वमशुभमुक्तं ॥ तत्रसप्तमस्यानस्पकेंदत्वेनपरिहारोऽनुचितएवाऽन्यथादोषो
क्तैवक्तव्यताभवेदिति ॥ नन्वेकोहिरोषोऽगुणसन्निपातेनिमज्जतीन्दोःकिरणेषुवांकडूतिदृष्टांतालग्नस्य
समीचीनस्थानस्थितबहुग्रसाहितेनसंबलत्वान्नतदोषाभावइतिचेत् ॥ चिंत्यमेतत् ॥ यतोवक्रः
पंथामीनलग्नेशकेवाकाय्यसिद्धिः स्यान्निवृत्तिश्चतत्रानेष्टः कुंजोपुड्मेऽस्थितोवाल्लग्नैवाप्ये

एवंपश्चिमायांयातु
र्मकरकुंभपोरधीशः
शनिक्रमेणककेले
देवातथैव ॥ =१ x=

राम
५६

शोचनोयानमिष्टमिति स्वरूपतो दुष्टयोः कुंभमीनसंज्ञकयो र्यात्रालग्नयो र्याह्यता भवन्मते प्रसज्य
तमन्विष्टापत्तिरिति चेत् न ॥ ज्योतिशास्त्रे हि सामान्यशास्त्रेणैव सर्वस्य विषये स्यात्तत्त्वादिशो
षशास्त्रे दत्तजलांजलितादोषप्रसंगः स्यात् ॥ एवं च न हि स्यात्सर्वभूतानीत्यादिसाधारणवैदिकवा
क्यानामग्नौषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिविशेषवाक्येषु विव्याप्तत्वादिशेषशास्त्राच्चेदापत्तिः ॥

या०
५७

॥ अत्र ग्रहाणां फलदातृत्वं सव
लानां वा दुर्बलानां वा यादृशानां वा स्यादिति संदेहस्तत्र निर्णयमाह श्रीपतिः अस्ति गता ग्रहजितारि
पुष्टदेहानीचस्थिता विरुचयोऽरिगृहं प्रयातोऽरुक्ष्णवस्त्रे किमपि स्वफलं विलम्बेन दातुं न मा

राम
५७

खलु भवंति नखे चरे इति ॥ सारावल्यामपि ॥ श्रोत्राजिकाः सवित्तु सक्तक विरुक्तानी चंगतारिपुग
 हं चं भस्त्रे इति युद्धे जिताः शुभ फलानि विनाशयति पापानि चाशु नितरां परिवर्द्धयंती ॥ अतएव तादृश
 तादृशाधिकार विशेषेण फलविशेषमध्याह्न्यपतिः ॥ स्त्रोत्रे रूपं चरणरहितं स्वत्रिकोणे स्वमेहं ना
 गांशानां त्रयमधि सुहृद्देहगे मित्रमेघिः ॥ अत्रोऽष्टानां समयहृगते भूपभागे ॥ रिगे हेतांशः स्याद
 धिरिपुगहे नीचगे मूयमेव ॥ एतच्छुभाख्यमशुभं च पुनर्गहेषु स्त्रोत्रादिव निष्ठिवर्द्धतितेन मेकमि
 ति ॥ ॥ अथ योगयात्रा व्याख्यायते तत्र ग्रंथ कच्छंदः ॥ शोस्त्र कृतपटुतराभ्यामंस्त्रचयन्नाना
 विधे कच्छंदोभिर्मैजुनाषिणीप्रभृतिभिर्यथितामावरपकराजयात्रोपर्यिकीयोगयात्रां वक्तुकाम
 स्तरारंभप्रयोजनमाह योगासिद्धिर्दृश्यापतीनामृत्तुगुरोरपि भूदेवानां ॥ चौराणामपि
 कुनेरुक्तां वतिमुद्रुतीदपि मनुजानाम् ॥ पशुपादाकुलकं कच्छंदः ॥ तद्धृत्तं वृत्तरत्नाकरेण
 हृत्तं वृत्तरत्नाकरेण ॥ यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रारामादिपादैः कलितं ॥ अनियतवृ

हं ५४

अथ इव लता राल विहित न सत्त्वादिभिः सिद्धिर्भवति ॥ अपि शृणु त्वं चांग शुद्धादिषु नावश्यकता ॥ चौराणां
शकुनेर्वह्ममाण शुभसूचक शकुनेः सिद्धिर्भवति ॥ केचित्तु शिवाल्लिखितोक्तमुद्रांती सिद्धिः स्यादित्या
हुः ॥ यदा ह नारदः ॥ फल सिद्धिर्योगबलाद्वा विप्रस्य धिष्यतः ॥ ५२ ॥ एतं भिन्नानां मनुजानां मनुष्याणां
मुद्रांती गिरिश भुजग मित्रादिति विहित न सत्त्वादिभिः सिद्धिर्भवति ॥ ५३ ॥ मुद्रांती
शक्तितो न्येषां शकुनेस्तस्करस्य चेति ॥ वराहोपि योगैः स्तिपाविनि निर्गताः शकुनेस्तस्करचारणा
दयः ॥ न सत्त्वावलेद्दिजातयः ॥ ह्यण वीर्यादितरो जनोऽर्थभागिति ॥ दिजातयो ब्राह्मणाः ॥ अवदिजा
तय इति ब्राह्मणसत्रिय वैश्या इति भद्रोत्पलौ व्याख्यात ॥ तन्ना नारद वा केसाहादिप्रपदोपादानात्
अतएव वसिष्ठोपि ॥ फल सिद्धिर्धिस्य गुणैरग्रजानां भवेत्सदा ॥ योगलभेत्तितीशानां चौराणां शकुने
॥ शकुनेर्ह्यशमित्यजपदं प्रायुड ॥ ननु वराहा योगैर्वा फल सिद्धिर्देत्युक्तं तत्रेयं योगयात्रा किं
सर्वलोपापवादिका उत विषय विवेक इति ॥ सर्वापवादिकेति चेत् ॥ किं सर्वशब्देन शुभाशुभप्र

या.
५९

करणाभिहितादोषाउच्यन्ते॥उतएतद्यात्राप्रकरणोक्तनक्षत्रशूलवाशूलपारिघदंडप्रतिशुक्रा
दिकादोषा;उताविशेषात्सर्वेपिदोषादुति॥तत्रयदिशुभाशुभप्रकरणोक्तदोषापवादकत्वेसतियो
गयात्रालभेतद्विचारस्पत्यागप्रसंगात्॥अस्थितिचेतनानहिंस्यात्सर्वीभूतानि॥अग्नीषोमी
यंपशुमालभेतेतिवद्वोत्सर्गापवादस्यशिष्टसंमतत्वाभावात्॥अथयात्राप्रकरणोक्तदोषापवा
दकत्वेसतिनक्षत्रशूलप्रतिशुक्रादीनांराजविषयकारणमनुभिधानप्रसंगात्तथाहि॥ज्ये
ष्ठायापुरुदूतदिङ्मुखगतःप्राप्तोवलिबंधनंयाम्यामाजपदेसुरश्चादितिजोयातोमुखरेवशं
॥रोहिण्यंनसुचिःप्रतीच्यभिगतश्चूणीकृतोवज्रिणसौम्यामर्यमदैवतेनगतवान्मृत्यो
वशंशंकरदुति॥प्रतिशुक्रंमतिबुधंप्रतिभौमंगतो नृपः॥वलेनशक्रतुल्योपिहतसैन्योनिवर्त्त
तेदूत्यादिषुनृपविषयतान्यष्टैवानुनक्षत्रशूलकथनेवसिष्ठादिप्रोराजापदोपादानंतादृशो
दृष्टोतोवाताभ्यधायिकथंनृपतिविषयतांगीक्रियते॥सत्यं सामान्यवाक्यस्यविशेषवाक्या

राम
५९

तुरोधादिशेषेपर्यवसानां। यथा पुरोडाशं चतुर्द्विकरोति। आग्नेयं चतुर्द्विकरोतीतीवरा। तेन न वे
श्वदेवाख्यपुरोडाशस्य चतुर्द्विकरणं॥ किंच॥ येणादेवचेत्फलसिद्धिस्तदानुषष्टीनचद्वादशानाष्ट
मात्येतत्प्रकरणपठितं तिथिशुद्धादिकं व्यर्थमेव स्यात्। नचविप्रोद्यर्थं तिथिशुद्धादिसार्थकं
स्यादिति वाच्यं॥ तत्रापि न ह्यत्र गुणादिभिरेव प्राज्ञा स्थावबोधात्॥ अथोभयदोषापवादकत्विदृष्टे
शुभाशुभप्रकरणयोत्राप्रकरणं चोत्तमस्थलांतरेऽतिदेशं विना योगयात्रोपनिबन्धः॥ कत
व्यः स्यात्॥ शवप्रतिकृतिदाहश्राद्धनिर्णयकथनवत्॥ नहितत्रपंचांगदोषा उपयुज्यंते॥ यद्ये
वं संस्कारप्रकरणगृहप्रवेशप्रकरणादीनां पार्थक्योपनिबन्धात् पंचांगदोषापवादकता कृता
नास्तीति चेत् उच्यते॥ तत्र हि पंचांगशुद्धिनादिके चेति विसिष्टादिभिः पवारिखरिक्तो न तिथो
शुभेऽङ्गीतिग्रंथकृताप्यतिदेशोपनिबन्धे स्पष्टतत्वात्॥ अतः सर्वोपवादिकेत्युक्तः पक्षः
तस्मादबाधेनोपपन्नौ बाधोनन्याप्यद्विहेतोर्विषयविवेक इत्येवमुक्तः पक्षः॥ सच यथा॥ या

आहिद्विविधा । एका साधारणयात्राऽपरा समरविजयाख्या । साधारणयात्रा तु वर्गचतुष्टयसाधार
 णा ॥ तत्र बहुधा बहुना कालेन बहुहोषहारं बहुगुणे पादानां द्वितीया समरविजयाख्या राज्ञा मेव
 । तत्र योगयात्रा समरविजयोपयोगिनी ॥ उपस्थिते युद्धे पंचांगशुद्धिवद्रुदिवसप्राप्ते तद्विवार
 नुपयोगात् ॥ उक्तं च वसिष्ठेन योगयात्राप्रारंभे ॥ उक्ता साधारणयात्रा युद्धयात्रां ब्रवीन्महं ॥
 ब्रजंतियेन पाः सूक्ष्मे लभे ते जयिनः सदा ॥ उक्तं च वसिष्ठेन योगयात्राप्रारंभे ॥ उक्ता साधारणयात्रा
 युद्धयात्रां ब्रवीन्महं ॥ ब्रजंतियेन पाः सूक्ष्मे ते जयिनः सदा ॥ योगलभ्ये युता राज्ञा यात्रा च विजयप्र
 दा ॥ विचित्रा न्योगलं गंस्ता न्सम्पवत्स्ये समा सत इति । अन्ये तु युद्धदिने वः श्रात्ययिककार्यविषये
 वयोगयात्रे तादृगा यराह पराशरः ॥ श्रात्ययिककार्यपाते देवेन निषिद्धिते च यातये । केवलविलग्न
 योगारपि पाता सिद्धिमाप्नोति तो । तत्रापि केवलेन योगयात्रावलेनैवं विधे विषये यात्रानविधेया
 किंतु यथा संभव पंचांगसंबन्धिनां द्विविधानां दृष्टां तादृशानां गुणानां चोपादानं विधे

यं संति हि द्विविधा रोषाः नैसर्गिकाऽन्याहिताऽऽयथा तिथे नैषष्टी न च द्वाहरी ॥ ते नैसर्गिको रोषः
॥ चापो त्वग्ने गोघटगे पतंगे इति रग्धरोषोऽन्याहितः ॥ एवं वारुणसंयोगे भिन्न दोषा एव द्वे विध्यमूह्य ॥ स
वंगुणाऽऽषिद्विविधाः ह्यादित्येति विहित न ह्यत्र त्वने सग्निको गुणः ॥ शुभग्रहादिसाहित्ययोगयात्रा
मन्याहितो गुणः ॥ एवमन्येषामपि गुणद्वे विध्यमूह्य ॥ तत्र यथाराज्ञायथासंभवं दोषे हानं गुणो
पादानं चांगीकृत्य योगयात्रा विधेया ॥ एवं ब्राह्मणादीनामप्यावश्यककार्यानि पातविषये न ह्य
त्रादिबलं ग्राह्यं यथासंभवं चलन्नादिसंमस्तदोषगुणानां हानोपादानेन न्यायेन स्त इति ॥ तथा चैल्लः ल५
॥ पातव्येषु सने गते ह्यनिष्टदेवे च भूपतिस्त्वरया ॥ तगैरभीष्टकलेषु ब्रजेति यो भेषु च समेषु का
र्येषु पराधीनेषु नेकसाधारणेषु शिघ्रेषु ॥ प्रायेण गमनमिष्टं सदैव न तु स ह्यचिंता स्तीति ॥ अ
तएव नतिथिर्न च नक्षत्रं न ग्रहो नैवं बलं ॥ योगमेव प्रशंसंति वसिष्ठा त्रिपराशरा इति ब्राह्मणा
वचं योगयात्रालग्नप्रशंसंति परं न तु तिथ्यादीनामपवादकमिति तात्पर्यं ॥ ननु पूर्वं दोषहानेन

या-
६१

विकं समाचीनलगाभिधानं कृतमेवास्ति कोस्ति योगयात्रालग्नेषु विशेषः उच्यते ॥ शुक्रः सप्तमोल
संभक्तैस्तुक्तं प्राक ॥ अत्र तु शशि निवर्तये सति शुक्रः सवुधये सप्तमस्य स्तदा तद्योगयात्रालग्नमती
वशुभफलदं ॥ एतादृशं योगलग्नं यंकुदस्यति तत्र कियतामेव ग्रहाणां नियतस्थानावस्थित्या प्रा
गुक्तनीतेरशुभमपि शुफलदायकं लग्नावेति ॥ यदा ह्यश्रीपतिः ॥ यस्याहियोगादमृतामृतायते वि
षं विषाया मधुपिसर्पिषा समं ॥ तथा विहाय स्वफलानि श्वेचराः फलं प्रयच्छंति हि योगसंभवेति ॥
योगात्तदुग्रादिद्वययोगेन शोधनादित्यर्थः ॥ सर्पिर्धृता स्वभावतो लग्नप्रावर्त्य योगोपि चेत्सं
भवेत्तदा तीव्रशुभफलदं लग्नं ॥ अतएव योगेन यात्रा योगयात्रेत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानमपि प्रतीयते ॥ यो
गोनामकियतां ग्रहाणां नियतस्थानावस्थितत्वं ॥ एवं वरुणाणामेषु सर्वेषु पियोगयात्रालग्नेषु य
था संभवं किंचिदूषणं समूह्य तस्मादेव वाक्याद्दोषाभावपूर्वकं गुणाधिक्यमस्ति ॥ त्विवाकर्त
व्यमितिलमतिप्रसंगेन ॥ अथ योगयात्रालग्नमाह सहजेरुविद्दं शमभेशशीतया शनिमंग

६१

विविधात्रिहिवर्णक
दांसि। स्मयवर्णसमवि
धमंचेति। समसद्वैसमं
वृत्तं विषमंच तथा पर
मिति तत्रैवोक्तं त्वात्

४

लो रि पु ग हे सितः सुते। हिनु के बुधो गुरु पी हल गगः स ज य त री च च लितोऽचिरान्नृपः॥ ५२॥ मंजुभाषि
णा क्कंदः। तद्भुक्तं च॥ सजसा जगो भवति मंजुभाषिणीति॥ अस्मार्थः। सगण जगण सगण जगण
गुरवो यस्य पद्यस्य चरणे तन्मंजुभाषिणी नामायथा॥ ५०॥ ५१॥ ५०॥ ५१॥ ५०॥ ननु मंजुभाषिणीति पद्य
नामधेयमुक्तं॥ लक्षणं तु चरणस्यैवोक्तं न सकलस्य पद्यस्य॥ सत्यं॥ एतच्च लक्षणं पादचतुष्टये पिध्येयं
समवृत्तत्वात्॥ तत्रयस्य पद्यस्य चत्वारश्चरणा एकलक्षणयथितस्तत्समवृत्तं॥ उक्तं च॥ अद्य यो यस्य
चत्वारस्तत्पल्लव एतल्लिताः॥ तच्छ्रवणास्वतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते॥ तुल्यमेकायथा इतद्विलंबितं
॥ नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजं॥ मृदुलतां ललतां तमलोकयत्ससुरभिः सुरभिः
सुमनोभरैरिति॥ लक्षणं चेदं॥ इतद्विलंबितमाह ननोभराविति॥ यस्य पद्यस्य प्रथमचरणस्तृतीयचर
णश्चैकलक्षणल्लितीति द्वितीयश्चतुर्थश्चाप्येति तत्रैवोक्तं त्वात्॥ एतेनाहं सिमं॥ लक्षणं ललितं
स्तदहं सिमं वृत्तं प्रथमांघ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्॥ द्वितीयस्तर्कवच्चतुस्तदहं सिमं च ते इति

क

या०
६२

तत्रैवोक्तत्वात् ॥ एतेनाहं समं मर्दं सममित्यन्वयसंज्ञापि ॥ यथापुष्पिताया ॥ अनुगिरमृतुभिर्वित
यमानमथ सविलोकयितुं वानांतलस्मीम् ॥ निरगमद्भिराहमादतानां भवति महत्सुतनिःफलः
प्रयास इति पुष्पिताया लक्षणं चेदं ॥ अयुजिनपुगरे फतोयकारैर्युजिचनजो जरागाश्च पुष्पिताये
तियस्य तु पद्यस्य चतुर्ष्वरणेषु प्रत्येकं भिन्नं भिन्नं लक्षणं तद्विषमं वृत्तं ॥ उक्तं च ॥ यस्य पादचतुष्टयं
पिलस्मभिन्नं परस्परं ॥ तदाहुर्विषमं वृत्तं कंदर्वास्त्रविचारहा इति ॥ यथोक्ता ॥ ननु सर्व एव स
मवेत्त्यकमपि गुणमेति पूज्यतां ॥ सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरे इको गुण इति ॥
लक्षणं चास्पेदं ॥ सजसादिमे स लघुकोचन सजगुरुकोच्यथोक्ता ॥ अंगिगतमेन जलागयुता
सजसा जगोचरणमेकतः पठेदिति ॥ मगणादि कगणलक्षणमुक्तं भामहेन ॥ मस्त्रिगुरुस्त्रिलघु
नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ॥ जोगुरुमध्यगतोरलमध्यो यो तगुरुः कथितो तलघुस्त इति
॥ एवं संस्त्रमेजुभाषिणी छंदः समवृत्तत्वादेकचरणलक्षणाभिधानं कृतं केदारेणैत्यलम्

राम
६२

अथ

बुधो

तथा ३ तिप्रसंगेनां प्रसक्तमनुसरामः॥ सहजद्विगिरविः सहजेतती यस्यानेस्यात् राशी चंद्रो रशमभेदरा
मस्यानेनानिमंगलौ रितुगृहेषु स्थाने स्यातां सितः शुक्रः सुतेपंचमस्यानो हिबुकेचतुर्थस्थानो
गुरुः लग्नगं स्यात् ॥ अपिंशद्वौ पाददूरणे ॥ इहेवं विधियोगयात्रालग्नो नृपो राजा प्रचलितः शत्रुना
गरजयाथं हतयात्रः सन्नचिरात्स्वल्पकलेनैतवारीनरात्रुजयति वशीकरो तोत्यर्थः ॥ यदाहवरा
ह ॥ लग्नो गुरुबुध भृगुहिबुकात्मजस्यौषधौ कुजा कतेन यो दिनकृतृतीयः ॥ चंद्रश्चयस्मदशमे
भवति प्रयातुस्तस्या भिवां कृतफला सिरलं नृपस्येति ॥ बुधो हिबुके भृगुरात्मजे इति यथा संख्ये ५८
नान्वयः ॥ कचिद्बुधाविति पाठः सचित्यः ॥ भृगुहिबुके इति तावद्युक्तं ॥ परंतु रविस्तृतीये बुधः पंच
मे इतीदमपुक्तं ॥ न हि स्यात्तृतीयो बुधः ॥ कदोचिदपिन संभवेत् ॥ तस्मात्प्रागुक्त एव साधीयात्
पाठः ॥ ॥ अथान्ययोगयात्रालग्नमाह ॥ भ्रातरिसौरिर्भूमिसुतो वैरिणिलग्नो देवगुरुः ॥ आयु
गते कैरावुजयश्चेदनुकूलो देत्यगुरुः ॥ ५३ ॥ अस्य गाथा छंदः ॥ तद्वृत्तं ॥ विषमाक्षरं

या०

६३

रंवापादेरसमं रंशधर्मवत्पुण्यं चंदो नोक्तमत्र गाधेति तत्पूर्वस्वरुमिः प्रोक्तमिति ॥ अत्रुयं ये उक्तं
 हो भ्यो यदन्यद्विषमा चरपादं पादेरसमं वा छंदस्तथा ॥ स्वमिति केचिदाहुः ॥ अपरे तु प्रागुक्तेषु
 समाना चरपादेष्टे कादिषुपि विनिष्पद्यस्याभिधानं नोक्तं तद्वा धेतुं च ॥ तदेतदर्थं द्वयं यच्छं
 हो नोक्तमत्र गाधेतीत्येतस्यावृत्त्या लभ्यं ॥ अतएव पिगलः सूत्रकारोऽपि संमुग्धाकारेणात्रानुक्तं
 गाधेत्यवोचत् ॥ छंदोऽर्थोतरे च स्पनामास्ति ॥ भ्रातरितृतीये सौरिः चानिः स्यात् ॥ वैरिणिषष्टे
 भूमिसुतो मंगलः ॥ तृग्रे रेव गुरुः ॥ आय एकादशस्थानं तत्र गतो ऽर्कश्च ॥ एवं विधेयो गेराक्षः शक्र
 जयो भवेत् ॥ चेद्वै त्रगुरुः शुक्रोऽनुकूलो यातव्यः दिकुष्टवर्त्ती भवति यदा हवराहः ॥ होरा तृतीयरिपु
 लाभगतेः क्रमेण जीव किं नो मरु विरविभिर्भृगुजेऽनुकूले ॥ यातेति दृष्टमपि शत्रुवत्तं निहंति मैत्रं
 तमिस्त्रमिवति गममसूमा लीति ॥ भृगुजानुकूलं यातव्यदिकुष्टवर्त्तितं विवक्षितं ॥ यदा हवरा

दशयणः॥ लघुत्रिंशत्वारिंशतैः क्रमेण जीवा किं स्यादिति ज्ञेयं सिते च॥ यातव्यं हि कृष्टं गतेन रेणुः शब्दे
 बलं हंति गतोऽविरेणेति॥ अथान्यद्योग्यात्रालम्भमाहृतनो जीवदुर्मृतो वैरिगोऽर्कः॥ प्रयातामहीदो
 जयत्येव शत्रुन॥ ५४॥ गाथा छंदः प्राग्वत्स्वमते॥ अथांतरेतुतनो लघु जीवो गुरुः स्यात्॥ मृतावष्टमे स्या
 नेदुः स्यात्॥ वैरिगः षष्ठस्यानगतोऽर्कश्चेत्प्रादेवं विधे योगे प्रयाता गतामहीदो राजा शत्रुज
 यत्येव॥ अथ हस्तीपतिः॥ गुरुर्लघ्वे रविः षष्ठे रंध्रेण नुष्टगच्छतः॥ यस्य तस्या रिसेना ये खल्वमैत्री
 वनस्थिरेति॥ रंध्रेण सुपलहणे तृतीया॥ अत्र केचिदंध्रेने नुरिति पाठं पठंति तत्र रंध्रेऽष्टमे स्या
 नेदुः नापेक्षितो यत्र कुत्राप्यस्तु चंददुति व्याकुर्वतो॥ तद्गुणं॥ यस्मात्स्यष्टमाहवराहः॥ गुरु रुद
 ये रिपुराशिगतोऽकेयि हि निधनेऽपि च शीतमपूरकं भवति गतोऽत्र शशीवनरेदो रिपुवनिता ननताम
 रसानामिति॥ नारदोपि जीवार्कचंद्रालम्भारि रंध्रगायद्विगच्छतः॥ तस्याग्नेखल्वमैत्री वनस्थिरारिपु
 य हिनी इति॥ बाह्राणोपि॥ गुरुर्विलम्बे रिपुराशिगो कस्तथाष्टमेशीतमपूरमात्मी गतो वयोगे रिपु

पा.
६४

कामिनीनां वक्रारविंदेषु शशित्वमेतीति ॥ अथान्ययोग्यात्रालम्भाह ॥ लग्नगतः स्याद्देवपुरोधा ॥
लाभधनस्यैः शेषनभोगैः ॥ ५५ ॥ अत्र सुप्रतिष्ठायां पुक्तिं कुरु ॥ तत्तत्तत्तत् ॥ भोगिति पुक्तिः ॥ यथा ॥
५॥ ५५ ॥ हस्यति ॥ लग्नगतः स्यात् ॥ अन्येया लाभधनस्या एकादशद्वितीयस्थानस्या चैतदेवं वि
धे योगे राज्ञो विजयः ॥ उक्तं च नारदेन ॥ लग्नस्येति दशाचार्ये धनायस्यैः परग्रहे ॥ गतस्य राज्ञोऽरि
सेनानीयते यममंदिरमिति ॥ अ) पतिनापि ॥ वाक्यतो तनुस्थिते वितलाभगैः परैः ॥ गच्छतोऽरिवाहिनी
नीयतेऽंतकालयमिति ॥ अथान्ययोग्यलग्नमाह द्यूने चंद्रे समुद्रयगेऽर्के जीवेशुके विरिधनसंस्थे
॥ इह योगे च लति नरे गेजेता शत्रुगुरुद्ववाहिनी ॥ ५६ ॥ अस्य पत्नी मत्ता कुरु ॥ तत्तत्तत्तत् ॥ इयाम
नाम भसगपुक्ता ॥ यथा ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ चंद्रे द्यूने सप्तमस्थाने सति ॥ अर्के समुद्रयगे लग्नगे सति ॥
जीवेशुके विरिबुधेषु त्रिषु ग्रहेषु धनसंस्थेषु द्वितीयस्थानस्थेषु सत्सु ॥ एवं विधे योगे चैतदेव
अलतितदा शत्रुजेता जेष्यति ॥ कः कानि वगुरुडोऽहीन्सर्पान्यथा जयति ॥ यराहुवराहुः ॥ शु

६४

क्रवाकपतिबुधेनसंस्थेः सप्तमे राशिनि लग्नगते के। निगति नृपतिरेति कृतार्थो वेन ते ये वद शन्विनि
 हत्येति॥ ॥ अथान्यद्वियोगलग्नमाह॥ वित्तगतः राशिपुत्रो भ्रातरि वासरनाथः॥ लग्नगते भृगुपु
 त्रेसुः शलभाद्वसर्वे॥ ५७॥ अस्यानुष्टुभिचित्रपदकुंदः॥ तल्लक्षणं च॥ नौ गिति चित्रपदाग॥ यथा
 ५॥ ०५॥ ०५५ राशिपुत्रो बुधो वित्तगतः द्वितीयस्यः॥ वासरनाथः सूर्यो भ्रातरि तृतीयस्यः॥ भृगुपु
 त्रे शुके लग्नसंस्थे सति एवं विधे योगे चेद्वाजा च लजितराशत्रवः शलभाद्वसुः॥ अथ शलभा अग्नौ
 स्वयमेव गत्वा पतंति तथा शलवो पिंगे त्वाजा प्रतापानले पतिष्मंति त्वर्थः॥ अथाह्वाराहः॥ सति
 वित्तसहजेषु संस्थिताः शुक्रचंद्रसुततिग्नरश्मयः॥ यस्य यानसमपरगानले ते स्पृशंति शल
 भाद्वारयइति॥ ॥ अथान्यद्योगलग्नमाह॥ उदये रवि र्यदिसौरि ररिगः राशी दशमे पिवसु
 धापतिर्यदियातिरिपुवाहिनी वरामेति॥ ५८॥ अस्य गाथा कुंदः प्राग्वत्त्वमते॥ ग्रंथांतरेतु
 यदि उदये तमे रविः सौरि ररिगः

या.
६५

षष्ठगः स्यात् ॥ श्रीहरामस्य स्यात् तदेव विधेयोगेयदिवसुधापती राजायाति तदशिरिषु बाहिनी वसुसेना
वरामेति ॥ यराहनारदः ॥ व्यापाररात्रुमूर्तिस्थे श्रुंदमंदरिवाकरे ॥ रणे गतस्य भूपस्य जयलक्ष्मीः
प्रमाणिकेति ॥ व्याप्यारोहनामां वराहोपि ॥ दिवाकरे लग्नगतो यदि स्यात् षष्ठो कसेतुर्दशमेष्टा
शीच ॥ योगे वयातस्य नतिष्ठते न्योबलेन हीनस्य वलाचि तो पीति ॥ अथान्यद्योगयात्रा लग्नद्वयमा
ह ॥ ततो शनि कुजोर विद्दशमेभे बुधो भृगुसुतो पितृभरामे धित्रि लाभरिषु भेषु भू सुतशनीगु
रुद्रभृगुजास्तथा वलपुताः ॥ ५५ ॥ अस्मज्जगत्सां जलोदुतगतिः प्रुंदः ॥ तद्वल्लगं चारसे जसज
साजलोदुतगतिः ॥ रसेः षडिः षडि रररेयतिः ॥ यतिर्विकेहः ॥ यथा ॥ ५१ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५० ॥ इत आ
रभ्य वसुधापतिर्यदि याति रिषु बाहिनी वरामेतीत्युत्तरादं सहजे कुजदुत्सेतस्य पयंतमनुवर्तते ॥
तेन पञ्चश्लोके फलनिर्देशेनास्ति तत्रेति गमिषोराज्ञो विजयः स्यादिति वाक्यार्थो ध्येयः ॥ ततो लग्न
स्थो शनिमंगलो यथा संभवं स्यातां ॥ विद्दशमभे स्यात् ॥ बुधो लाभे दशमे वा स्यात् ॥ भृगुसु

राम
६५

बाला नेशमेवास्यात् तदैवंविधयोगे प्रचलितस्फराज्ञो जयः स्यात् ॥ यराहवराहः ॥ सोरेनोमेलगुगेऽर्क
रवमध्यकर्मणपाये भागे वेचंडजेवा ॥ यायादूपः रात्रुरेशं निहंतुं दृष्टं रात्रुं कालवक्रुरचेष्ट इति गुरु
रपि ॥ आरेवासूर्यजेवापिलगुगे दशमे रवौ ॥ कर्मणपाये सिते जेवायोगोऽयं यातुरुत्तम इति ॥ अ
यमेकयोगः ॥ अथ द्वितीयो योगः ॥ त्रिलोभरिपुनेषु तृतीये कादशाषष्ठस्थानामन्यतमस्थानं द्वयं
स्थितो भू सुतशनी मंगलशने श्वरो यदि स्यातां ॥ चेद्यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थाने स्थिता गुरु रुभूगुजा
वल्लयुताः सुस्तदैवंविधयोगे तथा राज्ञो विजय इत्यर्थः ॥ यदाह नारदः ॥ त्रिषडायेषु सोमौ वलवं
तः शुभाय दि ॥ यात्रायां नृपतेस्तस्य करस्याशत्रुमेदिनी ॥ श्रीपतिरपि ॥ आया रिपुयमारौ चेकृत्ति
भाजः शुभग्रहाः ॥ प्रपाणे नृपतेर्षस्य हस्तस्या तस्य मेदिनीति ॥ शुभग्रहाश्चंद्रहिता विवक्षिताः ॥
यराह गुरुः ॥ येमारौ त्रिषडायस्यो बुधजीवसितास्तदा ॥ महावल्लयुता योगे पातुरि शार्थदः सदे
ति ॥ ॥ अथ न्ययोगयात्रालगुमाह ॥ समुद्रयगे विबुधगुरौ मदनगते हि मकिरुणे ॥ हिबुकर

या.
६६

नेहिमकिरणो॥ हिबुकगतौ बुधभृगुजो सहजगतारवलखचरा॥ ६६ ॥ अस्यगाथाकुंदः प्राग्व
त्समते॥ यथांतरं
समुद्रयगेलग्नस्यगुरोसतिहिमकिरणोचंदेमदनगतेसप्तमस्येसति॥ हिबुकं
चतुर्थस्थानंतत्रगतौ बुधभृगुजो स्यातां॥ खलखचरेपापग्रहेसहजंतृतीयस्थानंतत्रगतेचसत्ये
वंविधेयोगेवसुधापतियदायातिरिपुवाहिनीतदावशमेति॥ यदाहवराहः॥ पापास्तृतीयेहिबुके
सितलोजीवोविलम्बेगतांछेनोऽस्ते॥ यस्पोद्यमेतस्यवलंरिपूणांकृतंकृतघ्नेष्विवयातिनारामि
ति॥ ॥ अथान्यथात्रायेगलुग्नमाहाविद्वरागुरुक्तनुगोमहनेहिमकिरणोरविरायगतः॥ सित
शशिजावपिकर्मगतोरविसुतभूमिसुतोसहजे॥ ६७ ॥ अस्यत्रिष्टुमिसुमुखीकुंदः॥ तद्वत्सु
चानजजलगेगिरितासुमुखी॥ यथा॥ ॥ ०५॥ ०५॥ ०५॥ हस्फतिलग्नगः स्यात्॥ चंदः सप्तमे स्यात्॥
॥ ६८ ॥ तत्रात्रा॥ शुक्रबुधोदशमगतौ स्यातां॥ सूर्यः एकादशस्य स्यात्॥ त्रानिमंगलोत्तरीय

राम
६६

स्थाने स्थातां ॥ एवं विधे योगे राक्षो विजय एव ॥ पराह वराहः ॥ चंदेऽस्तमे देवगुरौ विलम्बे रुशुकयोः कर्म
लिला भगे कौ ॥ सो राख्यो भूतिग यो अयाता नृपः स्वभृत्या निवशास्ति शत्रु निति ॥ ॥ अथान्यद्योगया
ब्रह्ममाह ॥ देवगुरौ वा शान्ति तनुस्थे वा सरना ये रि पु भवतस्ये ॥ पंचमगे हे हिमकर पुत्रः कर्म
लिसौ रिः सु हृदि सितम् ॥ ६२ ॥ अस्मिन् विष्टु मिश्री कंदः ॥ तल्लु लण च ॥ पंचरसैः श्री भूतमग गेश्व
॥ पंचरसैः पंचभिः षड्भिरुहैश्च यतिः ॥ यथा ॥ ५॥ ०॥ ५० ॥ ०५५ गुरो चंदे वा लणस्थे सति ॥ सूर्ये
ष्वस्य सति ॥ बुधश्च पंचम स्थाने ॥ शनिर्दशमे स्थात ॥ शुक्रः अतुर्थे स्थाने स्थात ॥ एवं विधे योगे ति
गमिषो राक्षो विजय एव ॥ पराह वराहः ॥ गुरो विलम्बे यदि वा शरां के षष्ठे रवौ कर्म गतेऽर्क पुत्रे ॥
सितरुयो बंधु सुतस्य यो अयात्रा जनि वीव हितानि धत्ते इति ॥ जनित्री माता ॥ ज
ब्रह्ममाह ॥ हिमकिरण सुतो वली चेतनो विद्वत्पति गुरु हि कंद स्थितः ॥ व्य
यगृहस

द-१ गृ १
बुकसरोहरलाभनरुस्थः । कविरिहकेंद्रगगीधतिदृष्टोवसुचयलाभकरः खलुयोगः ॥ १४ ॥
अस्यजगत्यामनिनवतामरसारव्यंष्टं हः । तत्तुह्यं च वृत्तरत्नाकरे ॥ अभिनवतामरसंनजजायः
। यथा ॥ ०।५।०।५।०।५३० अशुभसखगैः । पापयहैर्हिनिश्चितं नवमाष्टमसप्तमस्थानव्यतिरिक्त
स्थानस्थैः सद्भिर्गैरिहकविः शुक्रः चतुर्थतृतीयैकोदशस्थानस्थः सन्केंद्रस्थितोयोगीध
तिगुरुस्तेनदृष्टो भवेत् ॥ एवंविधोयोगो वसुचयोद्भूतसमूहस्तस्यलाभस्यकरः स्यात्तन्निजि
गीषोराज्ञो विजयोपि स्यात् ॥ उक्तं नवराहेण । किं द्योपगतेन वीर्येते गुरुणा यायचतुर्थ
गे सितोपापैरभवाष्टसप्तगैर्वसुतर्किनय हाप्नुयाच्चयइति । क्वचित्तु पापग्रहानवमाष्टम
सप्तमस्थाः शुभाएवेत्युक्तं । तथाच गुरुः । आचार्यगुरुगे शुके केंद्रे देवगुरौ स्थिते ॥ सप्ताष्ट
नवरारिस्थाः पापायातुः शुभप्रदा इति । गुरुचतुर्थस्थितिः ॥ ॥ अथ न्यद्योगयात्रालग्नमा
हारिपुल्लग्नकर्मादिबुके शशिजेवरिवीर्येते शुभनभोगमनैः ॥ व्यवलग्नमन्मथगुरुषु

निरकादशेसुरथवाकर्मणिचेत्यापग्रहाःसुरेवंविधयोगेष्वचलितस्यराशोराज्याधिगमोराज्यप्राप्तिः
 स्यात्॥उक्तंचवराहेण॥होराश्रितेदेवगुरौप्रमाताकुरैग्रहेःकर्मणित्वाभगेर्वा॥कृत्वारिपूरांस्तयम
 हतांगःहयंहितीशोऽस्तयकोशमेतीति॥सितीशोराज्यारिपूरांस्तयंनारांस्तत्वाऽहतांगःहतरहितःश
 रारःसन्ऽस्तयकोशमदीणकोशंस्तयंस्वगृहमेतिआगच्छतीत्यर्थः॥अथवाद्यूनेसप्तमेवुधशुक्रौस्यातां
 ॥अंद्रश्रद्धिपुकेचतुर्थस्थानेस्यादौवंविधयोगेसर्वैर्मुनिवैयैस्तद्वत्फलमुक्तंराज्याधिगमःस्यात्॥तथा
 चश्रीपतिः॥शशिनचतुर्थेसविदिसितेऽस्ति॥जयतिगवोरीहूरिरिवयुद्धेइति।वराहोपि।शशिनचतुर्थ
 गृहंसमुपेतैवुधसहितेऽस्तगतेभृगुपुत्रे॥गमनमवाप्पयतिमनुजानांजयेतिरिष्टसमरेणविनैवेति।
 ॥॥अथान्ययोगयोत्रालग्नयोगत्रयमाहुरिपुतनुनिधनेशुक्रजीवेद्वोह्यथबुधभृगुजोतुर्यगे
 हस्थितौ॥मदनभवनगंद्रमावांबुगःशशिसुतभृगुजातगतशंद्रमाः॥६॥अस्यातिजगत्यांच
 डिकाछंदः॥तद्वत्फलंचाननेततगुरुमिश्रंइकाश्चतुर्भिः।अश्चतुर्भिसप्तमिषड्विंश्याहरेयीति॥

या०
६६

यथा ॥ ॥ ० ॥ ० ५ ५ ॥ ० ५ ५ ॥ ० ५ ० ॥ अत्र स्थान साम्या दुह साम्या अथ सख्यं ज्ञेयं ॥ यथा रिषोषेषु शुकः
तनो जीवः निधने अष्टमे दंडुः ॥ एवं विधे विधिः योगे राज्ञो विजयः स्यात् इत्यर्थः ॥ यराह वरा
हः ॥ गुरो विलुग्रे भृगुजे रिसंस्थे चंद्रेष्टमे हंति गतो रिसे नाम् ॥ वृष्टिं यथा हस्तिण मार्ग चारी वृद्धो यथा
इत्थं तनुश्च शुक इति ॥ अथ प्रथमो योगः ॥ अथ द्वितीयो योगः ॥ अथ बुध भृगुजोर्तुयं गेहं चतुर्थस्था
नंतत्र स्थितौ चेत्प्राप्तौ ॥ चंद्रमा मदन भवनगः सप्तमस्थान स्थितश्चेत्प्राप्तौ देविधे पियो गेराज्ञो विजयः
॥ यराह वराहः ॥ सिते दंडुजो चतुर्थगौ निशा कर सप्तमे ॥ यरात रागतो नृपः प्रशास्त्ररी चि नारण मिमि ॥
॥ अथ तृतीयो योगः ॥ वा अथ वा चंद्रमा अंबुगश्चतुर्थस्थानस्थः सनू राशि सुत भृगुजयो बुधश्च
क्रयोरंतर्गतो मध्यवर्ती स्यात् एव विधे योगे गं तराज्ञो विजय एव ॥ यराह वराहः ॥ बुध भागवमध्य
गते हि मगो हि बुकोपगतं च बुधः प्रवसेत् ॥ पुरुकृत दिशं यदि वांत कृतः पुरुकृत यम प्रतिमो भव
तीति ॥ ननु चंद्रस्य बुध भागवमध्य वर्तित्वं किं निवृत्त राशि स्थितत्वे सत्युत्ते कराशि स्थितत्वे सति विव

राम
६६

क्षितं। तत्र मित्रराशि कृतमध्यवर्ति विवक्षिते ह्ययमर्थः स्यात्। बुधा भार्गवयो रन्यतरस्तृती स्थानेऽपरः
 पंचमे चंद्रश्चतुर्थ इति॥ एकराशि स्थितत्वे त्वंश कृतं पौर्वाष्यं चतुर्थे स्थाने बुधः शुक्रो वा स्वत्पांशः स्यात्
 । तयो रन्यतरोऽति बद्धंशस्तत्रैव स्थाने॥ चंद्रस्तत्रैवांशे मध्यवर्ती स्यात्॥ यथा बुधो राश्यादिः ३।५।१०
 चंद्रः ३।१५।२०। शुक्रः ३।२५।४० एवं पक्षद्वयसंभवे किं युक्तमिति॥ उच्यते॥ यद्यपि वराहवाक्ये सैदेहस्त
 थापि वादरायणवाक्याहेकराशि व्यवधान कृतमेव मध्यवर्ति विवक्षितं। यदा ह वा दरायणः॥ पु
 त्रां बुधुश्चिक्व गतेः क्रमेण द्वैश्चिक्वतो या त्मज संस्थितैर्वा॥ बुधेरेदुशुक्रैर्यमशक्रनाथकृष्णं प्रयातस्य
 जयः प्रदिष्ट इति॥ काष्ठां दिशम्॥ एतच्चोपलक्षणांतेन लग्नस्थ चंद्रः पार्श्ववर्ति स्थान द्वयवर्तिनी
 बुधशुक्रयोर्मध्यवर्ती चेत्स्यात्तदा सोपिराज्ञो विजयद इति॥ यदा ह गुरुः॥ चंद्रेऽसितयोर्मध्ये हि बु
 केलग्नगेपि वा॥ प्रयाता श्रियमाप्नोति जित्वा शत्रून्मही पीति॥ अथान्यद्योग्यात्रा लग्नद्वयमाह
 सितजीवभौमबुधभानुतनूजास्तनुमन्मथारिहृक्कविष्टहेचेतः॥ क्रमतोऽरिसोदखरात्रेव होस

या०
७०

हिबुकायगेगुरुदिनेऽखिलवेदैः॥६॥ अस्यगाथाच्छंदः प्राग्वत्स्वमते॥ अंथातरेतु॥

लघेशुकः स्यात्सप्तमेजीवः

॥ षष्ठे भोमः चतुर्थे बुधः॥ तृतीये च निः॥ एवं विधे विशिष्टे योगे शङ्खे विजय एव॥ यदा हवराहुः॥ यस्याद
यास्तारिचतुस्त्रिसंस्थाः शुक्रांगिरो गारकसोम्यसोरा॥ द्विषद्वलस्त्रीवदना नितस्य कृतानि का
तानवलोकयंतीति॥ नारदेपि॥ शुक्रार्थज्ञा किं नौ मे पुलकास्तां बुवि राचुषु॥ गतस्यैरिचमूरग्यो
लासे वलीयत इति॥ श्रीपतिरपि॥ यम इत्युक्ते ज्यमही सुतेषु त्रिवंधुलमास्त रिषु स्थितेषु॥ विलीय
ते वैरिचमूरगाग्रे लासे ववक्रौ नृपतेर्गतस्येति॥ अयमेकयोगः अथान्यः॥ गुरुदिने बृहस्पतिव
सरे अखिलवेदैः समस्तग्रहे सूर्यादिभिः सप्तभिः क्रमतोऽर्थादिस्थानस्थितैः सद्भिरुपलक्षितै
सति॥ यथा॥ षष्ठे सूर्यः॥ तृतीये चंद्रः॥ दशमे मंगलः॥ षष्ठे बुधः॥ लघेशुकः॥ चतुर्थे शुकः॥ एकादशे

वै-६

राम
७०

शनिरिति ॥ एवं विधे योगे राहो विजय एव ॥ यदा हवराहः ॥ सूर्यादयोऽरि सहजावरशत्रुलग्नवधायगाः
 सुरगुरोर्दिवसश्च यस्य ॥ यानेऽरि सैन्यमुपगच्छति तस्य नारां मीमांसकश्चमणकेष्विव तीर्थेषु पुण्यमिति
 मीमांसा विचारस्तन्मात्रनिष्ठामीमांसकान्तु वेदार्थविद एव विधायेश्चमणका बोद्धास्तेषां तीर्थेषु यथा
 वेदिकानां पुण्यनाराः ॥ अथान्यद्योगयात्रालग्नद्वयमाह ॥ सहजे कुजो निधनगश्च भागवो मरुते बुधो
 रविरौतनौ गुरुः ॥ अथ चेत्सुरीज्यसितभानवो जलत्रिगता हि सौरिरुधिरौ रेषु स्थितौ ॥ इत्येव स्या
 तिजगत्सोमं जुभाषिणी चंद्रः ॥ तल्लक्षणमुक्तं प्राक ॥ यथा ॥ ५०।५।०॥ ५०।५।०५ तृतीये मंगलः स्यात्
 ॥ अष्टमेशुकः ॥ सप्तमे बुधः ॥ षष्ठे सूर्यः ॥ लग्ने गुरुः ॥ एवं विधे योगे राहो विजय एव ॥ यदा हवराहः ॥ त्रिनि
 धनतनु सप्तमारि संस्थाः कुजसितजीवबुधारविश्च यस्य ॥ रवतजनजनि तेवलोकयात्रानभवेति तस्य
 चिराय शत्रुसेनेति ॥ अथ मेको योगः ॥ अथान्यः ॥ अथेतियोगांतरमुच्यते ॥ इज्यसितभानवो बृहस्पत्यु
 कसूर्याः जलत्रिगता चतुर्थे तृतीयस्थानगताश्चेत्सुः सौरिरुधिरौ शनिमंगलौ रेषु स्थितौ भवेतां ॥

या०
७१
तै०

एवंविधेविशिष्टेयोगेहिनिश्चितंराज्ञोजयःस्यात्॥यराहवराहः॥कुजरविजयुतेरिभेगतांनांजलसहजोप
गःसितार्कजीवैः॥रिपुवलमुपयातिनाशमाशुश्रुतमधनस्पकुटुंबवर्चिंतयेवेति॥॥अथनामविशेष
पुरस्कारेणयोगयात्रालग्न्याह॥एकोद्देश्यसितेषुपंचम तपःकेंद्रेषुयोगस्तथाद्वौचेत्तेष्वधियोग
पुसकलायोगाधियोगःस्मृतः॥योगेहेममथाधियोगगमनेहेमंरिपूणांबधंचाथोहेमयशोवनीशु
लभतेयोगाधियोगेव्रजन॥७०॥अस्मातिधृत्वांशार्दूलविक्रीडितंछंदः॥तल्लक्षणंचस्यश्वेमेस
जस्तताःसगुरवःपरादूलविक्रीडितं॥सूर्याश्वेहादृशभिःसप्तभिश्चाहरेर्येति॥यथा॥५५०॥५०॥५१०
॥५०॥५५१०॥५५१०॥५०॥हेज्यसितेषुबुधरुहस्पतिशुक्रेषुकोऽपिबुधोवागुरुर्वाशुक्रोवाचेत्यंचमतपः
केंद्रेषुस्वात्पंचमेवास्थानेतपसिनवमेवाकेंद्रेष्वथमचतुर्थसप्तमद्वय

राम
७१

माना मन्यतमस्थाने वा स्यात् ॥ तदा योगारख्यो योगः ॥ तथा ते पुद्गे ज्य शु केषु दौबुध गुरुबु
ध शुक्रौ वा गुरु शुक्रौ वा चेत्त्येच सतयः केङ्गारामन्यतमस्थाने स्थाने मे देन स्थाने केन वा
स्थितौ स्यातां तदा ऽधियोगारख्यो योगः ॥ सकला ज्य सिता एषु पंचमतयः केङ्गारामन्यतम
स्थाने पुस्थान मे देन स्थाने केन वा स्थिता स्युस्तदा योगाधियोगारख्यो योगः ॥ अथ फल
माह योग इति योगे ब्रजनराजा हेमं कुरुशालं लभते कुरुशालेन गतागतं करोतीत्यर्थः ॥ अ
थाधियोगे ब्रजनराजा हेमं तयारिपूणां शत्रूणां बधं च लभते ॥ अथो योगाधियोगे ब्रज
नराजा हेमयशो ऽवनीं च काराद्युवधं च लभते ॥ यदा ह नारदः ॥ केङ्ग त्रिकोणे च
केन योगः शुक्रं ज्य सूरिषु ॥ अधियोगः स चेदाभ्यां त्रिसिर्यो गाधियोगकैः योगे वि
यासतां हेममधियोगे जया व ॥ योगाधियोगे रुमायुर्विजयार्थं विभूतय इति
वराहोपि ॥ एकेन चाबुधं बृहस्पतिर्भागवानां योगे न वेन्न वमपंचमकंठकेषु ॥ दाभ्यां

या०
७२

वरंति मुनयस्त्वधियोगमेवां यो गाधियोगसपरे विमिरुद्दिशंति । योगेन ये नृपतयोऽरि
पुरं व्रजंति हेमे तां ते गमनसा गमनं च कुर्युः । हेमं यशोरिपु विनाशमथाधियोग
योगाधियोगगमनेन ज्ञयेद्दरित्रीमिति । अत्र योगस्याधियोगस्य च योगाधियोगस्य
च मे हविचारः । तत्र योगस्याष्टादश षट्मेहाः । तथा हि । त्रयोयुक्ताः षट्स्थानानि
। तत्रैकस्य बुधस्य स्थानेषु द्वे स्थित्यष्टमेहाः । एवं गुरोः षट् । शुक्रस्यापि षट् । एवं
योगे ऽष्टादशमेहाः । बुधगुरु । बुधशुक्रौ । गुरुशुक्रौ । तत्र बुधगुरोरेकैकस्थान
न स्थित्या षट्मेहाः । ५६५ अथाधियोगस्याष्टोत्तरं शतमेहाः । तथा । ज्ञेयशुक्राणां द्वे
योर्द्वयोर्योगे त्रयोमेहाः । ५६५ स्थाने भेदे तु बुधः प्रथमे स्थाने । गुरु द्वितीयादि
षु पंचसु स्थानेषु स्थितस्तत्रोपेचः । एवं गुरुः प्रथमे स्थाने । बुधो द्वितीयादि
षु पंचसु तत्रापि पंचैव । अथ बुधो द्वितीये गुरुस्तृतीयादिषु च त्रिषु त

राम
७२

बु	ह	बु
बु	ह	बु
बु	ह	बु
५२	५२	

हाच त्वारो जेहाः॥ एवं वैपरीत्ये पि च त्वाराः॥ तथा बुधस्तृतीये गुरुश्चतुर्थी हिषुत्रि
 पुत्त हात्रयः॥ एवं वैपरीत्ये पित्रयः॥ तथा बुधश्चतुर्थे गुरुः पंचमेषष्ठे वात्त
 रादौ भेदौ॥ एवं वैपरीत्ये पिद्वौ॥ तथा बुधः पंचमे गुरुः षष्ठे तद्दे को भेदः
 । एवं वैपरीत्ये येकः॥ एवं बुधगुर्वोः सर्वे मिलिता भेदाः षट् विंशत् भेदाः
 ३६ स्युः॥ अनेनैव प्रकारेण बुधशुक्रयोः षट् विंशद्भेदाः एवं गुरुशुक्र
 योरपि तावन्त एव॥ ३६॥ मिलित्वा ऽष्टोत्तरं शतं भेदा भवन्ति॥ अथ योगाधियो
 ग भेदाः॥ तथा हि । ज्ञेयशुक्राणां संघे नैके कस्यान स्थित्या षड्भेदा भवन्ति॥
 अथ स्थान भेदे नोच्यंते भेदाः॥ तत्र द्वयोः समुदायरकोभिन्नश्चैवं ग्रहाणां त्रयो भेदाः
 स्युः॥ यथा गुरुसंघः प्रथमे स्थाने एको द्वितीया हिषु पंचसु स्थितेस्त हा पंच भेदाः॥ ५॥ य
 हात्वेकः प्रथमे द्विग्रह संघो द्वितीया हिषु तहा पियंचैव॥ अथ द्विग्रह संघो द्वितीये

तत्र द्विग्रह संघः = २

पंचसु = ५

एवं वेपरित्ये नित्रयः=२

97

112811

॥ अत्रायंविचारः । बुधश्च

तुर्ये उत्तरस्योत्तिष्ठितलाटिकः केंद्रगतत्वाद्योगकर्तावतत्रकिंयोगः प्रवलउतलाटि
 कइति। तत्र सामान्य विशेषतावेनलाटिकहोष एव प्रवलः। एवं सप्तमस्थः शुकोत्तमं मणी
 प्रवल एव। तथेवाधियोगे योगाधियोगे चोक्तं हेतुत एव बुधशुक्रयोर्लाटिकलक्ष
 ने गिरो यौ प्रवलाविति वालानामथेतत्सु बोधं अत्र वसिष्ठ कश्यप नारद हृषिभि
 र्वराह हिमिश्वरूपां सियोगयात्रालक्षान्युक्ता नितानित तद्वं यन्य एवावधार्योति
 यं याधिक्यमया हत्रयं यकृता नोक्तानि॥ ॥ अथ विजयादशमी संज्ञकं सिद्धमुक्तं
 तैसा रुद्रैषमासि सितारशमी विजया शुभकर्मसु सिद्धि करी कथिता श्रवणं कृत्यं
 तासुरां शुभहान् नृपतेस्तु गमेजयसंधि करी ॥ ७१ ॥ अस्य जगत्यां तोटकारव्यं
 रः। तज्जहं च बाहू तोटकमंबुधिसैः प्रथितं। यथा ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥
 सार्थं पद्यं। यत्तारु नारदः। प्रवलरूपं हृदशमी आश्विने विजयाभि

या०
७४

धा। विजयस्तत्र यातृणां संधिर्वानपराजय इति। कश्यपोऽपि॥ मा सीयेषु कुरुशमी सर्व
हा विजया सिधा॥ जय प्रहासा यातृणां संधिं वानपराजय मिति॥ वसिष्ठेन तु श्व
रा साहित्येति प्राशस्त्यमुक्तं॥ श्वरा कुर्यात् हा काले सातिथिर्विजयाभिधा॥ ॥ वि
जया दृशमीतत्र सर्व कार्ये धर्मादि हिता॥ यात्रायां जय हा राज्ञां संधिवापि प्रयच्छ
तीति॥ अश्वयुक् युक्ते इत्यनुवर्तते॥ काले कालस्वामिका यांति शो दृशस्य
॥ अथैवं मरुता यासेन विचारितेयं चां गशु द्विसहिते लज्ञे सत्य विमनो॥ वि
शुद्धि वक्ष्यमाण शकुनाद्या वश्य कर्त्तुं तत्रापि प्रवर्त्तं दुर्वलभावं च वसंतति
लकां हंसाहं चेतो निमित्त शकुनेः खलु सुप्रशस्तेर्ज्ञात्वा विजय वलमु
र्याधिपः प्रयाति। सिद्धिर्न वेत्त्यपुनः शकुनादि तोपि चेतो विशुद्धिरधिकां
न च तं विनेयात्॥ ७५॥ अथ शशैर्मंगलार्थं आनंत्यार्थं च। चेतो तः कर

राम
७४

३४ यदा ह नारदः॥ मनोनिमित्तशकुनेर्लङ्गलक्षारिणोः पुरं॥ विजिगीषुर्यो ब्रजति विजयश्रीस्तमेत्यत
मिति॥ निमित्तमंगस्फुरणादि॥ ५३

तां॥ निमित्तमंगस्फुरणादिशकुनानि वत्सराणि॥ एतैः खलु निश्चयेन सुपरा
स्तैः सद्भिः कृत्वा तथा ससीचीनं विलम्बलमपि ज्ञात्वा उर्व्यधियो राजा प्रया
तित हासिद्धिर्वा छित्तकार्यसिद्धिर्भवति॥ शीघ्रपतिरपि॥ शकुननिमित्तमनो
भिरनिन्दैस्तद्विषयविशुद्धिमिरुप्रतिपद्य॥ रिपुविषयप्रतियोगिविजिगीषुर्ब्रज
तितमेत्यचिराद्विजयश्रीरिति॥ यदा तु लम्बा हि वले सत्यपि निन्दानि चेष्ट
कुना हीनस्युस्तथा यात्रानिषिद्धैव॥ यदा क्वसिष्टः॥ अशुभानि नि
मित्तानि उत्पद्यन्त शकुनानि च यात्राकाले नृणां तेषां निधनायाऽधनाय
वति॥ यदा तु हे वाद्यकुनलम्बा हीन्य निन्दानिलम्बा निमनो विशुद्धिश्च ना
स्त्येव तत्र कश्यपः प्रवर्त्यमित्यत आह धेति॥ शकुनादितोपि काशावे
तो विशुद्धिरधिका॥ तां चेतो विशुद्धिं विना नेयात् न गच्छेत्॥ यदा ह कश्य

१५ निमित्तशकुनादिभ्यः प्रधानं हि मनोजयः ॥ तस्मादिष्या सतां वृणो फलसिद्धिर्मनोजय इति ॥ श्रीप
निप्र ॥ ५१ ॥

या०

७५

प० निमित्तशकुनादिभ्यः प्रधानं हि मनोजयः ॥ तस्मादिष्या सतां वृणो फलसिद्धिर्मनोजय इति ॥ श्रीप
॥ ॥ अथ शुभसूचकसकलपदार्थसमवायेपियात्रायामवश्यनिषिद्धनिमित्तान्याकु
वृत्तबंधनदेवतप्रतिष्ठाकरपीडोत्सवसूतकासमाप्तौ ॥ न कदापि चले हकाजवि
द्युह न वषट्पुहिनेपिसप्तरात्रं ॥ ७२ ॥ अस्य विषमद्वंद्वं हसिव संतमालिका द्वंद्वः ॥ तत्तु
त्तरां च ॥ विषमे ससजागुरुसमेवेत्समरायश्च व संतमालिका सा ॥ यथा ॥ वृत्तवं
विषमचरणे ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ धनं यज्ञोपवीतं देवतप्रतिष्ठाप्रसिद्धा ॥ करपी
॥ समचरणे ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ ५० ॥ डा विवाहः ॥ ३ ॥ तस्यो होला कारिः सूतकं द्विवि
धं ॥ जननसूतकं सरणसूतकं च ॥ एतेषां पदार्थानां शास्त्रोक्त्या बहिनसमाधानास
समाप्तौ समाप्तिविना कदापि नैव चलेद्द्वंद्वं ॥ यदाह नारदः ॥ ३ ॥ तस्योपनयोदाहृति राम
शरौचसूतके ॥ असमाप्तेन कुर्वीत यात्रां तत्र जिजीविषुरिति ॥ आशौचमरणो ७५

आ २

चांसूतकंजननाशोचं ॥ ॥ अकालेति विद्युत्प्रसिद्धा ॥ घनघनगर्जितं ॥ वर्षावृष्टिः ॥ तुहिनं
नीहारः ॥ एषु पक्षार्थेषु कालजेषु सत्सु सप्तरात्रं दिवससप्तकं न चलेत् ॥ यत्प्राह राजमा
नैः ॥ योषादिचतुरो मासान्प्राप्ता वृष्टिरकालजा ॥ अतं यात्रादिकं तत्रैकैव व
र्जयेत्सप्तवासरात् ॥ वृष्टिरकालप्रसवाच्चतुर्षु मासेषु योषपूर्वेषु ॥ आसप्ताहं त्या
ज्यं अतंच यात्रादिकं तत्रेति ॥ नारदोपि ॥ अकालजेषु नृपतिर्विद्युद्गर्जितवृष्टि
षु ॥ उत्प्रातेषु विविधेषु सप्तरात्रं न तु व्रजेति ॥ इति ॥ विविधत्वं दिव्यांतरिक्षे
नौ समेहेन ॥ यत्प्राह श्रीपतिः ॥ सौहामिनी वर्षरागर्जितेषु नाकालजेषु प्रवसेन्
रंजुः ॥ सप्तरात्रान् ॥ ध्रुवमद्भुतेषु दिव्यांतरिक्षे कृत्तिजेषु चैव सिति ॥ यं यक
र्वात्रोत्पातयद्गणान्कृतं ॥ उत्प्रातश्च तौऽज्जहानीति शुक्लाशुभप्रकरणेऽसि

या०

७६

हितत्वात्॥ अत्रोत्पाता के^{क्रा०}तु व्यतिरिक्तो^१ इष्टव्याः॥ केतौ तु या वदृशे^२ नंगसननिषेधः
यदाह मपि पुत्रः॥ या वदभ्युदितः केतुरत्नमेवोपगच्छति॥ तावद्वा जानगष्टे तनव
र्ते तगतोऽन्यथेति॥ अत्र श्रीपतिवाक्ये सौहार्मिनीत्यादिपुत्रात्कालिक एव निषेधः॥
आसप्तरात्रादिति तूत्तराईपरितेष्टूत्या तेष्टे वसंवध्यत इत्याहुः॥ यत्ताहुः वसिष्ठः
प्रयाणसमये यस्य विद्युन्नीहारवृष्टयः॥ अकालजांमेवेत्येतत्तदा मंगकरानृणा
मिति॥ नवदेहलीहीपन्यायेनो नयवाया सप्तरात्रादिति सेवध्यत इति वाच्यं॥
गौरवापत्तेः॥ कथं॥ सकृदुच्चरितः शब्दः सकृद्वर्षप्रत्यायेक इति न्यायेनैकत्र
वत्रापरत्रासंवधः स्यान्नो नयत्रा नचो वृत्त्यासेत्यतीति वा^३च्यं॥ आहतौ
प्रमाणान्नावः॥ अत्रोच्यते॥ आसप्तरात्रादित्युभयत्रापि संवध्यते॥ ध्रुवमद्रुते
पुष्टिचान्तरिकृष्टिजेष्टुचैवमितिसमुच्चयद्योतकस्य चकारस्य स्पष्टानुवृ

राम
७६

तिसूचकस्यैव कारस्यकरणात्। अतएव नारहोपि। अकालेजेषु नृपतिर्विद्युन्नीहा
रवृष्टिषु। उत्थातेषु विविधेषु सप्तरात्रं न तु ब्रजे हि ति दोषानुवाहपूर्वकं सप्तरात्रं न तु
ब्रजे हि ति वाक्योतेऽभिधाति स्म। कश्यपोपि॥ उत्थातेषु विविधेषु तडिङ्गर्जितवृ
ष्टिषु। अकालेजेषु सत्सु सप्तरात्रं न तु ब्रजे हि ति। प्रयाता समये यस्येति वसिष्ठवाक्यं
प्रयाता हि वसोत्यन्नस्य विद्युद्वाहेर्होषातिशयसूचनार्थं। तेन तस्मिन् हिनेनैव गद्ये हि
त्यर्थः। वृष्ट्या र्थं स्वयमेवात्रेव ह्यतिथिमास्तु इति॥ ॥ अथ राज्ञ एकदिनसाध्ये
एकस्मान्नगरान्नगरं तरगमनैचि कीर्षिते हि कशूजाद्यभावे वंशस्थविरेणाह
। महीपतेरेकदिने पुरात्युरेयत्वा सवेतांगसनर्षवर्शको॥ भवारशूलप्रतिष्ठकं यो
जिनी विचारयेन्नैव कुरापि पंडितः॥ ७४॥ यथा वाराणसीनगराच्चरणाङ्गिगमनमेक
दिनसाध्यं॥ तदहन्यत्रापि महीपतेराज्ञः पुरा हेकस्मान्नगरात्युरेन गरोतरे एकदि

या०

७७

ने एव गमन प्रवेश कौ स्यात्तां को र्थः । यस्मिन्नेव हि ने ए कस्मात्पुराज्जमनं तस्मिन्नेव च
नगरांतरं प्रवेशः ॥ तत्र यथा कथं चित्यं चांग शुद्धिमा लोच्य न रुच शूलं च प्रति शुक्रस्य
योगिन्यश्च । एता रोषा न्यं डितः क हापि नैव विचारयेत् ॥ उक्तं च नृगुणा । एकस्मिन्
पि हि वसे य हि चेज्जमनं प्रवेशश्च । प्रति शुक्र वार शूलं न चिंतयेद्यो गिनी पूर्वमिति
। य हा तु हि न से हेन यात्रा प्रवेशो भवतस्त हा यात्रायां प्रति शुक्र वार शूलो हि विचा
रोस्त्येव ॥ अथै क हि ने साध्ये निर्गम प्रवेशा रू पे कार्ये चि कीर्षिते किं विचार्य मि
त्या शंकेयो तर मनु षु मा रु य द्ये कस्मिन् हि व से म ह्नी य ते निर्गम प्रवेशो स्तः ॥ तर्हि
विचार्यः सु धिया प्रवेश कालो न यात्रि कस्तत्र ॥ ७५ ॥ स्य ह्यर्थं यद्यं । प्रवेश
कालो गृह प्रवेश प्रकरणो बह्य ते यात्रि को यात्रा सं व धी कालः ॥ तत्र नगरान्तरं
गरान्तरं गरांतरं गमने । य हा रुः गर्गः । प्रवेश निर्गमो स्यात्तामेक स्मिन्नेव पि वा

राम
७७

सरे। तत्ता प्रावेशि कंचित्त्वं बुधैर्नैव तु यात्रिकसिति॥ प्रावेशिकं वासरं। यात्रिकं च वासरं
। वापुंसिकी वेदि वस वासराविति वासरशब्दस्य नपुंसकत्वात्सामानाधिकरण्येन संब
धः। अत्राहुः। एतात्पद्योपनिबन्धेन प्राकपद्योपनिबन्धस्याजागलस्तन्नायमानत्वमस्ति
ककर्तृकत्वात्। सिन्नकर्तृके तु नांयं होषः। यथा संसृति वा कथयोः। अत्र सः साधिः। ए
कस्मिन्नेव रिने यात्रा प्रवेशकालयोः किं यद्वाटिका कृतो विलंबस्तिष्ठत्येव परंतु
यात्रा समये न ज्ञायतीया तारिकमहा होषजातं विचार्य बानवेति संदेहः। यदि वि
चार्यं तदा विज्ञेय प्रयागे त्रिनवसी होषमनुष्ठुभाह॥ प्रवेशान्निर्गमं तस्मात्प्रवेशान
वसेतिथौ॥ न ह्यत्रे $\times 9 \times$ शिथ्योक्तं प्रतिशुक्राद्यपि विचार्यं। यद्दिन विचार्यं तदे
हमपि न विचार्यं एवं सति नृपु वा क्यमनर्थकं स्यात्॥ ननु सामान्य विशेषना
नेन प्रतिशुक्रादिकं बाधकं न विद्यतीति चेन्न। एतत्प्रकरणापत्तिनां शुभाशुभ

या०
७८

प्रकरणं उक्तं चेदेषाणां नास्ति सामान्य विशेषभावः। अयं विचारो योगसिद्धिर्द्वरिणपत्ती
नामिति पद्य व्याख्यानेऽतिरुतः। तस्मात्प्रकरणद्वयपठिते लोपविचारेऽसक्तवि
ना॥ वचनं होष त्यागोपाहाने विचारो न निर्णयपक्षवीमवगाह इति प्राक्यद्योय
निबंधः सार्थक इति ५३५ पितथा वारेनैव कुर्यात्कहाचन॥ ७६॥ विविधो नवमी
॥ प्रयागानवमी प्रवेशनवमी। तिथिश्च नवमी। तत्र गुरु प्रवेशे तिथितो नवमे
तिथौ निर्जसं न कुर्यात्॥ इयं प्रयागानवमी। पुनश्च गमनं हि वसानवमे तिथौ गुरु
प्रवेशं न कुर्यात्। इयं च प्रवेशनवमी। नवमी तिथिस्तु असिद्धे वयहाहव सिद्धे
नवमी ज्ञेया विविधा प्रवेशनवमी प्रयागानवमी च॥ नवमसहिने निर्जसतेः प्रवेश
नवमीति विख्यातं। नवमसहिने प्रवेशे त्वयागानवमी हिने चेत्तत्तं नवमीति त
यं यात्रायां प्राणहानिहं यातुरिति। अत्र यद्येतु नवमी होषः। प्राशुक्तत्वात् नोपनिव

त=३

नवमी=२

राम
७८

७

६॥ ननु प्रयागानवस्थांति योचनवस्थां यात्रा निषिद्धेति युक्तं ॥ प्रवेशानवस्थां तु व
हिः स्थस्यपुंसो गृह प्रवेश निषेधस्यैव युक्तत्वात्कथं पुनस्तस्य स्वगृहाद्गमन
संभवो युक्तः ॥ अतो रोषाभिधानसपिनयुक्तं ॥ उच्यते ॥ यद्यगृहान्निर्गतेः पु
मानैवाद्यीष्टमेव कृतकार्यः सन् सप्तमेऽष्टमे वातिथौ गृहं प्रविष्टः स चेत्पु
नः कार्याति या तवशात्प्रवेशति ॥ येः सकाशात्तृतीया द्वितीया वा याति
थिः प्राङ्निर्गमतिथि तो नवमीतिथि स्तस्यांतिथौ यात्रां नैव विरध्यादित्य
र्थः ॥ ननु त्रयीति ॥ तथा ते नैव तिथि तुल्येन प्रकारेण न कृते वारे वा कुर्यात्
न यात्रा नैव कुर्यात् ॥ अयमर्थः ॥ यस्मिन् कृते गृह प्रवेशः कृतस्ततो नवमेन
कृते प्रयागं न कार्यं ॥ यथा मृगे प्रवेशो हस्ते गमनं ॥ निर्गमन कृत्वा नवमेन
कृते प्रवेशो न कार्यः ॥ यथा हस्ते गमन मुत्तराषाढा यो प्रवेशः ॥ अत्रापि प्रा

शा०
७९

गमिहितरीत्या यात्रापि निषिद्धा । एवं वारे पि ध्ये यं ॥ यथा बुधवारे प्रवेशस्ततो नवमे दिव
सि सुर्वारख्ये प्रयागं न कार्यं ॥ गुरुदि वसाच्च न वसे शुक्रारख्ये दिवसे प्रवेशोऽपि न कार्यः
त्यर्थः ॥ यद्वा रुद्रगर्जः ॥ प्रवेशानिर्गमश्चैव निर्गमश्च प्रवेशानं ॥ न वसे जातु नो कुर्याद्विष्णो ॥ ७८ ॥
कारेति यावतीति ॥ ॥ अथ यात्रादिनीयं विधिं शालिनीयं ह साह ॥ अग्निं कुत्वा देव
तं पूजयित्वा नत्वा विप्रानर्चयित्वा हि गीशं । हत्वा हानं ब्राह्मणेभ्यो हि गीशं ध्यात्वा
चित्तेभ्यो मिपालोऽभिगच्छेत् ॥ ७९ ॥ स्वष्टार्थं पश्य ॥ यद्वा रुद्रनारदः ॥ कुता शनं तिलैर्दुत्वा
पूजयेत्तद्दिगीश्वरं ॥ प्रणम्य देवभूदेवानाशीर्वाहैर्नृपो ब्रजेति ॥ वसिष्ठेयि ॥ हि
गीश्वरा कृतिं कृत्वा सुवर्णं नखसंचकैः ॥ स्वस्ववर्णैः सुगंधाब्जैर्धूपैर्हीयैर्मनोरमैः
॥ तद्वर्णवस्त्रैर्नैवेद्यैर्मत्स्यासम्यक् पूजयेत् ॥ तद्दिगीशं सुसंपूज्य तिलहोमं च का
रयेत् ॥ तैव ज्ञायततो दद्यात्पत्तिमोभूषणं चित्तं ॥ देवान्गुरुन्यत्तु विप्रान् स्वस्ति ॥ ७९ ॥

राम

वाचनपूर्वकं। नत्वा तुष्टः प्रीतमना ब्रजे नंगलनिखनैरिति। अत्र यात्रादिना त्प्राक् सप्तदिन
मध्ये शुद्धकृत्जनमुक्तं॥ अहं पूर्वं विजयस्नानमुक्तं। सप्तमे दिने यात्रा सखश्च॥ येदाह वरा
हः॥ यात्रा वा कूसनाहाहुयक साहाय्या ताच्यहं पूर्वं कथितं विजयस्नानयह यज्ञः सप्तमे
दिवस इति। तदेतद्वराहो वृद्धाया यां मरुता यथसंहर्सेणा मिहितं ततएवावधार्यो
वसिष्ठादिभिस्तुतिगीरो ध्यानान्युक्तानि ताच्य पितृ तत्पूजायां पाठान्तैव पठितव्यो नी
तिनास्माभिर्लिख्यते॥ गमनसमये ध्यानमिन्द्राय नमः॥ अग्रे येन मद्रत्यादिना पिसं
भवति॥॥ अथ नरुत्तराणां होहृत्तान् राहूलविक्रीडिताभ्यामाह कुल्माषास्तिलतै
लुलानपितया माषांश्च गवंदेधि त्वाज्यं दुग्धमथैरामां समपरं तस्यै वरक्तं तथा॥
तदत्यायसमेव चाषपललं मार्जचराशंतथाषाष्टिकं च प्रियंग्वपुपं मथवा
चित्रां उजांसत्फलं॥ ७८॥ कोर्मशारिकगोधिके च पललं शाल्यं हविशं हृया दृहेस्या

या०
८०

कृशरा न्नमुद्रमपि वापिष्टं यवानां तथा॥ मत्स्यान्नेखलु चित्रितान्नमथैवाह ध्यन्तमे
वं कसाद्रह्यामह्यमिहं विचार्यमतिमा न्नहं तथा लोकयेत्॥ ७६॥ अथप्रथम
पद्येवतुर्थं चरणेषीत्यत्रछं हो भंगोस्ति स गुरा प्रहे पाकरणात् । सत्यं । येदेवेति विंगलस
त्रेण पकाररेफ संयोगे ह काररेफ संयोगे च प्राप्ते स्थलघुत्वा मिधानात् । तथा च कलि
हासः॥ गृहीतपत्तुद्रमनीयवस्वेति । तद्वदत्रापि छं हो भंगोऽस्ति । सूत्रे अकारोच्चार
णमुद्रा खसुरवा र्थे । तेन धीत्या हावपिलघुत्वं । अन्ये तु संयोगमात्रे परभूते लघुत्वं
मतीव प्रयत्नेन तयेत्याहुः । उक्तं च सरस्वती कंठभरणे । य हाऽतीव प्रयत्नेन सं
योगादेरगौरवं न छं हो भंगमथाहुस्तत्त हावायसूरयइति । अत्रो हाहरणं
मायणे । कृतार्थाश्च कृतार्थानां मित्राणां न भवंति योऽतान्मृतानपि कव्याहा
कृते प्राप्नोयुर्जतइति । एतच्च कृत्वा गदितो मया त्वं सीतो यत्वं मे प्रकुरुष्वतु

राम
८०

दिमिति च॥ तेतोऽती प्रयत्नेनात्र प्रीत्यस्योच्चारणो प्राग्वा र्णस्य लघुतैव॥ तेन स गणपदे
परवतया सतिष्ठेत्तं भंगमावाहृत्य लमतिप्रसंगेन॥ इत्याद्युक्ते च श्रिन्यादि सप्तविंशतिमे
पुनरुक्तं होहं कुल्माषानित्यादिकमिदं स ह्यसह्यं वर्णिते हेन देशे हेन वा इहं स ह्य
मेतत्सह्यमिति विचार्य स ह्यसंभवे सहेतुः॥ असह्यसंभवे आलो कयेत्परयेत्तस्य श्येद्वेत्य
विधेयं॥ यथा॥ अश्रिन्यां कुल्माषानरुतस्विन्नमाषान्॥ भरण्यां तिलमिश्रतंदुलात्॥ कु
त्तिकायां माषान्॥ रोहिण्यां गव्यं गोसंवैधिर्हृदि मृगे गव्यमाज्यं घृतं॥ आर्द्रायां दुग्धं गव्य
मेव॥ पुनर्वसा वेणुमासं हरितामासं॥ पुष्ये तस्यैव मृगस्य रक्तं रुधिरं॥ अश्लेषायां पायसं दु
ग्धमध्ये वद्वि संयर्के रापाचितं तंदुलान्॥ मघायां चापस्य पक्षिणः॥ पल्लवं मासं॥ पूर्वाफा
ल्गुन्यां मृगस्यैवं मार्गमासं॥ उत्तराफल्गुन्यां शशस्यैवं शशमांसं॥ इत्येव षष्ठिकं षष्ठि
कान्तं साठीति भाषया॥ चित्रायां प्रियंगुफलैनी॥ स्वात्यामपूयं घृतं यक्कोमह्य विशेषः॥

या
८१

विंशत्वायां चित्रां उज्जान्नावावर्णान्यक्रियाः॥ अनुराधायां सत्यलसुतमफलसाम्राट्।
ज्येष्ठायां कुर्मस्य कद्रुपस्य हं कौर्मसासं। मूले सारिकायाः परिक्रिया इहं सारिकं
सासं॥ पूर्वोषाढायां गोधया इहं गोधिकं सासं॥ उत्तराषाढायां शाल्यं शाल्यस्य परिक्रि
या इहं शाल्यं पल्लवं सासं॥ स्वावितुशाल्य इत्यमरः। सारसलमिति भाषया। अस्मि
जितिहविष्यं मुद्रादि॥ अवरो कुरारान्नं रिवच्चडी। धनिष्ठायां मुद्रान्नं मुद्राहने।
शतमे यवानां पिष्टं। पूर्वाभाद्रपदायां मत्स्यमिश्रितमन्नमोहने। उत्तराभाद्रपदा
यां चित्रितान्नं नानाधि विधैस्त्रैर्जोधूमादिसिः। पर्क्केर्मिश्रमन्नमोहने मिति कैचित्
। वयत्वे वं व्याकुर्मः॥ यवतंदुलतिला मेषी दुग्धेन यक्कामेष कर्त्तव्यं रक्तेनारक्ता
श्चित्रान्नं शहेनो चं ते म इति॥ रेवत्यां हृदयन्नं हृदयोहने मिति॥ अपि। च। तत्र येत्या
रीकवेन्यव्यानिपाहपूरणार्थानि। यराह नारह॥ कुल्माषाश्च तिलान्माषा

राम
८१

नृधिगबंष्टतेपयः॥मृगमांसं च तत्सारं पायसं चाषकं मृगं।शशमांसं च वाष्टिः कथं प्रियं कं^{गु}
 प२ म पूकं।चित्रां ड जा न्यूलं कूर्मसारं गोधां च शल्यकं।रुविष्टं रुशरान्नं च मुद्गान्नं च वषि
 ष्टकं।मस्यान्नं चित्रितान्नं च दध्नान्नं च स्वसा क्रमादिति।तत्सारं मृगरुधिरं॥अत्र चि
 त्रां ड जा फलमित्येवमेव होह दमाहुः॥तन्न चित्रां डं च फलं तत इति कश्यपेन पृथगु
 क्तं॥अं ड अं ड जा उच्यते॥अं ड गतवै चित्राभावात्॥यतु श्रीपतिवाक्ये चित्रां ड जायाः फल
 मित्युक्तं तस्यार्थेन विदुः॥प्राशाः प्रियंगु चित्रां ड जा फलं यावकं कुलित्याश्चेति वराहपट्ट
 व्याख्याने च चानाना काराः परिरुणाश्चित्रायां प्राश्याः॥फलानि प्रसिद्धानि स्वाताविति
 नष्टोत्पलो व्याख्यातः॥चित्रान्नलक्षणमुक्तं हीपिकायां॥अजा रेणुसंस्विनायवाः
 सतिलतंतुला॥अजकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चिचान्न संज्ञका इति अत्र यदसह्यं दुःप्रा
 पं वा तत्सृत्वा हृद्वा वाह त्वा वा गंतव्यमित्याहुः गुरुः॥अलभ्या लभ्य मरुवा स्मृत्वा स्य

या०
८२

प्रायतान् वजेत् ॥ इत्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टमादिषु भूपतिरिति । आदिशब्दातिथिवादि
उदाहरेषु स्मरणं स्य नर्त्तनं नानं मरुणं वा यथा समं वंधेयं । नरुच होह रेपु वसिष्ठादिय
येषु क्वचिद्देहस्तत्र वि कल्यस्तुल्य वलत्वात् ॥ मरुह इति । मरु अरु न इति धातुचुरा
दिस्तस्मात्सत्यापयाशेति स्मार्थेण जंता द्विधिलिङिति पिशवा हो वरु ते इतश्चेती
कारलोपे मरुये इति भवितव्यं न तु मरुह इति कथमयं प्रयोगः । उच्यते । चुरादि
भ्यस्तुणिज नित्योस्ति अनित्यरायं ताश्चुरादय इत्युक्तेरेवं सति णिजभावे मरुर्वि
धिलिङि मरुह इति सिद्ध्यति ॥ ज्ञायकं चात्र । चुराहो हि चित्तिस्मृत्या मिति वि
तेर्ज्ञातेरिति ककरणं । तद्विचिंतित इत्याह्यविहितो नुम्रधा तोरिति नुमिसत्य नि
दितो ह्यलउपधायाः । द्वितीति नलोपो माभूदित्येवमर्थं कृतं । नित्ये तु णिचि नलोपस्या
प्रसंगे हि हि त्वं वृथैव भवति । नुमर्थमिति चेन्न । चिन्तस्मृत्या मिसनुम्कमेव पठितव्यं

राश

८२

११

किमिदित्वेन। एवं सतीदित्वं कृतं जापकमुत्कार्यस्य संयन्नमिति। अतएव सहीया लवचः श्रुत्वा
जुष्टुः पुण्यामावरा वा इति विशद्वनार्थस्य चोरादिकस्य घुषे र्घोषयामासुरित्यर्थे ज्युष्टुः
त्यादिसहा कविप्रयोगोपपत्तिरिति वासनः॥ पक्षे चोरतीत्यादिप्रक्रिया कोसुही कृत्वेत्याह
स्मेत्यत्सतिप्रसंगेन। अथवा व्यक्तमेव यदित्यं। स्वाहेतया लोकयेदिति॥७६॥ अथ हिन्दो
हमनुष्टुप्माह आज्यं तिलोदनं मत्स्यपयश्चापियथा कम्॥ स ह्येदो हं हिन्दुमाशां पूर्वा
दिकं व्रजेत्॥७७॥ आज्यं घृणं पूर्वस्यां॥ तिलोदनं तिलमिश्रमोदनं हीकृता स्यां। मत्स्यप्र
सिद्धं पश्चिमायां॥ ययो दुग्धमुत्तरस्यां॥ एतद्यथा कसं हिन्दुसमीष्ट हिन्दुवन्दो हं मत्स्य
येततः पूर्वोदिका माशां जिगमिषितां हि शं व्रजेत्। यत्साहृषीयतिः॥ आज्यं तिलोदनम
त्स्यपयोमिः प्राक् प्रसुति कसशः खलु भुक्तेति॥ नारदेन त्वन्यथोक्त। घृतान्नं तिलयि
ष्टान्नं मत्स्यान्नं घृतपायसं। पागादिकमशोभुत्कायातिराजा जयत्यरीन्। वसिष्ठेनापि।

या०
८३५

हृतांशकशरान्नंचमस्यान्नं हृत पायसं। पूर्वादिषु क माद्रुक्तायातासिद्धि सवाप्नुयादिति। अत्रै
वं विरोधे विकल्यो यथा देशाचारवाद्यवस्था॥ अथ वारहोहदमनुष्टुप्मादरसालं पायसं
कांजी शृतं दुग्धं तथा हधि। पयोऽशृतं तिलान्नंचम रुयेद्वारहोहं॥ ८३५॥ रसात्ता शर्करा
हधिसरिचकथूरैलासंस्पृष्टा लोके शिखरिणीति प्रसिद्धा तारविवारे। पायसकांज्यो प्रसिद्धे
सोमसंगलवारयोः॥ शृतं यक्कं दुग्धं बुधे। शृतं या कइति साधुः॥ तत्रापि ह्रीरु विषावेति वा
र्त्तिकात्प्रसूते ह्रीरे साधुत्वं॥ हधि प्रसिद्धं गुरुवारं। अशृतं यक्कं दुग्धं शुके॥ तिलान्नं ति
जसि प्रमोदनं शनौ। एतद्वारं होहं हंर विवारा होकमेतामहयेत्॥ यहा हृषीपतिः॥ मज्जि
कांस हृत पायसं तथा कांजिकं शृतं पयो हधिक मात्॥ ह्रीरु मक्कथित कंतिलौ हनं वार
होहं ह विधिर्बुधैः स्मृत इति। वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्वपक्व विशेषो नाभ्यधा
यि। मज्जिकां परमान्नंच कांजिकं च पयो हधि। ह्रीरं तिलौ हनं पुक्ता मानु वारादिषु क मादि

राम
८३

ति॥ मज्झि कारसाला । स्याद्भूसा ला तु मज्झि के त्य नि धा ना त् ॥ गुरु स्तु वि शे ष सा ह्मं सूर्य वारे धु तं
प्राश्यं चंद्र वारे यय स्त था ॥ गु ड मां ग र के वारे बु ध वारे ति ला न पि ॥ गु रु वारे र धि प्रा श्यं शु क रा
रे य वा न पि ॥ सा वा न्नु त्का रा ने वारे शू ले ग द्ध न्न हो ष जा यि ति ॥ ॥ **न्य य ति थि** हो ह्मं व स
त तिल का द्यं र सा ह्म । प ह्मा दि तो ऽ के द ल तं तु ल वा रि स र्पि श्रा णा ह्म वि ष म पि ह्मं स ज ले
त्व पू षं ॥ मु त्का व्र जे दु च क सं बु च धे नु मू चं या वा न्न या य स गु ड न सृ ग न्न मु ड्रा सं ॥ ८ श
प ह्मा दिः प्र ति य त् त स्या त्य प लो ये पंच मी प्र ति प ह्मा दि पंच द श ति थि षु क मे ण ति थि हो ह्म
हं मु त्का व्र जे त् ॥ यथा ॥ प्र ति य दि च्च र्क स्य क र्क वि शे ष स्य ह्म न्नि य र्ण नि रु ड् ड ति भा वा ॥ ९
॥ च म्या मं बु ज ले । द श म्या धे नु मू चं फ ल पू रो वी ज पू रो रु च को मा तु लिं ग के ड् ड त्य ज र ॥ १०
॥ द्वि ती या या तं तु ल वा रि प्र ह्मा लि तं तु ल ज ले । तृ ती या या स र्पि र्घृ तं ॥ चतु र्था श्रा णा य वा र्ग ॥ अं
विलि इ ति भा वा ॥ पंच म्यां ह वि ष्यं मु ड्रा दि ॥ ष ष्ठां हे म ज ले प्र ह्मा लि त सु व र्ण ज ले ॥ सप्त म्यां म पू षं ॥

था०

८४

५ = रं

अष्टम्योरुचकं बीजपूरफलं फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलिंगके इति त्वमरा नवस्यासंबु
जले ॥ दशम्यो धेनुमूत्रं त्रीगवी मूत्रं न तु वृषसूत्रं धेनुशब्दं गृह्णात् ॥ एकादश्यां यावान्नं य
वविकारं ॥ द्वादश्यां पायसं त्रयोदश्यां गुडमिलितं विकारं ॥ चतुर्दश्यां मसूकरुधिरं यंच
दश्यां मसूक्रानोरनमिश्रितं मुद्रान् यत्तद्गृह्णस्यति ॥ अर्कं यत्र भवेद्यत्तु प्रथमा
या तु भक्त्या ॥ द्वितीयायां भवेद्यत्तु तृतीयायां यथासंख्यं यथा
गूः स्यात्ततो यथा पंचम्यां तद्विषयं स्यात्तथा वा कांचनोदकं ॥ अपूपं भुक्तिः सपूस्याम
ष्टम्यो बीजपूरकं नवन्यां तोयपानं स्याद्भोज्यं सूत्रं तु तत् ॥ परं दश्यां यवान् द्वादश्यां
पायसं भवेत् ॥ त्रयोदश्यां गुडं लेह्यं रुधिरं स्याच्चतुर्दश्यां मुद्रादनं भवेद्भोज्यं यंच दश्यां
पिपासना ॥ यत्तु यो रुसयोरेवं यात्रो योजे विधिः स्मृत इति ॥ हे वज्रमनो हरे पिकचि
हरे ॥ यथा ॥ अर्कं हलतंतु लोदकसर्पिर्विहविश हृदिसुवर्णपय ॥ तिलवारिणी

एका =

राम

८४

८३

ज पूरकमध्याज्यकसूत्रयिष्टि काश्चापितिलपिष्ट कंदमूला मिश्रा कमथशस्तवृक्षप
र्णा मि।प्रतिपत्य मृतिषु पुत्का प्रस्था ता सिद्धिमाप्नोतीति। ननु कालभ्या लभ्य न क्ता
वास्मृत्वा दृष्ट्वा यतान् व्रजेत्। इत्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभा हिषु भूयतिरित्यु
रुक्ते वाराहिषु हो ह हा मि धानं सार्थं कं॥ विहितेषु पुनर्न कुरुति थिन कुरु वाराहि
षु हो ह हा मि धानं सार्थं। शेषनिवारण फलको हि हो ह दस्त द भा वे त द्वेय र्थ प्रसंगा
त्॥ उच्यते। दुष्टभा हिषु भूयतिरित्यत्र दुष्टत्वं किं नैसर्गिकमुतान्याहित मिति विशे
षानमि धानात्सं त्या वश्यं क गमने राज्ञां ल ग्न बलेनैव गमन प्राशस्त्या मि धाना
द्यद्विविहित न कुरुष्वपि कूरय ह सा हित्या हिर्म हान् शेषः संभावितो स्ति त हा त द
पा करणाय हो ह हा मि धानं युक्तं॥ एवं सर्ववर्णानामप रिद्य दंड विरुद्ध तारा कूरय
ह सा हित्या हि हो म हो ष निवारणाय हो ह हो क्तैः सार्वक्याच्च। एवं विहित तिथि हो

या०
८५

हला निधानं योजिन्यादिदोषनाशार्थं। सकुरराशेरशुभातिथिः स्यादित्येतद्दोषानिधा-
 नं चरत्नमालायां। आद्याश्चतस्रः। कियपूर्वकोणासंपांचतुल्लमिहपंचमीस्यात्। पराः परे-
 षोपरतस्तथैव सकुरराशेरशुभातिथिः स्यात्तद्वृत्ति। एवं वारः होरु होक्तिरपि वक्तिं हुवा-
 सरवारशुभारिहोषहान्यासार्थिका॥ हिजेहोहोक्तिरपि विविधप्रतिबुधप्रतिभौ-
 मादिहोषहान्यासार्थिका॥ ॥ अथ गमनसमयमेवंविधिं प्रहर्षिताद्युंरसारु॥ ॥ उहु-
 त्यथ मत्तएव हकिरां धिं दार्जिंशत्यहमभिगत्य दिश्ययानं। आरोहेतिलेष्टतेहम-
 तास्रपात्रं हत्वा होगण कवरायचप्रगच्छेत्॥ ८३॥ राजा गमनसमय एव प्रथमतो
 हकिरां धिं हकिराचररामुहुत्य पश्चाद्दार्जिंशत्यहं दार्जिंशत्यहपरिमितां भूमिं ग-
 त्वा दिश्ययानं वक्ष्यमाणं हि जिशेषहस्त्यादियानमारोहेत्। यदा हुगुरुः॥ ८४॥ पूर्व-
 हकिरामुहुत्य पादं यायान्नराधिया॥ दार्जिंशतं यदंगत्वा यानमारुह्य संव्रजेत्

राम
८५

इति। वराहोपि। कल्याणानामसचिवा पूजनायुधीयैवज्ञविप्रजन कंचुकिमध्यसंस्थः
। द्वाविंशतं समुपगम्य पद्मानि भूसौ प्रागाहिनागरशवाजिनरैस्तु यायादिति। तिलेति
। अरिहारासमयेतिलघृतैर्मस्यहितं तास्यपत्रमाहोमणकवराय ज्योतिर्विद्येष्टाय
चकार। अन्येभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दानं दत्त्वा प्रगृह्यत्। यत्तद्गुरुदेवताम्रपात्रेति
लान्कृत्वा स घृतान्कृमसंयुतान्। निवेद्य विप्रमुखाय देवजाय विशेषत इति। **अथावसर**
प्राप्तानि स्त्रिययानान्यनुष्टुभाह्वाच्या गच्छेज्जेनेव दक्षिरास्यारथेन हि। हिशिप्रतीच्यामश्च
न तथोहीच्यानरैर्नृप॥४॥ स्वष्टार्थं पदं नरेनरवाद्यैः सुखरवासनादिभिः॥ यत्तद्गृही
यति॥ हस्तिरथाश्च नरैर्याहिराजायाः तितराश्रयत्वात् श्वकमिति॥ वराहोपि। प्रागाहिनागरश
वाजिनरैस्तु यायादिति। अथ निर्गमनस्थाना निपातकालेकं द्रुतं दत्त्वा॥ देवगृहाद्वागुरुस
दनाद्वा स्वगृहान्मुख्य कलत्रगृहाद्वा॥ आर्यहविर्ध्वविप्रानुमतः। पश्यन् शृण्वन्मंगलमेवा

या.
८६

॥८४॥ देवा विष्वा दयः पूज्येते यस्मिन्गृहे तद्देव गृहं। गुरु र ध्याय कः स्वस्य। कुल गुरु र्वा॥
स्व गृहं स्वशय्या गृहं। वडु स्त्री त्वसंभवे सुरव्य के लत्रं पट्टराज्ञी तद्गृहं॥ एषां मध्ये मनोऽभी
ष्टाद्गृहात्स कारात् भोजन संभवे ह विष्टमन्नं प्राश्य मरु यित्वा विष्टे ब्राह्मणै रनुमतः कृ
तोत्साहः। मंगलं मंगल इ च मनो भीष्टं पश्यन्सन् शृ एवं सन् एयात्त गच्छेत्। यत्ता हलस्तः
। स निकै ता देव गृहात्प्रधानं तारा श्रयाद्गुरु गृहाद्वा। यां क्ति ता न्निकार्यः प्राश्य ह वि
ष्टे द्वि जानुमतः। द्विजो विष्टु क्रमाद्भूपं मंत्रेणानेन चालयेत्। इदं विष्टुर्विचक्रम इत्ये
वं पादमुद्धरेत्। मंगलं लानितत्तः पश्यन् शृ एवं स्ततो ब्रजेदिति। वराहो
यि। चेतः पुरादा स्वनिवेशनाद्वा सिंह सना ह्निय रिश्रद्वा। कुर्यान्न रेडः प्रथमं प्रया
रां विष्टेः शतायेः कृतमंगलाशीः। इदं विष्टुर्विचक्रम इत्येवं पादमुद्धरेत्॥ अमुकस्य
वधायेति हस्तिरांक्षितियोन्यसेदिति। अश्विय रिश्रद्वा ग्नि ह्ये त्र गृहं। अथ ग सन का

या-५

८६

दि ६

लेनिर्णीते सत्यपि स्वस्यावश्यक कार्यानिष्ठा तद्गमनविज्ञं वेवर्णकमेण प्रस्थानवस्तु नियुक्त
भिरी **छेदसाह** ॥ कार्याद्ये रिद्रुगमनस्य वेदिलं वो नृदेवा हि निरुपवीतमायुधं वा कौडवा
मलफलमाशुचालनीयं सर्वेषां भवति यदेव हृत्पियं वा ॥ ४४ ॥ किंच वा वश्यं कं कार्यना नृ
रिति गमनस्य वेदिलं वः स्यात्तदा विचारिते यात्रालये नृदेवा हि निर्जोह्मरा प्रभृति सि
रे तानि वस्तूनि आशुचालनीयानि प्रस्थापनीयानि ॥ यथा ब्राह्मणेनोपवीतं यज्ञो
पवीतं ॥ रुत्रियेण युधं ॥ वैश्वेन मधु ॥ शूड्रेणामलं निर्मलं फलं नालिकेरं ॥ यदाह
वसिष्ठः ॥ तस्मिन्मुद्रुर्त्तस्वयमप्रयारो प्रयोजनाये हि तयाच देवात् ॥ तत्रैव तन्निर्ज
मने च कार्यं स्वीयासनी चापि तदुच्यमानमिति ॥ राजमाते उः ॥ प्रस्थाने ब्राह्मणादीनां य
ज्ञसूत्रमथायुधं ॥ मध्यामलफलं वैव प्रशस्तं वृद्धिकारणमिति ॥ वाच्यं वा सर्वेषां वर्णा
नां यदेव हृत्पियं मनोऽभीष्टं ते देव प्रस्थापनीयं ॥ उक्तं च वसिष्ठेन ॥ श्वेता तपत्र ध्वज

पा.
८७

चामरास्वविभूषणोत्प्लिषगजां वराणि। अहो लि कार त्तरया श्ववारानुशय्यासनाद्यं मनसस्त
भीष्टमिति। नार होयि॥ अथया रोस्वकं कार्ये मपे ही भूपतिस्तया॥ कु
र्यान्निर्गमनं दृज ध्वजवाहनसंयुतमिति॥ ॥ अथस्वयं गमने किय दूर प्रस्थानं कार्यमि
त्येत हा शंक्य प्राच्यमतेन प्र स्थानप रिमारां मं ही कां ता यं रसाह॥ गे ही के हां तर मं पि गम
स्तर्हियाचेति गर्गः सीमन्तः सीमांतरमपि भृगु बर्ण विह्वयमात्रे॥ प्रस्थानं स्यादिति कथ
यते थो मर द्वाज एव यात्रा प्रोक्ता बहिरिह पुरा स्यादसिष्टो वतीति॥ ८८ ॥ स्वगृहात्परगृ
हमति समीपवत्यपि तत्रापि चे ऊमो गमनं स्यात्तर्हियात्रा जातेति गर्गः कथयते॥ अथवा
स्वग्रामसीमा मुखं ध्यसीमांतरं ग्रामां तरसीमां प्राप्य वसेदिति भृगुः कथयते॥ अथवा म
हतायो द्वा स्व वलेन ह्रियमाणाः शरो याव हूरं ग कृ तिता व न्मा वं प्रस्थानं स्यादिति भरद्वा
जः कथयते॥ अथवा पुरा न्न गरो दहिर्यात्रा कार्या स्यादित्येवं वसिष्ठ कथयते॥ य हा हराज

राप्र
८७

सार्तडः॥ गृह्णन्ति होतरं गार्गीसीमन्तः सीमां तत्तरं भृगुः॥ शरके पारद्गराजो वसिष्ठो नगरादहिरिति। ए
व च यथा योग्यं कार्यं स्यादवश्यं कर्तव्यं यामना वश्यं कर्तव्यं च धेयं॥ ॥ अथ मुनि सतेन प्रस्थान
परिमातो वसेत तिलकयाह॥ प्रस्थानमत्र धनुषां हि रातानियं च केचिद्दृष्टं तद्वयमुच्यते तत्
शेवचान्ये॥ संप्रस्थितो यद्गृहमेति रतः प्रयातो गंतव्यं हि तद्दपि प्रयत्नेन कार्यं॥ ८७॥ धनु
षः परितो मोहमास्करः। यवो हरेरैरगुलमष्टमैर्यैर्हस्तैर्गुलेः षड्गुणितैश्चतुर्भिः॥ हस्तैश्चतु
र्भिर्मेव तीर्हरेडः कोशः सहस्रद्वितयेन तेषां मिति अत्र गमनं काले॥ तादृशानां धनु
षीर्यं च शतानि हस्तसहस्रद्वयमिति यावत्॥ स्वगृहात्तावदस्तावधि प्रस्थानं स्यादिति के
चिद्बुधः॥ अन्ये तु॥ तादृशानां धनुषां शतद्वयमष्टौ शतानि हस्तास्तावत्प्रस्थानमित्याहुः
। अथ परे तु इह यात्रा काले मंदिरतः स्वगृहाद्दशैव धनूंषि चत्वारिंशदस्तास्तावद्दशैव संस्थि
तः प्रयात एव ज्ञेय इत्याहुः। यद्वाह वसिष्ठः। प्रस्थानं धनुषीर्यं च शतान्युत्तरात इयं स्वदेव

या०
८८

सरनाद्यापि दशमिः प्रस्थितो गत इति ॥ नायं स्वेष्टः विकल्पः ॥ किंतु कार्यस्या नावश्यका वश्ये कत्वा ता
 दशमं दशमं स्थानं ॥ अतएव नारदोऽपि स्वस्थानाभिर्गमस्थानं दंडानां वशत इयं ॥ चत्वारिंश
 त्वंचविंशत्यस्थितः सस्वयंगत इति प्रस्थानविकल्पः ॥ अतएव प्रयारो स्वकं कार्यं मये
 कीत्याहुचो गंतव्यदिहिति ॥ तदपि प्रस्थानं प्रयत्नेन सावधानेन राजादिना गंतव्यदि
 तु यस्यादिशि गमने च कीर्षितं तदिगमिमुखे कार्यं ॥ यदाह राजमातुडः ॥ गंतव्यदेशा
 निमुखे प्रवेशे प्रस्थानमाहुः ॥ अतस्त्वेन राणासि ॥ अतस्त्वेन प्रस्थानं गुणमथाहुः स एव ॥ स्व
 शरीरेणायः कश्चिन्निर्गच्छेच्छुद्धयान्वितः ॥ तस्या यात्राफलं सर्वं संपूर्णं यथिसिद्ध्यतीति ॥
 यदा तु स्वयं प्रस्थानं कृतं ततोऽपरदिनेऽष्टमचंडादि होषसद्भावेन गंतव्यमित्याहुः नार
 दः ॥ जन्मार्हं चाष्टमचंडादि होषसद्भावेन गंतव्यमित्याहुः नार
 दः ॥ जन्मार्हं चाष्टमचंडादि होषसद्भावेन गंतव्यमित्याहुः नार
 दः ॥ जन्मार्हं चाष्टमचंडादि होषसद्भावेन गंतव्यमित्याहुः नार

ती१

स्या
राम
८८

एषा हि रोषसद्भावेन गर्हिते दिने यात्रा न त्यादुस्तन्न। पूर्वाह्नस्य वैयर्थ्यापातात्॥ वाक्येन रात्रौ रो
षो यत्नरुणार्थमिति चेन्न। एकस्मिन्नेव रोषे उपलक्षणात् यैव कथ्ये बहु रोषे कथनस्य नैवार्था
त्। तस्मादष्टमचंद्वादि रोषेषु सर्वथा यात्रा न कार्या। अतीया तादि रोषसद्भावेन सति प्र
तिबंधके सुखेन यात्रेति तत्त्वमिति प्रतीतिः॥ यस्तु कृद्वा निर्गतो न प्रस्थानमाचरति त
स्य केन कसेना प्रथमादिदिनगमनमित्याहुर्वं डेश्वरः॥ कोशं वा यदि वा षड्विंशमे
रु निशस्यते॥ द्वितीये योजनं गत्वा निवसेत्तमहीयति॥ तृतीये योजनं सार्द्धं वसेत्तमहीयति
हरेत्॥ ततः परं यथेष्टं तु मार्गं यायान्महीयति रिति॥ अथ कृते प्रस्थानेऽधिकारिविशे
षपुरस्कारेण किं यदिवसनिषेधमुत्तरार्द्धेन मैथुननिषेधं च स्वर्गधराद्यं हसाह॥ प्रस्थाने
नू मिया लोदरादिवसमभिव्याथ नैकवृत्तिषु त्सा मंतः सप्त रात्रं तदितरमनुजः पंच रात्रं
तथैव॥ उर्ध्वं गच्छेद्युभाहं ह्यथ गमनदिनात् सप्त रात्राणि पूर्ववा रात्रौ तद्दिने सोरिपु जयम

या०
८९

नामैशुनंनैव कुर्यात् ॥ ८८ ॥ भूमिपाल एकत्र प्रस्थाने रश्मि वशमसि च्याथ रशा होरात्राणि न
वसेत् ॥ सामंतो मांडिल कश्च तुर्द्धि रिक एकत्र प्रस्थाने सप्त रात्रं न वसेत् ॥ तदितरमनुजो वा
ह्यरादिः तथैव एकत्र प्रस्थाने पंचरात्रं न वसेत् ॥ यदि देवा इसेत तर्हि कुर्यादित्य ॥ तच्चाह
ऊर्ध्वमिति ॥ अवधिदिवसाति क्रमानंतरं पुनर्गृहमागत्य शुभाह्ने पूर्वोक्त प्रकारेण विचारि
तशुभदिवसे गच्छेत् ॥ यदाह वसिष्ठः ॥ चारभ्य निर्गमाद्यावद् दशाहं न वसेन्नृपः ॥ मंड
लीकः सप्त रात्रं प्राकृतः पंचरात्रतः ॥ अत उर्ध्वं जेहूयो भजे ऽन्यदिवसे नृप इति ॥ भजे
कल्याणं ॥ कारिणि ॥ श्रीयतिरपि ॥ वसेन्न वै कत्र दशरुति शोहिना
मिनो सप्त च मंडलीकः ॥ यः प्राकृतः सोपिन पंचरात्रं भजे रायात्रा परतः प्रयोज्येति नन्वत्र प्रस्था
ने रश्मि वसाद्यति क्रमेभूयः सु सुहृन् यात्रा कार्ये लुक् तन्न युक्ति स ह्यति भाति ॥ यतो या
त्रा हि रात्रुमा रणादिष्वार्जनाद्यर्थं रात्रुमारणादिक मनो भीष्ट वस्तु प्राप्तिर्यात्रा समाप्तिरित्युच्य

रामा
८९

तानि हि तानि विना पुनर्मुद्रते विचारो युक्तः ॥ आहुश्च ॥ अयुक्तमेतत्प्रतिभाति नूनं होरा विरां युक्तिमतां
 वदन्तां ॥ यात्रा समाप्तिः खलु वां धितार्थफलस्य सिद्धौ नियतं यदिष्टे ॥ ति ॥ उच्यते ॥ वसिष्ठा धुषि
 वचः ॥ आमा रायमंगी कुर्वद्भिः किमिदं शीतु किं वक्तुमुचितं ॥ यतोऽवधि कथनार्थका ॥ नाना तत्तद्दृष्टिवा
 क्यो नास्मात्प्राप्ता राय प्रसंगात् ॥ ज्योतिषस्मृत्युल्लेखेनेदुरितो त्यजति रयि स्यात् ॥ किं व ॥ मासगम्यमधा
 नसति कस्य यदिकार्यं वशाद्दशाहाद्यतिक्रमे ॥ सति तत्रापि तत्तदवस्थानात्सु मुद्रते विचारो स्ति किं
 पुनः प्रस्थाने ॥ यत्तद्दृष्टं ॥ एकत्रा धुषितस्य जगुर्ग्रासत्रा विगौ तमच्यवना ॥ यंच त्रिसप्त रात्राद्
 यो मदेरा संयोज्या मिति ॥ अयुक्तमेतत्प्रतिभाति नूनमिति तु वाक्ये निमूलत्वाद्दुपेक्ष्यं ॥ न हि वचनको
 धिते र्थे युक्तिः प्रसवेत् ॥ यथा

तस्मादवध्यतिक्रमे सति शुभमुद्रतेन यात्रा विधेया ॥ अव
 धिमध्ये तु निषिद्धमज्ञाव्यतीयात्तस्मिन्नाहोषपरिहान्या यात्रा स्यादित्यलमिति प्रसंगेन ॥ क्वचिद्विधि

८५
८५

पा०
६०

८८५

तज्जेदिति वा अथवा अशक्तो सप्ताहमतिकामितया स्यात्तु मशक्तो तद्दिने यावादि वसे मेथुनं नैव कुर्यात् ॥ यदा ह्य
नः प्रात्राकाले तु संप्राप्ते मेथुनं योषि वते रोगार्तः स्त्री एको राश्वसनिवर्त्तत वानवेति अतएवानयोर्वाक्ययो मे
शेषेण प्रस्थानदिवस नियमोऽभिहितः ॥ यदा ह्य राजमार्ते डः ॥ प्राच्या मरुहानि मुनया प्रवर्त्तन्ति सप्तया म्या
मती वसुमतरा निहिनानि पंचात्री ये वयश्चि मदि शिक्तिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवस इयमुत्त
रस्यामिति ॥ यदा तु स्वयं प्रस्थापरावृत्त्य गृहमागच्छेत्तदा पुनः सुसुद्रुर्त्तनया वा कार्या ॥ यदा
ह्य राजमार्ते डः ॥ यस्तु संप्रस्थितो यात्रां निवर्त्तत पुनर्गृहं ॥ कामादाय दिवो कामान्न ससिद्धि मवा
प्नुयादिति ॥ दुर्गादित्यः ॥ कार्यवशाद्यदिकथमपि निवर्त्तते प्रस्थितः स्वगृहमेवायायात्त
दा विमुद्धे पुनरपि तिथिकरणादिवसादिरिति ॥ अथ प्रस्थानकर्तुं निर्यममाह्वयेति ॥ असौ
राजा हीरिपु विजयमना रात्रु जयेत्तं तत्करणा सन्त्यावादिना तूर्वं सप्तरात्राणि मेथुनं संज्ञो
गं नैव कुर्यात् ॥ यदा ह्य रुच्यवनः ॥ त्रिरात्रं वर्जयेत् स्त्री रं पंचाहं रुरकर्मच ॥ तद्दृष्ट्वा वशेषाणि सप्ताहं
मेथुनं प्रीडा सहि ह्यसहि ह्युपरा विषय च वस्था ॥ मार्ग मध्ये पि मेथुनं निषेधे वि कल्याणा रुच्यवनः
यावद्द्वजति चा ध्यानं यो वत्कार्ये न सिध्यति ॥ यावद्वा वनिवर्त्तत तावद्दर्जहि मेथुनमिति ॥ यदा

८५

८५

८५ राम

नकार्ये १२

तुप्रयागरिनेस्त्रीमनुस्नाताभवतिगमनेचावश्यकतातरामेथुर्नकार्यवेतिसंदेहः॥तत्रयदिनकार्यमि
तिवेद्वेषेतहाधर्मशास्त्रविरोधःयत्नमनुः॥अतुःस्नातांतुयोभार्यासंनिधौनोपगच्छति॥घोरा
यांभूराहत्यायांयुज्यतेनावसरायइति॥यदि कार्यमितिचेज्यौतिषस्मृत्युद्धेयने॥तद्वचः
प्रागसिद्धिर्न॥अत्रनिर्णयमाहव्यवनएव॥आर्यायिककार्यपातेपुष्ट्यस्नातासमागमं कृत्वा॥
मुदितोर्गच्छन्मतेमनोरथानचिरकालेनेतिायहापुनर्गमनार्थकालांतरंमथस्त्वितहातद्दिने
मैथुनं कृत्वा कालांतरे सुलभेयायादित्यत्यर्थसिद्धम्॥यहाप्रस्थानकालःश्वोदिवसस्तत्पूर्वरा
त्रावयिमैथुर्नकार्यमित्याहुल्लहः॥कृत्वातुमैथुर्नरात्रौप्रभातेयोऽधिगच्छति॥नासौफलनवा
प्नोति कष्टेराचनिवर्तते॥कष्टेराकष्टेन॥अथान्यानपिप्रस्थानकर्तुर्नियमाचरालिन्याह॥दु
ग्धं...त्याज्यंपूर्वमेवविरावंहोरेत्याज्यंपेवरात्रेचपूर्व॥होर्जंतैलेवासरेस्मिन्वमिश्रत्याज्यं
त्वाहुमिपातेननूने॥८६॥यात्रारिनात्यूर्वभूमिपातेनराज्ञोपलहरात्वाहुमनकर्वायत्नातु

पा०
८१

अथेयत्वेन त्याज्यं न तु दृष्टव्यत्वेन ॥ तद्विकारः पायसं च निषिद्धं च पुनः पंचरात्रं पूर्वहोतुरसं वंधि
कृत्यं मुडने रसश्च कर्म च त्याज्यं ॥ अस्मिन्वासरे यात्रादिने होतुं मधुसक्त्यत्वेन तैलं तैललापने च
त्याज्यं ॥ वसिष्ठदेवोद्भूता शरीरशोधनार्थं वलात्कारकृता वायात्रादिने निषिद्धा नूनी निश्चिते
यत्पुद्गलचयनः ॥ वपनं वसनं होतुं तैलं वैविवर्जयेत् ॥ तदहं श्रावशेषाणि सप्ताहं मेयुनीत्य
जेदिति ॥ वपनं रसश्च कर्मणोऽप्युपलक्षणं ॥ तथा च वसिष्ठेनायात्राह वेत्तुत्कटभूषिते वभुक्तो
त्कटे रविषु संध्यायोर्वा ॥ होतुं प्रकुर्यात्खलु चात्मनो हि श्रेयो मिलाषी न कदाचिदेवेति हो
रपहोपाहनात् ॥ होतुं मधुमपहार्थं उपलक्षणं ॥ यत्पुद्गलसंघट्टनं ॥ कासीं क्रोधं तथा लोभं स
संघट्टनमिति ॥ ॥ अथान्यानि विप्रस्थानकर्तुं नियमान् गीत्याख्यायं हंसाहंभुक्ता गच्छुतिय
रिवेते जगुडहारपक्रमासानि ॥ विनिवर्तते ससृग्गाः स्त्री द्विजसवमान्य गच्छते मरणां ॥ ८० ॥
यदि तैलं तैलयका निवटका हीन्यन्ना निवायुडमिक्तु विकारं तस्माच्चित्तमन्तर्वा ॥ स्तारसत्त्व

सा-१

राम
८१॥

स्ति १

या.
८२

सु. ४

हृत्वा मा गौं निवर्त्तक गम्यते मूढुर्माते सो हार ॥ यात्रां नेष्टुतिवुधाः कृतकासितसीतश्वैश्चेति।
कासितं रोगार्तधनिहिकादिः ॥ अथ कालवृष्ट्याख्यं दोषं सलक्षणां वसंतमासिकाद्यं रसाह्वय
हिमास्तु चतुर्षु योषमासा हि पुष्टिर्हि स वेत्तकालवृष्टिः ॥ पशुमर्त्यपरां किं ता न यावद्वसुधा
स्यान्नहिता वदेष दोषः ॥ १ ॥ योषा हि पुष्टु चतुर्षु योषमास्य फाल्गुन चैत्राख्येषु मासेषु यद्वि
ष्टिर्न वेत्ताऽकालवृष्टिः स्यात् ॥ योषा च यश्चत्वारो मासा वृष्ट्यकालस्तत्र स वा वृष्टिरकालवृष्टिः
च्यते। यत्तद्दृष्टं राजमार्तं ३ ॥ योषा हि चतुरो मासान् प्राप्ता वृष्टिरकालजेति तत्र कालवृष्ट्या जा तायां य-
द्वि वसुधा दृष्टीया वत्यश्वो गवाक्ष्यमश्वमनुष्यास्तेषां पदैश्चरतौ रीकिता चिद्रितान सवतिता
वत्कालवृष्टिर्होषो नास्ति यदा पशुनश्चरणां किं ता वसुधा स्यात्तदाऽकालवृष्टेर्होषवत्त्वमस्ते
व। यत्तद्दृष्टं राजमार्तं ३ ॥ वृष्टिः करोति होषं तावन्ता कालसंभवाराजां ॥ यावन्न सवतियानेन र
पशुचरणां किं ता वसुधेति। अस्यार्थः। अकालसं स वा वृष्टिः राजां गमने तावद्दोषं न करोति

राम
८२१

यावदसुधाया नेगमनेन रयश्चरणा किं तान्न भवतीति तेनाति स्वल्पं यारजोपगमसावं भवति त
 त्रयश्चादिचरणचिह्नमावाहोषाभावः यदा तु किंचिदधिकं वृष्टिः स्यात्तदा कर्दमसद्भावात्पश्चा
 दिचरणचिह्नानि जायन्ते तदा होष एव सवसात्तराविकट्युक्तं प्राकृत्यत्र केचित् अल्पा वृष्टिर्हो
 षा यै नमरुतीति वर्हति। तत्रैव युक्तिः। अल्पवृष्ट्या कर्दमवाहुल्यात्पश्चादिचरणचिह्नानी
 वसुधायां रश्नानादित्यल्पवृष्टेर्होषवत्त्वं। मरुत्याहुवृष्ट्या सकले कर्दमापाकरणात्पश्चा
 दिचरणचिह्नानि रश्नानां होषाभावः। तदेतद्दृष्टव्यं तस्मिन् विषयि तस्मिन् हि तां यथा सिद्धिं त विषयाज्ञानं
 केवलं न्यायासिनि विषयसंमतम्। तथा हि। मार्गशीर्षशुक्लपक्षप्रतिपदादयः। सादीः। षष्ठा
 समिधानां गर्भयुक्ता कालस्तर्हर्तुर्वृष्टिर्भवति। यदा ह्युक्तं यः॥ सिताहोमार्गशीर्षस्य
 प्रतिपदिवसे तथा। पूर्वाषाढा गते चंद्रगर्भाणां धारतां वदेदिति॥ गजोपि। शुक्लाहोमार्गशी
 र्षस्य पूर्वाषाढाद्यवस्थिते। निशाकरे तु गर्भाणां तदा होलकृतां वदेदिति। गर्भप्रसवकाल

या०
६३

ज्ञानं वराहोक्तं यच्च रुचमुपगते गर्भश्चैव भवेत्सर्वं वराहः॥ यं वनवतौ हिनशते १६५ तत्रैव य
सवमायातीति॥ समाससंहितायां च। यौ वा सितपद्माद्यैः श्रवणा शुक्लादयो विनिर्देश्याः सावैः
पडिर्मासेर्गर्भविपाकः स्वर्न रुच इति। विशेषसाहचर्यः॥ सितपद्मसंवाः रुचेषु क्लृप्ता
ह्याद्युसंभवा रात्रौ नक्तं प्रसवाश्चाह नि संध्या जातास्तु संध्यायामिति। कृष्णाः कृष्णपद्मा
वागर्भाः॥ एवं सार्धं पद्मा सा गर्भग्रहणकालः॥ तदनंतरं जायमाना वृष्टिः कालवृष्टिरिति।
यदा वृष्टिकालव्यतिरिक्ते काले वृष्टिर्जर्भनिर्गलनरूपा स्यात्साऽकालवृष्टिः॥ अकाले
अयोग्ये काले वृष्टिरकालवृष्टिरिति। निर्वचनसंभवात्॥ एतदेवास्ति येत्योक्तं सौ हामिनी
वर्षरागर्जितेति पद्यव्याख्याने सहादेवेन गृहीतगर्भाणां मेघानां यो वृष्टिकाल उक्त
स्तं विनायदि वृष्टिर्जर्भनिर्गलनरूपा स्यात्साऽकालवृष्टिरिति। तत्र सार्गशीर्षशुक्लादि
तो मेघानां स वश्यं गर्भसंभवाच्चैकं भूता किंचिद्वृष्टिरवश्यं संपेक्षितैवावराहवराहः॥

राम

६३

व ३ पवनसलिलविद्युज्जर्जिताश्रान्वितोयः समवति बहु तोयः पंचरूपाभ्युपेतः ॥ विसृजति यदि तोयं गर्भ
 काले पुनरिष सवसमय सित्वासी करी मः करोतीति तिन किं विदुष्या गर्भ सता निश्चया दृष्ट्या वृष्टिर्न
 होषमांरुतीति ॥ अल्प्य वृष्ट्या मपि चैराशिकवशा रत्यल्य वृष्ट्या नैव रोष ॥ ततः किंचिद्दधिकायां हो
 षतारतस्य ॥ तत्र मृजशीर्षाद्या गर्भा मंदफलाः पोषणुक्ता जाताश्चेति वृहद्या ज्ञातां वराहोक्ते मार्गशी
 र्ष गर्भा रणामंदफलत्वं ॥ तं च मार्गशीर्ष सति क्रम्य पोषादि वृष्टेराकालिकत्वं ॥ अतएवोक्तं यौ
 पादि च तुरो मासान्प्राप्ता वृष्टिरकालजेति ॥ मंदफलत्वादि तुल्यन्या यतेया च सार्ग वृष्टेराकालिक ष्या
 त्वं ॥ एतस्मिन् युक्तं राजमार्तेडेन सागर्गान्मासात्प्र सृतिमुजयो व्यासवाल्मीकिजर्गश्चैवं यावदु
 मनसमये वृष्टि रोषं वर्हतीति ॥ एवं सति गर्भ निर्गलनं विकृतिः सायशाखल्यासतीनरपुत्रव
 रणं किंतत्वेन किंचिद्दोषं जनयति तथा वैपचीयमानापि विकृतिर्महा संरोषमादधाति तेन
 महा वृष्टे रोषवत्त्वमेव न रोषाभावः ॥ अतएवोक्तं वराह सी हृतायां ॥ गर्भसये ऽति वृष्टि गर्भासा

रुधिर-२ त ५

या

८४

४ ध-

वायनिर्निर्तकता। ज्ञेयान्तरांशः ५ न्यधिके वृष्टे गर्भः स्फुटो भवतीति। निमित्तं शुक्रास्तादि। वृद्ध्या
 चायामपि॥ चृशं रुंरं तोरणात्तामशकं चायाः स्वररुंरुं नाता॥ रणोपयो ज्ञा कृतिचित्र
 पारणा यदृष्टागमनेषु वा हा इति॥ अन्यदपितेनैवोक्तं॥ सप्तार्द्धं सततान्यर्त्तै वृष्टिर्हृन्त्यान्नराधि
 पक्षिति॥ सततानिरेतरासे घनेनेनापि फलमेव स्तेनैवोक्तः॥ सप्तार्द्धांतर्वलमेय करी वृष्टिर
 व्यर्त्तुं जाता केचिद्यात्रामसिंजल हैः संयुतांश्च जयंति। चित्राभ्रायां बलेयति बधोरुक्कसयी तां
 वृष्टायां शुक्ला द्यायां न भवति चिराद्वा वृष्टायां वनाश इति॥ चित्राभ्रायां वृष्टाविति शेषः॥ अ
 नेनैवाशयेन क्वचित्पद्यते। वृत्तेषु कालवर्षे तु ता वदोषो न जायते। यावन्नयानसमये नर
 या रंकिता महीति तस्मात्सिद्धमेतत्। यदत्यल्पायां सकाल वृष्टौ रोषाभावः॥ अत्र
 यामकाल वृष्टा बल्य रोषः॥ मरुत्यामकाल वृष्टौ मरुद्रोष इति। वसिष्ठोऽपि वृष्टिविशे
 षफलविशेषमाह॥ अत्र काले सते ते वृष्टिः सप्तार्द्धं च यते वधः॥ रक्तवृष्टौ रणोद्योगासां वृष्टौ

राम
८४

महद्गणं। मकरं स्थिर्वर्षे स्पादसावर्षे पितृफलं। लौजुर्वर्षे राशनाशस्त्रंगारैः। योमुनिर्गहः॥ धान्याकफल
 पुष्पाद्यैर्लौकिकैश्चापिमहद्गणं। पूर्णं स्तृणोः काष्ठवर्षे स्तरेव फलमादिशेत्। पाषाणवृष्टिरश्वेषु प्राणि
 वृष्टिरथापि वा। चित्रवृष्टिर्यदि न वेत्स स्यानामीतिकारणमिति। अत्र कवृष्ट्याहीनां वृष्टित्वा
 देवनिषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणं कालवृष्टावस्थासांवृष्टीनां शेषसूचनार्थं॥ यत्तत्रासांवृष्टीनामुत्था
 तत्तत्त्वमस्ति तेषां संकेतो यं प्रकृतेरन्यत्त्वमुत्थात इति वराहोक्तेः॥ अथासुमेवार्थस्य वृष्टी कुर्व
 न्साक्षात् वश्यकया वा यां तद्व्यतिर्कं प्रसंगादुष्टराकुनोद्भूतारिष्टशान्तिर्कवातिशयक्यो गा
 थाद्यं रसाह॥ अल्यायां वृष्टौ रोषोऽल्यो भूयस्यां रोषो भूयान् जीमूतानां निर्घोषो वृष्टौ वाजाता
 यां भूयः॥ सूर्योर्बिंबे सौवर्णे कृत्वा विप्रेभ्यो दद्यादुःशान्कुन्येस्त्वज्यं स्वर्णं दत्वा गच्छेत्स्वच्छाभिः
 ॥८॥ अल्यायामकालवृष्टावस्थो रोषः स्यात्॥ भूयस्यामतिशयेन वद्धी भूयसी तस्यामकालवृष्टौ
 भूयानतिशयेन महान् रोषः॥ अतो यत्प्राच्याः पठेति तावत्प्रायाणादिषु भूयसीनामकालवृष्टिः प्र

या.
६५

करोति लोषम् ॥ या वद्वेत्स चरतां जनानां तथा पशूनां चरणं किं ता भूरिति ॥ तदेतन्निर्मूलत्वाद्युक्त्यस
हत्वाच्चोपेक्ष्यम् ॥ अयं चाकालवृष्ट्या रक्षोः प्रयागानंतरं सप्त राज्या बद्धि लो क नीयमिति
सहा हेवेन व्याख्यातं न तत्र प्रमा तां पश्यासः ॥ किंतु जा ताया मकाल वृष्टौ या जामेवन कुर्यात् ॥
कृते तु स्वयं प्रस्थाने मार्ग मध्ये नास्त्ययं रक्षोः ॥ शुकाद्यस्ता रिलोषो मार्ग मध्ये जीवः शशांकः
शुको वेति वचन बलाद्दंजी क्रियते ॥ प्राच्यास्तमहृत्या मकाल वृष्टौ रक्षो भावं वर्णयंति तेषामाश
येन विद्मः ॥ अथ सत्यं काल वृष्ट्या दिनिमित्तं आवश्यक यात्रायां दान माहू प्री मृतानामिति ॥
जी मृतानां मेघानां निर्घोषे वृष्टाव काल वृष्टौ जा तायां वा सूर्ये दोः सूर्या चंद्रमसो विवेस्व
रूपे सौ वर्ण यथाशक्त्या सुवर्ण निर्मिते कृत्वा भूपो राजा वि प्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ यहाह
मा उच्यते ॥ दुर्दिने गर्जिते वृष्ट्यां सूर्या चंद्रमसो द्रयो ॥ विवे वि धाय शान्त्यर्थं श्रोत्रिया यनिवे
हयेरिति ॥ यद्यपि श्रोत्रियं शृणु ॥ रक्षो धीते इति पाणिनि वचना द्दं रक्षो धे तत्त्वेन श्रोत्रियत्वसु

राम
६५

चनेतन्न वर्णवयसाधारणं तथापि प्रति ~~पदा~~ अधिकारी वा स्वर एव श्रोत्रियश्चेन व्याकर्तव्यः ॥ अतए
 व मूले विषयसोपासनं ॥ अकालं दृष्टे शान्तिं मरुतायेयं सरसं रत्नं दृष्ट्वा जायां वराहं रणभ्यधा विसाततए-
 वा बधाय ॥ क्वचिदकालं दृष्टे रयवास्तः पश्यते ॥ यथा ॥ एकेनैकमरुः प्रोक्तं द्वितीयेन विराजकं ॥ तृती-
 येन तु सप्तार्द्धं रशरात्रं मतः परं ॥ यौषेति नत्रयं वर्ज्यं मा ~~य~~ धेचैव सिनद्वयं ॥ फाल्गुने दिनमेकं
 तु चैत्रं तु घटिका द्वयमिति ॥ तदेतदथात्ययिककार्यविषयं धेयं ॥ अथ प्रसंगादुष्टे पिशुने जा-
 तिवश्यं विधेयायां यात्रायां स्नानमाह दुःशाकुन्य इति ॥ शकुन एव शाकुन्यं ॥ चतुर्वर्णादेराकृति-
 गणोत्वात्त्यज् ॥ दुष्टं च तत् शाकुन्यं च दुःशाकुन्यं तस्मिन् दुष्टे शकुने वश्यं मातौ प्रस्थानकाले स-
 मूते सति साज्यं स एतं स्वर्णं सुवर्णं श्रोत्रियाय रत्नास्वेष्टाभिर्गच्छेत् ॥ यत्तद्गमादंयः ॥ यत्तत्पश-
 कुर्नं पश्ये द्विपरीतमुपस्थितं ॥ स एतं कांचनं रत्नानि विंशं कस्ततो ब्रूजे हिति ॥ इति याज्ञोपयो-
 गि लोषविवरणं ॥ अथ शुभाशुभसूचकत्वेन देधाशकुनाः संतिता ~~सूच~~ कुकासस्तावद्युभसूच-

पा०
९६

कान् राकुनान् राईलविकी डिताभ्यामाहुविश श्वेनफलान्नदुग्धदधिगोसिद्धार्थयद्वांवरं वेद्या
वाद्यमयूरचापनकुलावद्वैकयश्चासिषं सदाक्यं कुसुमेरुपूर्णकलशद्योत्रातिमृत्कन्यकारत्वा
स्त्रीषसितो हसद्यसमुत्तस्त्रीहीप्तेवे श्वानराः ॥ ८३ ॥ आदर्शजनधौतचत्वरजकामीनाञ्चसिंहस
नंशावंरोरनवर्जितं ध्वजमधुदृशागारत्रगोरोच

राव
९६

नं॥ भारद्वाज नृपानवेदनिनरामांगत्यगीतांकुशादृष्टाः सत्फलदाः प्रयाणसमयेरिक्तो घटः स्वानुगः॥ ८६॥
॥ विप्राम्बे भफला नृदुग्धरधीनिप्रसिद्धानि॥ गोः स्त्रीगवी॥ सिद्धार्थाः सर्षपाः॥ सिरस इति भाषा॥ पद्मं कम
लं॥ अंबरं वस्त्रं मुज्वलं॥ देवपाप्रसिद्धा॥ वाद्यं मर्दलादिमयूरचाषोपसिंहो॥ नुकुलः प्रसिद्धः॥ वडैकपशुः रज्ज्वा
दिवहो वृषः आरक्तादिवर्णः॥ आमिषं मांसं॥ सहा कं कार्यसिद्धिरस्तिवत्यादि॥ वाक्यं॥ कुसुमानि पुष्पाणि
॥ इक्षवः प्रसिद्धाः॥ जलदूणकिलशः॥ छत्रं प्रसिद्धं॥ मृत्त्रादमृत्तिका॥ कन्याकुमारि॥ रत्नं मालिकादि
उद्दिष्टं शिरोवेष्टनं॥ सितोद्भास्ये तो वृषः॥ अयमवदोपि॥ मद्यं प्रसिद्धं॥ ससुतस्त्रीसपुत्रानायिकायाकाचि
त॥ दीप्तोज्ज्वल्यमानोऽग्निः शिखावान् इत्यर्थः॥ आदत्तोऽप्येणः॥ अंजनं सुम्भा॥ धोतवस्त्रउज्ज्वल
रुतवस्त्रोरजकोवस्त्रनिर्लेक्य॥ भीनोमत्स्यः॥ अज्जं घृतो॥ सिंहो सनंदे वारेः॥ शगवंशवमेशगवं मृतकं
पृष्टगामि लोकोदुनरहितं॥ ध्वजः पताका॥ मधुसोदं॥ कृगोमेषः॥ अस्त्रं धनुरादि॥ गोरचनं प्रसिद्धं॥
भारद्वाजपत्नी॥ नृपानं सुखारसिनं॥ वेदनिनरं॥ अधीयानां नां ब्राह्मणानां मुखान्निसरत्वे ह ध्वनिः॥

या०
८७

मंगल्यं प्रसिद्धं गीतं गानं। अंकुशो हस्तिनिवारणमस्त्रं॥ एते पराथ गितुर्भूपादेः प्रायाणसमये यात्राकाले
संमुखं दृश्यमानाः सत्फलदाः शुभफलदाः॥ तथारिक्तोजलरहितो घटः स्वानुगः स्वस्वपश्चाद्भागगामी
सोपि शुभफलदः॥ जलेन भरिषु माणत्वात्॥ यदा हुनारः॥ प्रोज्ज्वालाग्निश्चतुरगनृपासनपुरांगनाः॥
गंधधुष्यास्ततश्च त्रवासरंदोलिकाः गजाः॥ भस्त्रे स्वकुशमृत्सान्नमध्याज्यदधिगोवृषाः॥ मत्स्यमांससु
राधौ तवस्त्रशंखरवध्वजाः॥ परपत्नी पूर्णकलशरत्नभृंगारदर्शनं॥ मेरीमृदंगपटहशंखवीणादिनि
स्वनाः॥ वेदमंगलघोषाः सुयानि वैकार्यसिद्धिदा इति॥ श्रीपतिरपि॥ भारद्वाजो नकुलश्चापसंज्ञश्चान्तेव
हीशो भनो वीहितः स्यात्॥ भृंगारं जनवर्द्धमाने मुकुरावद्वैकपश्चामिषो ह्यैरिन्तयानपूर्णकलशछत्रा
णि सिद्धार्थकाः॥ वीणाकेतनमीनपंक्तजहृद्विस्तोराज्यगौरौ चनाकन्याशंखसितोत्तवस्त्रसुमनो
विप्राश्चरत्नानि च॥ प्रज्वलज्ज्वलनदंतितुरंगाभुः॥ इपीठगणिकांकुरानृत्तनाः॥ अहंतेक्षुफलचाम
रनद्या एपायुधानि च भवति शुभानि॥ मेरीमृदंगमृदुमर्दलशंखवीणावेदधनिर्मधुरमंगलगित

वृषही०५

८७ राम

घोषाः॥ पुत्रान्विताचमुदतिंसुरभिःसवत्साधोतांवरश्चरजकोभिमुखःप्रशस्तइति॥ भृंगारःसुवर्णकलशः
 ॥ भृंगारःकनकोलुकेत्यमरः॥ वर्द्धमानःशरावः॥ शरावोवर्द्धमानकइत्यमरःवसिष्ठः॥ दृष्टेशवेरोदनवर्जि
 तेचसंपूर्णयात्राफलमेवतव॥ दृष्टःप्रवेशेतुशवःशिवत्वंकरोतितदोदनवर्जितोपीति॥ करपपोषि॥ कार्यसि
 द्विर्भवेदृष्टेशवेरोदनवर्जिते॥ प्रवेशेरोदनयुतःशवःस्यात्तुशिवप्रदइति॥ वसंतराजः॥ आदायस्तिंकलशं
 जलाथयिद्विजेत्कोपिसहाधगेन॥ पूर्णसमादायनिवर्ततेसौयथाकृतार्थः॥ अधिकस्तथैवेति॥ एतानिभु
 नानियदिदेवात्सुस्तदोत्तमान्येव॥ यदिवास्वयंचरितानितदापिशुभान्येव॥ यदाहवराहः॥ स्वयमथचरि
 तान्ययत्नतोवायदिकथितानिभवंतिमंगला॥ नि॥ सजयतिसकलंततो॥ रित्रिंयहणदशांश्रुतिपाठतोय
 थाहइति॥ शकुनप्रयोजनमाहवराहः॥ अन्यजन्मांतरकृतंशुभंवायदिवाशुभं॥ यत्रस्यपाकंशकुनोनि
 तिवेदयतिगच्छतामिति॥ लक्ष्मोपि॥ नहवस्समुहूर्तस्यतिथेश्चकरणस्यच॥ चतुर्णामपिचेतेषांशकु
 नोदंडनायकइति॥ अत्रकैशिल्यग्रवरोनशुभस्त्वकाःशकुनाउक्ताः॥ क्षमेवाक्यतिशुकारांब्राह्म

या.
८८

३ = ५

णाः संसुखाः स्त्रियः बुधशुक्रौ च केन्द्रस्थौ सवत्सागोः प्रदृश्यते चंद्रस्तर्पे च भवति दशमस्थो यदाथवा। दी
पादशौ सुमनसो रजकाधौ तवाससः॥ सुतस्थाने यदा सौम्यो वृषो वदस्त संसुखः॥ गुरुश्चेत्तं च नवमो दक्षि
णोस्त्यत्र वासः॥ चंद्रो गुरुश्च सहजेश्वानो वामांग भागतः॥ सर्वकर्माय नवमे भारद्वाजोऽथ नाकुलः॥ चा
षस्य दशानं वास्या द्वा मांगेत्यंतु दुर्लभं॥ आदित्यो राहु सौरी च सहजस्थो कुमारिका॥ प्रौढानां सुभगानां
वादर्शनं सर्वकामदं॥ षष्ठे तृतीये कर्माये भौमश्चेत्तत्फलं भवेत्॥ दीप्त्यो वैश्याः सुरामां संताभश्चैव सुंश्चि
तः॥ सप्ताष्टपंचमेयस्य जीवज्ञो वात्रवर्त्तते॥ आदर्श पुष्पमांसा नि सुरादरीश्च लाभदः॥ राहु भौमिश्च
मेदश्च लप्ताद्यदितृतीयगः॥ उद्धृतं गोमयं परपेतरां ध्वला भंधनं दिशो दिते॥ एवमादि निशकुनानि
लभ्यन्ते नशाकुन ग्रंथेषु भिहितानि तानि तत एवावधायिणीति विस्तरं भयान्नास्माभिलिख्यंत इति॥
॥ अथाशुभसचकान्शाकुनान् रागद्वैविक्कीडिताभ्यामाहं वध्याचर्मतुषास्थितं वरां
गारैधनकुवि विट् तैलो न्तवसौषधारिजटिलप्रवाट् तण्वाधिताः॥ नशाभ्यक्तविमुक्तकेरापतित

नि = ५

सर्प = ८

राम

व्यंगलुधात्तः असृक् स्त्रीपुष्पसरः स्वगे हृदहनं माजीरयुद्धं सुतं ॥ १५ ॥ काषायी गुडतकपंकविध
वाकुल्याः कुटं वेकलिर्वस्त्रादेः खलनं लुलायसमरं कृष्णानिधान्यानि च ॥ कर्प्यसं वसनं च गह्वरवोद
हः तिरुङ्ग निर्णी मुंडाङ्ग वरदुर्वचो धवधिरोदक्यानदृष्टाः शुभाः ॥ १६ ॥ वंध्या कदापि गर्भसंभावना रहिता
॥ चर्मश्वादेश्चर्म ॥ तुषधान्यादिषु सं ॥ अस्मिन् सप्यत्तवर्णानि प्रसिद्धानि ॥ अंगारो निर्द्धमो ग्निपिंडः ॥ इंधनं
काष्ठादि लीवो न पुसकं ॥ विट् विष्ठा ॥ अस्त्री विष्ठा विषो समा वित्पमरः ॥ तेलं प्रसिद्धं ॥ उन्मत्तो मद्यभृताद्या
वेशवान् ॥ वसा शरीरमांसविषयोषः ॥ वसा यहणादन्ये मांसविभागाः समीचीनाः ॥ ओषधं प्रसिद्धं ॥ अरिः
शत्रुः ॥ जटिलो जटावान् ॥ प्राब्राह्म संन्यासी ॥ तृणं प्रसिद्धं ॥ व्याधितोऽचिकित्स्य व्याधिवान् ॥ नग्नः प्रसिद्धः ॥ अ
भ्यक्तः कृततैलाभ्यंगः ॥ विमुक्तकेशः प्रस्तकेशः ॥ बद्धकेशस्तप्रशस्तः ॥ पतितो मद्यपानाद्यभिरापवान्
द्विजः ॥ व्यंगः छिन्ननासिकादिः ॥ लुधात्तः लुत्पीडितः ॥ असृक् कुरुधिरं स्त्रीपुष्पं स्त्रीणामृतुः ॥ सरः
कृकलासः ॥ गिरिगिरान इति भाषा प्राच्यावो ॥ स्वगे हृदहनं स्वगे हृदाहुः ॥ माजीरयुद्धं प्रसिद्धं ॥ सुतं किक

या०

८८

काषामीकषायोराग विशेष स्तेनरक्तं वस्त्रं काषायंतद्वान् गुडतक्रपंकविधवाकुल्लाः प्रसिद्धाः कुटुं
वेकलिः स्वपुत्रमित्रादिभिः सह कलहः । वस्त्रं प्रसिद्धं ॥ आदिशब्देन गुड कर्कशादिस्वलनं स्वहस्ता
त्रिनिमित्तं पतनं ॥ लुलायामहिषास्तेषां समरं युद्धं ॥ रुल्लानि श्यामवर्णा निधान्यानि माषादीनि ॥
काष्पासं वमनं च प्रसिद्धं हस्ते दहिणभागे गर्दभस्य रवः शब्दः ॥ अर्थाद्दामभागे गर्दभशब्दः साधीयान्
॥ अतिरुद्धक्रोधाधिक्यं गर्भिणी गर्भवती ॥ मुंडो मुंडितशीर्षेयः कश्चित् ॥ आर्द्रा वरोजला ईवस्त्रः ॥
दुर्वचो स्वमुखोऽप्यपरमुखोऽप्यवाहुष्टं वाक्यं ॥ अंधबुधिरौ प्रसिद्धौ ॥ उदक्यारजस्वला स्त्री ॥ एते परा
था गंतुर्भूपादेयानसमये दृष्टाः संतो न शुभाशुभण फलदाः ॥ किंतु गमने सत्यशुभ फलदाः ॥ यस्य ह
करूपः ॥ औषधत्की वरुधिरेर्जटिलो नमत्त पावकैः ॥ अभ्यक्तांगारकाष्ठा स्थिचर्माधिचिररोगि
भिः ॥ तैलकाष्पासलवणगुडतक्रणोरगैः ॥ कषायकुल्लैकपादमुक्तकेशवुल्लितैः ॥ सनग्नमुंडैर्ह
ष्टैस्तयात्रानैव फलप्रदेति ॥ श्रीपतिः ॥ त्वणतुष फणिचर्मांगारकाष्पासपंकैर्लवणगुडवसास्थि

राम
८८

क्लीवतैलौषधेश्च॥ रिपुविडसितधान्या व्याधिताभ्यक्ततक्रैः पतितजटिलमुंडोन्मत्तवांतैर्न सिद्धिः॥ विमु
क्तकेशकाषायेर्न म्रेंधनबुभुक्षितैः॥ कुञ्जाधुवं ध्यावधिरेदृष्टैः सिद्धिर्न जायते॥ कुटुंबकलहोगृहज्वलनमा
र्त्तवं कोषितो विडालसमरंक्षुतं स्वलनमंबरादेस्तथा॥ दुरुक्तमतिकोपतामहिषयोश्च पुद्भवेत्प्रयाणसम
ये नृणामभिमतार्थविच्छिन्नयेदृति॥ दृढयात्रायां वराहः॥ कार्पासोषधकृष्णधान्यलवणक्लीवास्थि
तालानलं सर्पागारगरादिचर्मं शकृतः केशारिसव्याधिताः॥ वांतोन्मत्तजटांधकत्वरुणतुषस्तुहामन
कारयोमुंडाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभाः॥ तालोहरितालः॥ गरोविषां केशारिः क्षुर
दिः॥ धजातपत्रायुधसंनिपातः सितोप्रयाण्यदिमानवानां॥ उत्तिष्ठतो वायुधमेतिसंगं प्रतेत वातचूपात्
भयायेति॥ योगयात्रायां वराहः॥ नसरयोदृष्टः शुभाय क्वचिदिति॥ चंडेश्वरः॥ खरोष्ट्रमहिषास्तुहाश्च मं
गल्यारिसंयुताः॥ कर्णेनासादिभिर्हीना विवराः कृष्णवाससः॥ मुक्तकेशगतिरुल्लांगस्तैलाभ्यक्तारज
स्वलाः॥ गर्भिणी विधवोन्मत्ताः क्लीवांधवधिरानराः॥ एतेषां दर्शने जातेन गंतव्यं कदाचनेति॥ वसंतरासः

पा०
१००

॥ सर्वशुभं दहिणतः कार्यं निघांतु वामत इति ॥ अथ स्तुते विशेष उच्यते ॥ समाभिः ॥ तत्र नारदः ॥ सवीर्यं स्तुतं नेष्टं
 गोस्तुतं मरणप्रदं ॥ अफलं तं स्तुतं वाचं दृष्ट्वा न संकेत वेदति ॥ सर्वशकुने ॥ अथ स्तुतं फलं वक्ष्ये हि स्तुत्या ॥ ६०
 मक्रमेण च ॥ लाभो वद्विधं मित्रं चतुर्यामेषु पूर्वतः ॥ लाभो वद्विः सुतो वद्विः क्रमादा ग्रेयतो भवेत् ॥ याम
 क्रमाद् दहिणस्या धनमन्नं मृतिः कलिः ॥ लाभो मित्रं सुखं वात्तिलाभो नैरुत्पदेशतः ॥ गमनोक्ता ह कल
 हवस्त्राप्तिः पश्चिमादिशि ॥ वायव्यायां जयो लाभः पुत्राप्तिर्मंगलं क्रमात् ॥ शत्रुनाशो रिपु प्राप्तिर्लाभो
 ऽन्नं चोत्तरे स्तुते ॥ संग्रामनाशरुषु द्विशो यामक्रमेण च ॥ स्तुते गतघटी वारति युग्वसुनिर्हता ॥ विषमा
 लाभदानित्यं समां विघ्नमृतिप्रदा ॥ ओषधे वाहनारे हे विवादेशयनेऽशने ॥ विद्यारंभे वीवापे स्तुतं सप्त
 सुशोभनमिति ॥ वसंतराजः ॥ निषेधमये हि हिरो च धनव्ययं दहिण करदिशे ॥ तत्पृष्ठभागे कुरुते
 ऽरिदृष्टिं स्तुतं रुकाद्यां शुभमादधाति ॥ भोगाय वामकरौ स्पृष्टे कर्णे च वामे कथितं जयाया सर्वाथला
 भाय च वामने त्रेजातं स्तुतं स्यात्क्रमतोऽष्टधैवमिति ॥ ॥ अथान्यद्वक्तुं शार्दूलविक्रीडितेनाह गो

अथ

ति=५

ज=४

राम ॥

१००

धाजाहकसूकराहिराशकानां कीर्तनं शोभनं नो राद्येन विलोकनं च कपिस्तृणाणां ततो व्यत्ययः ॥ न
द्युत्तारभयप्रवेशसमरेण पृथक्संवीक्षणे व्यत्यस्ताः शकुनान्तेष्वप्यविधौ यात्रोदिताः शोभनाः ॥ ८७ ॥ गो
धा ॥ गोह इति प्राच्याः ॥ घोरफड इति दक्षिणात्याः ॥ जाहकः ॥ गात्रसंकोची जंतुविशेषः ॥ सूकराहिराशकाः
प्रसिद्धाः ॥ यानसमये एषां गोधादीनां कीर्तनं शोभनं निषिद्धं ॥ कपिस्तृणाणां कपीनां वानराणां मृत्पाणां
भक्षूकानां मतोगोधादिभ्यो व्यत्ययो ज्ञेयः ॥ ४४ ॥ स्वमुखेनान्यमुखेन वोज्जारणशोभनं शुभफलदा तस्मात्
॥ च पुनरेषां गोधादीनां राद्येन रुतमथवा विलोकनं दर्शनं ॥ ४४ ॥ कपिस्तृणाणामित्यत्र स्तत्पद इति प्र
सूतिभावः ॥ यत्तु प्रक्रियायां न समासे इत्युक्तं तन्नित्यसमासविषयः ॥ यदाह वार्तिककारः ॥ सित्तिन्यसमास
योः शाकलप्रतिषेध इति ॥ नित्यसमासमास्तु नित्यं कीडाजीविकपोरित्यादिभिरुक्तः ॥ व्यत्ययो यथा ॥
वानराणां भक्षूकानां कीर्तनं निषिद्धं तेषामेव राद्येन दर्शनं वाननिषिद्धमित्यर्थः ॥ यदाह श्रीपतिः ॥ जाहकाहि
राशसूकरगोधाकीर्तनं शुभमुदाहृतमाद्यैः ॥ नो रुतं न च विलोकनं मेषामन्यथा गदितं मृत्कपीनमिति

धा.
१०९

॥ वसिष्ठः शारवामृगारव्यमल्लूकदर्शनस्वरमिष्टदं ॥ एतेषां कीर्तनं कीर्तनं यत्रायतुः कार्यं विनाशन
मिति ॥ रवौ शो मृगो वानरः ॥ अथ विशेषमाह नद्युत्तारद्विति ॥ नद्या गंगादे रुत्तरणे ॥ भये भयसंवेधिति
कार्यं पलायनार्थिके ॥ प्रवेशे गृहप्रवेशे ॥ समरे संग्रामे ॥ नष्टस्यार्थस्य रव्यस्य संवीक्षणं गवेषणे ॥ एतत्तु
त्यसंवेधिति गमने क्रियमाणे सति प्रागुक्ताः शुभाशुभाः शकुनाव्यत्यस्तद्वेयाः ॥ शुभशकुना विप्रश्चेमे
त्यादयोऽशुभास्तेयाः ॥ वंध्या च मेत्याद्यशुभशकुनाः शुभफलदास्तेयास्त्यर्थः ॥ यदाह वसंतराजः ॥ नद्यु
त्तारे भये युद्धे प्रवेशे नष्टवीक्षणं ॥ शकुनाव्यस्तगाः शस्ता नृपालोके प्रयाणवदिति ॥ वराहः ॥ नद्युत्तरणयु
द्धेषु प्रवेशे नष्टमागणे ॥ यानव्यस्तगताः शस्ताः शकुना देवर्चितकैरिति ॥ नृपेति ॥ नृपस्यैव ह्यणविधौ दर्श
नार्थं गमने यात्रायामुदिता विप्रश्चेमेत्यादयः शुभाशकुनाः शोभनास्तेयाः ॥ नृपालोके प्रयाणवदित्युक्ते
॥ श्रीपतिरपि ॥ नृपावलोकेशकुनः प्रयाणवदिति ॥ राजदर्शनस्य भयस्यानत्वात्तदपवादोऽयं ॥ अ
थ कोकिलादीनां वामांगभागेन शकुनमनुष्ठुभाह ॥ वामांगे कोकिला पल्ली पोतकी सूकरा रत्ना ॥ पिण्

राम
१०९

कु

लाकुं काश्रेष्ठाशिवापुरुषसंहिताः॥८॥ कोकिलापल्लोप्रसिद्धे। पोतकी। दुर्गेति पितृचरणाः। सूकरीजा
त्यचटिका। रला - - -। पिंगलाभैरवी। कुकुकाकुकुदरी। शिवाष्टगाली। पुरुषसंहिताः पुन्रामान्नः क
पोतरवंजनतिनिरिहंसादयः। एते गच्छतां राजादीनां वामांगेशरीरवामभागे रास्ताः स्फुः। यदाह श्रीपतिः॥
कुकुकाभवनगो धिकारला पिंगलापिकवधूश्च पोतकी॥ सूकरी पुरुषसंहिताः शिवा वामतः खलु पियास
तां शुभा इति॥ वराहोपि शिवारूपामारलाकुकुः पिंगला गृहगो धिका॥ सूकरी परपुष्टा च पुन्रामानश
वामत इति॥ रूपामा पोतकी। भवनगो धिका पृथ्वी। परपुष्टा कोकिला॥ ॥ अथ हस्तिगंगा भागवस्थि
तं शकुनं वानुष्टुभाह॥ द्विकारः पिप्पको भासः श्रीकंठो वानरोरुः॥ स्त्री संज्ञकाः काकः सप्तश्वानः स्फुट
हिरणाः शुभाः॥९॥ द्विकारो मृगजातिः॥ पिप्पकः - - -। भासः पक्षी। श्रीकंठः पक्षिविशेषः वानरश्च
प्रसिद्धः। रुरुर्मृगविशेषः॥ स्त्री संज्ञकाः - - -। काकः प्रसिद्धः॥ अहो भल्लूकः। अत्रापि अत्यकट
तिभावः॥ श्वाकुक्कारः॥ एते यात्रायां गंतुर्भूपादे हस्तिगंगा गताः शुभाः शुभफलदाः॥ यदाह श्रीपतिः॥

१ प्रकृति

या.
१०२

सहोभासपि कुरो वानरश्च श्रीकंठः श्वापिष्पकारव्योरुसश्च ॥ येस्त्रीसंज्ञादहिणस्ते प्रशस्ताः प्रोक्ता पूर्वैः
सुरिभिस्तेष्वयोणे इति ॥ वराहः ॥ स्त्रीसंज्ञाश्चापमषक कपिश्रीकण्विक्कराः ॥ शिखिश्च श्रीकंठपिष्पाकरु
रुत्पेनाश्च दहिणा इति ॥ भषकः ॥ वराहेण प्राच्यादि कुपरत्वेन राकुना उक्ताः ॥ कुकुटे भविरत्वाश्च
शिखिवंजुलक्किकरः ॥ बलिनः सिंहनाराश्च कूटपूरी च पूर्वतः ॥ कौष्टुकोलूकहारीतका कको कर्त्तपि
गलाः ॥ कापोतरुदिता कंदकूररा द्वाश्च याम्यतः ॥ गोशशकौ च लोमा शहंसक्रोरा कपिंजलाः ॥ विलोमा
त्सववादित्रगीतहासाश्च वारुणाः ॥ शतपत्रकुरंगारुमृगैकत्रा फको किलाः ॥ चाषशत्यकपुण्याहयं
राखशं रवाउदगिति ॥ ॥ अथोक्तव्यतिरिक्तानां मृगपक्षिणां सामान्यतः प्रादहिण्येन राकुनम
नुष्टुभाह ॥ प्रादहिण्यगताः श्रेष्ठायात्रायां मृगपक्षिणः ॥ श्लोका मृगा व्रजंतोऽतिधन्या वामे खरश्च नः ॥ १००
॥ रुरुव्यतिरिक्ता मृगाः पक्षिणश्च यात्रायां प्रादहिण्येन गताश्च लिता श्रेष्ठाः सुभ फलदाः सुः ॥ परं
तु मृगाः श्लोका विषमसंख्यास्त्रिपंचसप्तदश ये द्वजंतो दृष्टाः सुस्तदातिधन्याः ॥ यदाहुः श्रीपतिः ॥

राम
१०२ ग

मृगाविहंगाश्रुगताः प्रदक्षिणं महाभूतांकां हितकार्यसिद्धयो मृगाव्रजंतः परमोजसंख्ययेति ॥ वराहस्त
पक्षिणामपि विषमसंख्याकत्वमाह ॥ यथा ॥ ओजाः प्रदक्षिणं शस्ता मृगाः सन्कुलां दजा इति ॥ अंजजाः पक्षि
णः ॥ वामे इति ॥ स्ववामभागे स्वरस्वनो ॥ ईभशब्दोऽतिधन्यः ॥ यदाह

अथ शकुनानां कियतां कालविशेषेनैः फलमाह वराहः ॥

नग्राम्योरण्य गोश्राद्धो नारण्यो ग्रामसंस्थितः ॥ दिवा चरोन शवर्ग्यं न च वक्तं चरो दिवा इंदुरोगादिति
त्रस्तकलहामिषकांक्षिणः ॥ आपगांतरिता मत्तानयाद्याः शकुनाः क्वचित्परोहिताश्च जवालेयकुरंगो
मृगाः शशाः निष्पलाः शिशिरे देयावसंते काककौकिलो ॥ नतु भाद्रपदे याद्याः शूकरश्च वृकादयः ॥
शरद्या हारगोकौचाः श्रावणे हस्तिचातको ॥ व्याघ्रहर्षवानरद्वीपिमहिषाः सविलेशयाः ॥ हेमन्ते निष्फला
ह्रियावालाः सर्वे विमानुषा इति ॥ अथ स्यान्विशेषे शकुनां शुभो यदिष्टफलदद्रुत्याह वराह एव ॥ प्रभत
मशुक्लदुमकंठकीषुश्मशानभस्माश्रितुषाकुलेषु ॥ प्राकारं न्यालयजजरेषु सोम्योपि पापः शकु

प्रा०
१०३

य०४

नः प्रकल्पयति। विरुद्धशकुननिर्दासमिदं देवकमनोहरे॥ वरं प्रयेदुर्जनकृष्णसर्पेण वरं सिंहे मुखे स्वमंगं व
रं तरेहारिनिधिं भुजाभ्यां नो ह्यंघ्रये दुःशकुनं कदापि निति॥ ॥ अथावश्यं कर्तव्यायां पात्रायां विरुद्धशकुने संजा
ते किं कर्तव्यमित्यनुष्ठुभाह॥ आद्येऽपशकुने स्थित्वा प्राणानेकादश व्रजेत्॥ द्वितीये षोडश प्राणान् स्तृतीयेन क
चिद्व्रजेत्॥ १०१॥ निर्गमसमयेऽपि दाऽपशकुने बंध्या चर्मत्यादिके विरुद्धशकुने आद्ये प्रथमे संजाते सति ए
कादश संख्याकां प्राणान् स्थित्वा कालाध्वनोरत्यंतं संयोगे द्वितीया॥ एकादश प्राणपरिक्षेपकालं स्थित्वा
स्यर्थः। ततः समीचीने शकुने व्रजेत्॥ अथ तत्रापि द्वितीये विरुद्धशकुने संवृत्ते षोडश संख्याकां प्राणान् स्थि
त्वा षष्ठशकुने व्रजेत्॥ तत्रापि पुनस्तृतीये विरुद्धशकुने संवृत्ते कचिदपि न व्रजेत् किंतु परावृत्त्यगृहमागच्छेत्
॥ यदा हवसंतराजः॥ जाते विरुद्धशकुनेऽध्वनीनो व्यावृत्त्य कृत्वा करपादशौचं॥ आचम्य च ह्रीरुतरोरधस्ता
तिष्ठेत्प्रपश्येच्छकुर्नातराणीति॥ श्रीपतिः॥ आद्ये विरुद्धशकुने प्रतीक्ष्य प्राणान्नृपः पंचचषड्वयायात्॥ अ
ष्टौ द्वितीये द्विंशं तृतीये व्याधुद्वान्नं गृह्णमभ्युपेयादिति। प्राणशब्देन विशतिलं घृहराणि दशगुर्वरु

३०९

राम
१०३

५२५ रेः खंडुमितेरसुरिति। अन्यत्रापि। दशसुर्वसरेः प्राण इति॥ ५२५ ॥ राणिवायावताकालेन पूर्वतेतावाक्का
लउच्यते। यदाहशौनकाः। लघ्वक्षरेः स्फुरोक्तेः प्राणः कथितस्तु विंशतिभिरिति॥ भास्करः। गुर्वक्षरेः कथ्य
पेनतुप्राणायामत्रयमेव प्रतीक्ष्यमित्युक्तं॥ यथा॥ याया विरुद्धं शकुनमादौ दृष्ट्वा प्रयत्नतः। प्राणायामत्रयं कु
र्याद्वितीये द्विगुणं श्वरेत्। तृतीये पुनरावृत्त्यं त्यागयादिनांतर इति॥ प्राणायामस्तु वर्णत्रयप्रसिद्धः॥ ॥
॥ शान्तिरुक्ता है वहमनोदरे। यदा हि शकुनं पश्येद्विपरीतमुपस्थितं। सद्यंतं काचनंदत्वा निर्विशंकः सुखं
ब्रजेदिति॥ एतच्च मूले स्पष्टमुक्तं। दुःशाकुन्ये साज्यं स्वर्णं दत्वा गच्छेत्स्वेच्छाभिरिति॥ एवं निखिलदोषशुद्धिं
विचार्य शुभलग्ने तु भूपस्य शत्रुपराजयपूर्वकस्तन्मरणं पूर्वको जयो वा भवत्येव॥ तत्र शत्रुनगरे जिते स
तिराज्ञा किं कार्यमित्याह वसिष्ठः। विजेतुं गभीतान् पुण्यलोकाभिलाषान् चिरं शिथिलवस्त्रान्मुक्त्वा
स्वास्त्रं केशात्। त एव मुखगतसत्त्वान्प्रांजलीन्पुष्पमानान् चित्तिपतितनतारीन्पुद्गलभूमौ नहन्यात्। गस
पत्न्ये शान्ता गरां प्रविश्य महीपतिदेवैरु रुद्धिजार्थे। कुर्यान्नुवांछान्कुलांगनानां प्राणाभिलाषी चक

पा०
१०४

मा०

हाचिदेवेति। वाराहोपि॥ नात्तनिभीतानलणनताश्च विमुक्तशस्त्राविपलायमानाः॥ स्त्रीण्युधावाजिगत्ता
वतिर्णाद्येतेन वध्यानच पीडनीयाः॥ कुलैकतेतुः शरणागतो वा कृतांजलिर्यश्च वदेत्तवास्मि॥ अयुध
मानानवगम्य हन्यान्नुवाकान्स्त्रीपरिरक्षितांश्चेति॥ ग्रंथकर्त्री ह्येतदर्थकं पद्यं नोपनिबद्धं मुद्रुत्तं विचा
रनुपयोगात्॥ यत्तु श्रीपतिनोक्तं॥ नपरविषयप्राप्तो राजा द्विजा मरसज्जनद्विणहरणे चेतः कुर्यात्
वाक् वाकुलयोषिता॥ विगजतुरगानात्तनून् हन्यान्नुभीत निरायुधान्प्रमुदितमनाः सैन्यैः शस्त्रैश्च हरेत्स्वपुरं
विशेदितितन्महतामनुरोधो माय्यद्वितितमनस्पालोच्याभिहितं॥ तत्र शस्त्रैश्च हरेत्स्वपुरं प्रवेशास्योक्तत्वा
द्विजययात्रां विधाय परावृत्त्य गृहमागतस्य भूपस्य यात्रानिर्वृत्तिगृहप्रवेशीयमुद्रुत्तं जगत्प्राप्तुं
जातिकाकंदसाह॥ यात्रानिर्वृत्तो शुभदं प्रवेशनं मृदुध्रुवैः क्षिप्रचरेः पुनर्गमः॥ द्विशोऽनलेशरुणभे
तयोयभेस्त्रीगेहपुत्रात्मविनाशनं कमात्॥ १०१॥ चतुर्धा प्रवेशः॥ नववधू प्रवेशः॥ अष्टपूर्व प्रवेशः॥ सु
ष्टव प्रवेशः॥ द्वादशभय प्रवेशश्चेति॥ तत्र नववधू प्रवेशः प्रागुक्तः॥ अष्टपूर्व प्रवेशः द्वादशभय प्रवेशो वक्ष्येते॥ इ

प-१

राम
१०४॥

हतुसु पूर्वप्रवेश उच्यते। तत्र नववधू प्रवेशस्यान्वर्थसंज्ञा विज्ञानादेव तल्लक्षणं नोक्तं कैश्चिदपि। अपूर्वादित्रिवि
 धगृहप्रवेशलक्षणान्याह वसिष्ठः। अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने च सुपूर्वसंज्ञः द्वंद्वं द्वंद्वं भयस्त्वग्निभया
 दिजातस्त्वेवं प्रवेशस्त्रिविधः प्रदिष्ट इति। वास्तुप्रकरणे क्तविधिना गृहनिर्माणं विधाय यः प्रथमः प्रवेशः प्रवेश
 सोऽपूर्वसंज्ञः प्रवेशः। यस्तु भूपास्य समरविजययात्रां विधाय गृहमागतस्य प्रवेशः स सुपूर्वसंज्ञः। यस्तु भूपस्य स
 अग्निभये नग्निकृतदाहेनादिशब्देन नद्यादिसमीपवर्तित्वा ज्जलाप्लावनेन वा कुडराजादिपातनेन वा गृह
 नाशस्तद्धं पुनर्यसं पाद्यते तस्मिन् यः प्रवेशः स द्वंद्वं द्वंद्वं भय इत्युच्यते। अन्वर्थसंज्ञा चेयं। द्वंद्वं शीतोष्णं। अत्र
 शीतशब्देन जलं। उष्णशब्देनाग्निरुच्यते लक्षणया। जलाप्लावने वा अनवरतं कियदिवसवृष्टिपातेन वा गृहना
 शास्तज्जलभयं। अग्निकृतदाहेन योगृहनाशास्तदग्निभयं। तस्माद्धीतोष्णरूपा द्वंद्वं द्वंद्वं द्वंद्वं द्वंद्वं द्वंद्वं द्वंद्वं
 नेन यदभयं तत्तद्वंद्वं भयमित्युच्यते द्वंद्वं भयमित्युच्यते द्वंद्वं भयं विद्यते यस्मिन् नित्यं त्रीन्प्रादिभ्यो जिति मत्व
 र्थीयो च प्रत्ययः। तादृशः प्रवेशो द्वंद्वं भय इति तत्र गुरुशुक्रास्तादिकालशुद्धिविचारस्तन्मतनोत्थापि

या.
२०५

सा.

तगृहप्रवेशो एवं न हंदा भयसु पूर्वसंज्ञप्रवेशयोः वास्तुप्रजातुसर्वेषु प्रवेशेषु यदाहवसिष्ठः नवप्रवेशे
द्यथकालशुद्धिर्न हंदा सो पूर्विकयोः कदाचित् ॥ प्रवेशपंचांगदिने सुलग्ने वास्त्वर्चनं पूर्ववदेव कुर्यादिति ॥
पूर्ववत् पूर्वस्मिन् पूर्वगृहप्रवेशो यथा वास्त्वर्चनं तथाऽपर्योरपि ॥ अमुमेवाशयं मनसि निधाय ये
थ कुरुदस्यति ॥ जाले गृहेऽग्रादिभ्यान्वेपि मार्गेर्ज्योः आवणिकेपि सस्यात् ॥ वेशोऽनुपेज्या निलवास
वेषु नावस्पर्कादिविचारणाच्चेति ॥ अतो न यात्रा निवृत्तिप्रवेशमुद्भूतविचारे शुक्रास्तादिसोषविचारो ना
भिहितः ॥ किंतु यथा कथंचित्पंचांगशुद्धिमात्रमपेक्ष्यं ॥ विशेषतश्च पंचांगशुद्धिलग्नशुद्धिचायेव स्यति ॥
साय्यत्रपथा संभवमृत्त्या न कुरु श्रुद्धिस्त्वेवं विधे प्रवेशो विशेषाभिधानादत्र यथ कृतोक्तं ॥ तत्र कालशुद्धि
माह श्रीपतिः ॥ अथ प्रवेशो नवमं रिरस्य यात्रा निवृत्तावथ भूपती नाम सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्त्व
र्चनं भूतबलिं च सम्यगिति ॥ नारदोपि ॥ अथ सौम्यायने कार्यं नवप्रवेशप्रवेशम् ॥ राहुं यात्रा निवृ
त्तौ वेति ॥ सौम्यायन इत्येतत्तुराहुं यात्रा निवृत्तौ कालविलंबसत्वे बोद्धव्यं वसिष्ठस्वरसात् ॥ स्मृत्यो हि वि

राम
२०५॥

सु

रोधेविषयकल्पनेवोचिताननुवि कल्पयथोक्तं स्मृतिद्वे ध्यंतु यत्र स्यात्तत्र धर्माविभोतो स्मृतिद्वे धेतुविषयः
 कल्पनीयः पृथक् पृथगित्यलमतिप्रसंगेनायात्रानिवृत्ताविति ॥ मृदुनिचित्रानुराधामृगरेवत्यः ॥ ध्रुवाणिरो
 हिणुत्तराश्च ॥ एभिर्नक्षत्रैराज्ञायात्रानिवृत्तौ प्रवेशनं शुभं ॥ यदि हि प्ररश्मिनी पुष्पहस्ताभिजिद्विः चरेः श्रव
 णं धनिष्ठा शततारका पुनर्वसु स्वातीभिर्नक्षत्रैः प्रवेशनं स्यात्तदा पुनरपिराज्ञागमो यात्रा स्यात् ॥ तस्मा
 देतानि मध्यमानि ॥ द्विशादिनक्षत्रेषु प्रवेशो कर्मात्स्वपारीनां तानाः ॥ यथा ॥ विशारवायां प्रवेशो त्रिव्योरा
 ज्यमरणं ॥ कृत्तिकायां प्रवेशो गृहनाशनमग्निनागहं दग्धं स्यात् ॥ दारुणभेमूलज्येष्ठा दर्शस्तेषां सुप्रवेशो
 पुत्रस्वराजकुमारस्य मरणं ॥ तथैव भेषूवात्रयभरणी मघा सुप्रवेशो आत्मनः स्वस्यैवराज्ञो मरणं स्या
 दित्यर्थः ॥ यदाह श्रीपतिः ॥ शुभः प्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवास्त्रैः हि प्रैश्चरेः स्यात्पुनरेव यात्रा ॥ उग्रैर्नृपो दारुण
 भैः कुमारे राज्ञी विशारवासुविनाशमेति ॥ कृत्तिका सुभवनं कृशानुना दह्यते प्रविशतां न संशय इति ॥
 कृशानुरग्निः ॥ अथाग्रे ग्रंथकृता प्रोक्तापि पंचागतमशुद्धि रत्रोपयोगात् नमूलवाक्यात्पुच्यंते वसिष्ठः च

या०
१०६॥

प्रजायसितवासरेषु तु श्रीकरं सुखमहार्थलाभदं । सूर्यसन्तुदिवसे स्थिरप्रदं किंतु चौरभयमत्र विद्यते इति ।
श्रीपतिः । रिक्तातिथिर्भूस्तुतभानुवारो निंद्याश्रयोगापरिकर्जनीयाः । मेषः कुलीरोमकरस्तुलाचत्पाज्याः प्रवे-
शहितथातदंश इति । अत्र मेषादिनिंद्यालग्ना फलं सापवादमुक्तं राजमार्तं तु । भूयोयात्रामेषु लग्ना-
वेशेनांशगच्छेत्कर्कटस्योदये च । व्याधितोलिन्पाश्रिते लग्नवृत्तिन्या के केरेवाप्नुयाद्वान्यनांशः । आके केरोमक-
रः । लग्नेऽन्यत्रांशकेष्वेवामेते दुःष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो विदुः । निंदिता अपि तु
भांशसमेतास्तौलिमेषमकराः सकुलीराः । कर्तृभोपचयगाश्च विलग्नैराशयः शुभफलाय भवेतीति । वसि-
ष्ठः । त्रिकोणकेन्द्रविधनाय संस्थेः शुभे स्त्रिषष्टाय गतेः खलैश्च । लग्नां तपषष्टांष्टविवर्जितेन चंद्रेण लक्ष्मी-
निलयः प्रवेशः । न नै धने भेपिनचाष्टलग्ने पंचेष्टकेषुष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशेन चरांशलग्ने शुभे
हिते वाप्ययसंयुते वा । प्रवेशलग्ना निधनस्थितो यः कूरग्रहः कूरग्रहेयदिस्यात् । प्रवेशकर्तारमथ
त्रिवर्षादंत्यष्टवर्षैः शुभराशिदिति । अन्यदप्याह वसिष्ठ एव । कृत्वा शुक्रं दृष्ट्वा वामतः । के विप्रान् पूज्यान्

राम
१०६

यतः पूर्णकुम्भं॥ हर्म्यस्मिन् तोरणस्त्रयितानैस्त्रिभिस्त्रिगीतवाद्यैर्विशिन्नदिति॥ वामसूर्यरूपा नोपायमाह वि
 श्वकर्मा॥ तन्मात्यागदितोदिस्तु द्वौ द्वौ शरीरौ नियोजयेत्॥ एकमेकं न्यसेत्कोणोत्तरं वामे विधितयेदिति॥ अ
 त्रेदं ध्येयं॥ यत्र मासे यात्रा कृता तन्मासान्नवमे मासि यात्रादिना न्नवमदिने वा प्रवेशो निषिद्धः॥ यदा ह्यगुरुः॥ नि
 ग्मान्नवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः॥ नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेदिति॥ एतत्स विशेषं नूतनगृहं वैश्या
 ख्याना वसरेभिधा स्युत इत्यास्तां प्रसक्तमिति॥ ॥ अथ विवाहप्रकरणे क्लेशानतिदिशन्सम्रागुक्तान्या
 वाप्रकरणदोषान् शिष्याणामविस्मरणार्थं मजुभाषिणीभ्यां स्त्रगृह्या च संगृह्यते॥ अयनर्त्तमासति
 थिकालवासरोद्भवशूलसंमुखसितरुदिकृपाः॥ भृगुवक्रतादिपरिघाख्यदंडकोयुवतीरजोप्पशुचितो
 त्तवादिकं॥ १०३॥ मृतपक्षरिक्त रवितर्कसंख्यकास्तिथयश्च सौरि रविभोगवासराः॥ अपि वामपृष्ठगवि
 धुस्तथा ब्रह्मलोवसुपंचकाभिजितरथापि दक्षिणे॥ १०४॥ लग्ने जन्मर्त्ततन्को मृतिगृहमहितर्त्तद्विषष्टं तदी
 शा बालाग्रे कुम्भमीनर्त्तनवलवतन्त्रचापिष्टष्टोदयं च॥ १०५॥ रासंस्थमृहं दशमशानिरथो सप्तमे चापि

या.
१७

काचः के देव काश्च वक्रिग्रहदिवसविवाहोक्तदोषाश्चनेष्टाः॥१०६॥ एतेऽयनादयो दोषा विवाहप्रकरणे
क्ताश्च दोषायात्रायां कर्त्तव्यायां नेष्टाः॥ तत्रायनशूलः सोम्यायने सूर्यविधूतदोतरामित्यादिकः मासोद्भवः शू
लोयुद्धयात्रायां स्वरोदयशास्त्रे सर्वतोभद्राचक्रेऽभिहितः॥ यथा॥ त्रयः॥ त्रयोदश्याश्च पूर्वाशादिबु
धेः क्रमात्॥ राशयोद्वाहशैवंतुमेघांताः सृष्टिमार्गगाः॥ यत्र पूर्वदिक्काष्ठ्यां वृषराश्यादिगोरविः सादि
शास्तमिताज्ञेयातिस्त्रः शेषाः सदोदिता इति॥ नक्षत्रवारशूलः न पूर्वदिक्काशक्रमेन विधुसोरिवारेत
द्येतुक्तः॥ तिथिशूलयोगिनी नवभूम्यः शिवद्वयइत्युक्तः॥ संमुखसितरुदिकृपाः संमुखः शुक्रः सं
मुखो बुधः॥ संमुखोदिकृत्वा मीलात्कारिकेत्वेन॥ यत्रोदितस्तोककुभं नयायादित्यादिनोक्ताः॥ भृगु
वक्रताशुक्रवक्रताश्चादिशब्दास्तीणास्तमितनीचगतपराजितत्वबाल्यादिकं वक्रास्तनीचैत्युक्तं॥
परिधारव्यदंडकः पूर्वादिषु चतुर्दिस्त्वित्युक्तः॥ सुवतीरजः स्वपत्नीरजो दर्शनं॥ अशुचिताश्च शो
चंजननाशोचंमरणाशोचंच॥ अशुचिते तत्र न शुचिरं शुचिस्तस्य भावो॥ शुचिवो तस्य भावस्त्वतला

श्रु-
रामे
१७

चि- - - न। न तत्पूर्वा तत्पुरुषादित्यनेन यो निषेधः सत्येतस्मात्सत्त्वादनंतरं वह्नुमाणस्य भावप्र
त्यसा। उत्सवो दीपो तस्य वादिः। आदिशब्देन विवाहव्रतबंधादिः। मृतपक्षः तमो भुक्ते तारा इत्युक्तः। रित्तरविनर्कसं
ख्यकाश्चतुर्थी नवमी चतुर्दशी द्वादशी षष्ठी तिथयः। उपलक्षणत्वादष्टमी पूर्णिमा मावास्या शुक्लप्रतिपदः।
सौरिरविभोमवासराः शनि सूर्यमंगलवाराः। अयं च निषेधो दिक्शूले न सर्वत्रेति प्रागभिहितं। वामपृष्ठगवि
धुरपिवामभागे पृष्ठभागे च चंद्रो निषिद्धः। उक्तं च। संमुखो र्यस्य लोभाय दक्षिणे सुखसंपदः। पृष्ठतो मरणं च
देवाम चंद्रे धनसंयुति। एतच्च निर्वृत्त्या दुपेक्ष्यं। सत्यपि मूलवत्त्वे एतत्सार्वहारिकनक्षत्रव्यतिरिक्तं केराक्षेय
मन्यथा सर्वत्र दिग्व्यनिषेधे पुष्पादीनां सर्वदिग्गुरकता भज्येत। तथा उक्तः। रुवेर्भतोऽब्जे भो निति रित्युक्तः।
उपलक्षणत्वाद्गुणमपि निषिद्धं। वसुपंचकं वसुधनिष्ठं तस्माद्भुज्यते तदादिकं नक्षत्रपंचकं। अभि
जिह्वमिजितं स्रको मुहूर्तो दिवसेऽष्टमः। एतद्व्यमपि दक्षिणे। एते पंचांगदोषाः। अथ लग्नदोषाः। लग्ने इति
लग्ने यात्रालग्नविचारयितव्ये सति जन्मकृतं चोर्जन्मराशिजन्मलग्नसंबन्धि मृतिगृहमष्टमस्थानं। अ

पा.
१०८

हितं तत्र त्रिरात्रुराशेः शत्रुलगाद्वाषष्ठं पष्ठस्थानं। तदीयास्वजन्मराशितोष्टमाधिपतिः। स्वजन्मलगाद्वाष्टमाधि
पतिः स्वशत्रुराशितः षष्ठस्वामी। स्वशत्रुजन्मलगाद्वाषष्ठाधिपतिः। एते लग्ने लग्नस्थितास्तुः। कुंभमीनर्क्षनेव ल
वत नू कुंभलग्नमीनलग्ना। लग्नांतरसङ्गवे वा कुंभनवांशो वा षष्ठेदयं च षष्ठेदयराशयः गोजाश्वीतिवरा
होक्ताः। षष्ठाशासंस्थमृत्तं दिव्यलोमलग्नमित्यर्थः। दशमराशिः। दशमे स्थाने शनिर्दृशमशनिः। अथोस
समे स्थाने स्थितः काव्यः शुकः। केन्द्रेवक्रावक्रिण्यहाः। वक्रियदृश्यवक्रियदृयोर्वा वक्रियहाणां वारिवसा
। वरा एते रोषायात्रायां नेष्टाश्च वरपं वज्याः। अत्रार्थे मूलवाक्या निष्ठासिखितानि। अथ च विवाहोक्तरोषावि
वाहप्रकरलेभिहितये रोषास्तेषु निषिद्धाः। तेदमे। उत्पातान्सहपातदग्धतिथिभिर्दृष्टांशयोगांस्तथा च देव
शनसामथास्तमयनेतिथ्याः सयद्दीतथा। गंडांतं च स विष्टिसंक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधून
थाष्टरिपुगन्पापस्वर्गस्तथा। सेंदुक्रूरवगोदयांशमुदयास्तासु द्विचंधानूरवाज्जूरंदशयोगयोगस
हितं जातिचलतामधं। वारोपपग्रहपोपकर्त्तरितथातिथ्युहवारोत्थितं दुष्टयोगमथार्द्धयामकुलिका

राम
१०८

द्यान्वारदोरदोषानपि॥ कृराक्रांतविमुक्तभंयहणभंयकुरंगंतव्यभं वेधोत्पातहृतं च केतुहतभंसंधोरितंभंतथा
तद्वच्चयहभिन्नयुद्धगतभंसर्वातिमान्संत्पजेदुद्वाहेषुभकेर्मसुयहकृताह्यस्यदोषानपाति॥ यदाहवसिष्ठः॥
एकविंशन्महोदोषास्त्वेतेब्रह्ममुखोदिताः॥ कदाचिन्नैवसीदंतिगुणानांकोटिकोटिभिः॥ तस्मादेतेषुदोषेषुकदाचि
न्नाचरेच्छुभं॥ विवाहेविधवोनारीमरणंव्रतबंधने॥ ग्रामनाशःप्रतीष्टायांसंमतेगर्भनाशानानवान्नभोजनेमृ
त्युःकृतौतत्फलनाशानांकर्तुंनारोग्यहारंभेप्रवेशेपतिनाशानांयात्रायांकर्तुंनाराःस्याद्युद्धयानेविशे
षतः॥ लभ्यतेसुमहत्पुण्यमेषुआहारिकर्मभिरिति॥ अत्रसप्तमशुक्रव्यतिरिक्तोजामित्रदोषोधनुरकादिमा
सदोषोपिनास्तीतिध्येयं॥ तदुक्तंगणेशदेवकैः॥ सर्वमुद्धहनजंमासास्तदोषोविनेतिमासदोषोधनुर
कादि॥ अस्तदोषोजामित्रदोषः॥ तत्रापिशुक्रराहित्यंविवक्षितं॥ यतःसप्तमशुक्रस्ययात्रायांविशिष्यनिषे
धोस्तिबुधगुरुतुषरास्तावेव॥ एवंमासदोषजामित्रदोषोविवाहोक्तायात्रायांननिषिद्धाःकिंतुविहिता
इत्येतद्वर्जमन्येविवाहोक्तादोषायात्रायांनिषिद्धाएवेतिशिवम्॥ १॥ ॥ अथयात्राप्रकरणंगद्येनोपह

प्रा.
१०९

संहरति॥ इति श्रीदेवज्ञानतत्त्वतरे वरुणमविरचिते सुहृत्तर्चितामणोपावाप्रकरणं॥ ॥ ॥ स्पष्टार्थमेतत्
॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथापुत्रेण गृहिगवी प्रसारितधिया मोहृत्तर्चितामणोपावा
विदेन विनिर्मितेन यनिधौ पीयूषधाराभिधेयारव्यानेखत्तुत्रात्रिकप्रकरणं संपूर्णतामागमत्॥ १॥ ॥
॥ इति श्रीविद्वद्देवमुकुटालंकारश्रीमन्नीलकण्ठज्योतिर्विदुषः गौविंदज्योतिर्विद्वरचितायां पीयू
षधाराभिधायोपावाप्रकरणं समाप्तिमगमत्॥ ॥ ॥ शुभमस्तु॥ ॥ श्रीरक्त॥ ॥

राम
१०५

वास्तुप्रकरणारंभः

पृ. ४१.

५ अ

श्रीगणेशाय नमः गोत्रीनंदनमिष्टसिद्धिसदनं विद्यावलीभेदतं नत्वा ज्योतिषिकाग्रामरचिते मोह
नृचिंतामणौ गोविन्दो बुधनीलकंठविधिवित्पुनः सतामग्रणीविद्वर्थग्रहनिर्मितिप्रकरणं व्याख्याति
विद्वत्पुदे। १ अथ वास्तुप्रकरणं व्याख्यायते तत्र त्रिविधप्रवेशवसिष्टाद्यभिहिते अथ संज्ञः प्रथ
मः प्रवेश इत्कं सत्तु ग्रहनिर्माणाय नृति वास्तुनिर्माणप्रभ उच्यते यदा ह वसिष्टः वास्तुज्ञानं
प्रवक्ष्यामि पदकं वक्ष्यामि पुरा ग्रामसंघपुरादौ नां निर्माणं मूर्ध्मतोः धुनोति ग्रहनिर्माणप्रयोज
नमभिहितं भाविष्यत्पुराणो ग्रहस्य स क्रियाः सर्वा न सिध्यति ग्रहनिर्माणतस्तस्माद्गृहं भवप्रवेश
समयो बुवे ग्रहं स्वसत्तां विना न सिध्यति निःफला भवतीत्यर्थः एतदपि स्पष्टमभिहितं तत्रैव परगे
हकृताः सर्वा श्रोतस्मान् क्रियाः शुभाः निष्पत्ताः सुपतस्तु सांभूमिशः फलमश्नुते इत्येतत्सर्वमन
स्यालोच्य गृहं भवप्रकरणं विवक्ष्यते यत्कृद्ग्रामपुरादिस्थानेषु स्वस्य शुभमशुभं वा लभिमता भवद्वादिनि
वेशतंचशां लुविनीहितं नाह पदं द्वयं कं सुते शदिज्ञातमसौ ग्रामः शुभो नाम भास्ववर्गद्विसुरां विधाय य

राम०

रुर्गीघंगजेः शेषितं काकिरायस्वनयो शुर्ताद्वरतोपस्याधिका सो र्थरेः यच्चरं द्विजं वै शपश द्रनपरशीनां
हितं पर्वतः १ ग्रामः स्वस्य शुभोः शुभो वेति ता वञ्चिंत्यते अवहारमसिद्धं यन्ना मनीलकंठस्यादिकं तस्याच
कहटुचक्रानुसारेण यदनुराधादिकं नक्षत्रं ततो यद्दृष्टिः कादिकं पंचराशिः स्यात्तन्नामभमेवं पश्चिन्नाग्रामेन ग
रेतावस्तुमिष्यते तस्य चरणादिरित्यादिकं यन्नामतस्यात्ता तो यो राशिमीनादिस्तद्गुणमभं एवं नाम द्वयं ज्ञात्वा ता
त ५ मभो पुरुषनामराशेः सकाशात् पदं यस्य ग्रामस्य भं राशिः स चेद्द्वितीयो नवमः पंचम एकादश संख्यो दशमस्य
स्यात्तरासो ग्रामः शुभः स्वस्य फलदाता स्यात् अन्यथानभवतीत्यर्थः यथा नीलकंठस्य वृष्टिः काशितः पं
चमीमीनराशिरतश्चरणादिरित्यादिकं यन्नामतस्यात्ता तो यो राशिमीनादिस्तद्गुणमभं एवं नाम द्वयं ज्ञात्वा ता
द्विस्तुता ५ क एदि १० भव ११ गतो ग्रामः शुभोः सो न्यथेति अत्र काकिरायो नाम राशेरेव गताः
उक्तं च काकिरायो वर्गशुद्धौ च वादेष्टे स्वरेदये मंत्रे पुनर्भूवरणे नामराशेः प्रधानतेति अथ ग्रामात्स
तो फलमरात्त्वमधमरात्त्वचाह संववर्गमिति वर्गास्तु अकचरतपयशवर्गः स्वगेशमार्जीणसहशुनां स
प्याखुमगावीनां तिजपंचमवोरिगामयावत्पुनस्तत्रयस्य पुंसोयः संख्याको वर्गो गरुडादिः स्यात्तेद्वर्गसं

मु. टी.

२

अ. ३

४ व

३ व

स्याद्विगुणी विधायकत्वापरस्य नामस्यवर्गसंख्यायां च कृत्वा गजेः षष्ठिः शेषितमवशिष्टं ताः काकि
 रणो जेयाः पुंसः एवं नामस्यापि स्ववर्गसंख्याद्विगुणां कृत्वा परस्य पुंसो वर्गसंख्यायुक्तां च कृत्वा ग
 जेनमक्तां वा शिष्टाः काकिरणो नामस्य भवति एवमनयोः पुरुषग्रामयोः काकिरणः स्युः तत्र तद्वि
 वरतः पुरुषग्रामस्य पुंसो वा काकिरणोः वशिष्टं ते सोः धेदः तस्य लाभदः नामस्य काकिरणवशे
 षे पुंसो भूयसी प्राप्तिः नामस्य दातृत्वात् पुंसः काकिरणवशे पुंसो द्रव्यहानिः नामस्य प्रीतिरही
 तत्वादित्यर्थः यथा नीलकण्ठस्य वर्गः संप्रस्तसंख्या ५ द्विगुणा ६ नीलकण्ठवर्गसंख्या ५ पुक्ता
 ११ अष्टमक्तां शेषं ३ नामस्य काकिरायः १० चरणादेर्वर्गः सिंहस्तु संख्या ३ पुक्ता १३ गजम
 क्तां शेषं ५ नीलकण्ठस्य काकिरायः ५ एवं नामवर्गसंख्या ३ द्विगुणा द्वयोः रंतरे शेषं २ नीलकण्ठस्य
 दातृत्वात् द्रव्यहानिरित्यर्थः उक्तं च स्ववर्गे द्विगुणां कृत्वा परवर्गे रायो जयेत अष्टमि स्फुरेद्वा
 गयोः चिकसन्नरागी भवोदति इतो मया दुःकश्यपवशिष्टं नारदाः अकारादिषु वर्गेषु दि प्रागादिषु

क्रमात् गरुमाजीरसिंहशुसर्पाखगजशाशकाः दिग्गंगागामियंयोनिः सुवर्गासंचमोरिपुः रिपुव
 र्गपौरत्यशेषवर्गः शुभप्रदः साधवर्गपुरः स्याप्यएतः साधकंन्यसेतविभजेदृष्टिभिः चशेषसा
 धकस्यधनंस्मृतं व्यत्ययेनागतंशेषसाधकस्यअरागंस्मृतं धनाधिकंस्वसंभ्राणं सर्वसंपत्त्यदेस्म
 तमितिगर्भोन्नगरुसर्वयोर्महादेवसत्वात् साध्येत्यस्यार्थसाधोवासयोग्योग्रामादेस्तस्यवर्गं वर्गसं
 ख्यांपुरः संस्थाप्यसाधकस्यनीलकंठादेवर्गसंस्थाप्य एतान्यसेत एवविशिष्टोकोः एभिर्भक्तः शेषसाधक
 स्यधनंस्मृतं व्यत्ययेनेति साधवर्गसंख्यां एतः संस्थाप्य साधकवर्गसंख्यां पुरतः कृत्वाविशिष्टोः
 कोऽभिर्भक्तः शेषसाधकस्यअरागंस्मृतं यथासाधवर्गसंख्यां पुरः स्थापितासाधकस्यअरागंस्मृतं
 अथद्वारनिवेशनमासाधेतिहजादेराशिमतांयुंसांक्रमेणपूर्वतः प्रैर्द्यदेकचतुष्टयेद्वारंरहितं
 यादित्तराशयः कर्कवृश्चिकमीनासेवां पूर्वदिशि तैश्वराशयो वृषकन्यामकरासेवां दक्षिणादि
 शिशूद्रराशयो मिथुनतुलाकुंभासेवां पश्चिमादिशिरपराशयो मेघासिंहधनुर्धरासेवामुत्तरदिशिद्व

दि ३

लित्वं सप्रयोजनं ते यं यदृक्कं मुहूर्त्तमात्रेण नाम दीद्विसुतां कदिभगतां ग्रामः शुभोऽस्योत्पत्त्या तत्क
 रीत्यभुतो शुभो निवसतां दोषः पर्याप्तमलां कस्याकोर्कधनुस्तला क्रिपघटाः कोर्प्यां रूजो पाम्पताम
 धेः न्येनवसंतथेद्रककुभोवर्गाः स्पृशेजस्विनशति चोर्जस्विनो वलिनः कोर्प्यां ताश्चिकः चक्रोदारेण
 यातत्र ये एनसत्रेण याभ्यामिष्टभूम्या विस्तारायामाविद्रवेत्रेण
 वशा एवोर्ध्वेन चाह। एकोनिते एतं हता द्वितित्यो १५२ तपोनिते
 एतदुत्तरनामोः ८१ पुक्ता घने १० आग्नयता विमक्ता भूपाश्चि
 मिः ४ २१ देशमितिो हि पिंडः ३ स्वेष्टाय न तत्र भवो यदेष्टे हत्स्यादिस्त
 तिर्विस्तति हत्सुदीर्घता यत्र गहं कर्तुमिष्टं भवति सा भूना नाकारसंभव
 तिसमचतुरस्रदीर्घचतुरस्रविषमचतुरस्रस्य सा घने कभेदेना तत्र
 पदेकनचत्रसमवहारनामोः राशिकूयोदकं सर्वदंपत्यो रिवाचिंतयेदि

इतिगान	पूर्व	आग्नेय
शुभार्ग ४	अवर्ग १६	कवर्ग ५
मेव	गह ५	माजोर
कुभेराशिः	शशुकः	मीन
उत्तर	गामपध	रीसग
यवर्ग ४	सेवकी	चवर्ग ५
मग	सिंह	सिंह
मवराशिः	सिंह	केन्या
वापव्य	पुष्टिम	तेजत
चवर्ग ५	तक ५	दनुग ५
मयक	सुपुः	श्री
चुला	धनुः	ककः
	ग्रामगचक्र	

८५५

मु. ४.
४

तिवसिष्टोक्तोर्विवाहोक्तमेलापकविधिनाशुभदंस्यात्तदेवस्वेष्टं कल्प्यां यमुधुजागामचक्रम् दृष्टाये
षुविषमत्रायद्रुषितः स्यात्स एवापुष्टायः कल्प्यस्तोभ्यां विस्तारयामजानं यथा। रूपेणो केनोनि
तमिष्टकमित्तमृत्तातेनरुतागुणिताः द्वितीयः २५२ कार्याः ततो रूपेणोति तोय इष्टाया धुजादि
कसेनरुताइंदुनागाएकाशीतिस्तयायुक्ताः कर्पाः ततो घनेः सप्तदशभिरपियुक्तास्ते भूषाश्चि
भिः षोडशाधिकाद्विंशत्याविमक्तास्ततो भक्ते सति पल्लवे तान्मितः पिंडः तत्र फलं स्यात्सर्वापि ३ः स्वे
ष्टाय नक्षत्रं भवतः स्वस्पर्शकर्मरिष्टं यत्तत्र मिष्टं त्राय सुताभ्यां भवतीति तादृशः स्यात् अ
थ सर्वापि देवैर्हृत्कल्पिते देवैर्भक्तः स न विस्तरति विस्तारः स्यात् अथ सर्वापि देवैर्हृत्कल्पिते वि
स्तारभक्तो दीर्घता स्यात् उक्तं च सारं स सुखं पेक्ष पादुभि ८१ विनिहतो भवनस्य बंधो नक्षत्रा मष्टमिह
युग्मशरेण नक्षत्रं कीकृतं सनिशकं युग्मं यत्ततो २१६ शेषमिष्टस्ततो भवति मध्यगह
सर्वापि इति अत्रोक्तं सारं नीलकंठस्यानुगृधान्त्वं तस्य रोहिण्यासहमेलापकः संभवतीतीष्टं

सम.
४

अथ ३

गहिणीकालितं विषम आयः सिंहः कल्पितस्तृतीयः दुष्टं ४ एकोनितं ३ अनेन द्वितीयो ११२
 हताः ४५६ इष्टायः ३ रूपानितः २ आम्नामिदनागाः ८१ हताः १६२ एते सुक्ताः ६१८ घने १३
 पृताः ६३५ भूयाश्चुमि २१६ विमक्ताः लघुं २ शेषः २०३ उदमेवनेत्रफलगरुस्य अथ कलि
 तं देह्यं ११७ अनेन मत्कोलस्यो ७ विस्तारः अथ कल्पितविस्तृति ७ मत्कोलस्य देह्यं २१७ यदा
 हमेकारांतरेगागोपिरजः विस्मृत्य कापगोभूतिमयुजिफलगोपिरजोभशेषात्सायं वोहा
 छिद्रेष्टुतमहिहतादकृमकृत्साख्यविष्टो वागां सिद्धाष्टिनागे दूतिधृतिगिरिशमाकृतोद्वर्तु

अथ ४

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	को	
२	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	धुवा
१६	१६८	१०४	४०	१६२	१२८	६४	२१६	८८	२४	१०६	१२	४८	२००	१३५	२२	८	१६०	८६	३२	१८४	१२०	५६	२८	१४४	८०	४८	२४	१२	६	३	अष्ट

२१६१५२१

द्यं १ श्मा १

ये ४

मु-टी

५

हि ३

तत्वायैकदमा नखेनार्णवविह्वलितदिनाद्युत्कृतीभेदकाद्या इति अस्मार्थः गोपिगजोयेकापगोभू
तिभयजिसतिभशेषाहविस्मं आहिरुतादकप्रकृताख्याविश्वदपः फलं स्यादित्याहतिपोजना
विगतएकोयस्मात्सयेकः सचासौ आयश्चयेकायः धृजादिरीषायः सचगोभुवश्च १८५ ए
याहतिः परस्परगुणानंयेकापगोभूतिश्चमंचकापगोभूतिभेतपोपेकयेकापगोभ
रुतिभयुकुतस्मिन्सतिभशेषादेः १० भक्तैसतियहेयंतस्माद्विस्मनामानंशिष्यं आहिर
ताश्चैष्युणिताः दृक्दोमहृत्पाख्याएकविंशतिविश्वेत्रपोहशेतादयोगरुत्तेत्रफलसाय
मिष्टायसहितं सत्स्यादित्याहवदतिगोपिगजः अत्रादाहरणोपर्वोक्तमादृष्टायः ३ येका
गोभू १८५ रुतिः ३५ इयं भंगेगतिस्मर्या ४ पुतं ४ २ अस्मादेः २७ शेषं १५ एतसं
ख्यायाः फलं २५ आहिरुते १०० इष्टायसहितं २०३ इदंसेधायनत्तत्रभवंत्तेत्रफलंएव
सममेवा अथमहागरुप्रमाणा धमाहवेतिगोइत्यथवाइष्टायसहितं धृजातंयत्फलंततत्र अष्ट
२ एतसंख्यकोष्ठाधःस्थं फलं २५

२ स्पक्षेत्रफलं। आघा नाह। आया ध्वजो धूम

दधेयुतं अष्टिष्टुदश आष्टिदशः षोडशधिकीदुशती २१६ तपारुतो गुणितो य इष्ट एकदि
आघं कसेन युक्तं कार्यं मृतमनोः भीष्टमहाग २५ नतं एकोऽष्टिष्टुदश ३ ४
गो ५ खरे ६ भ ७ धांतकाः ८ पिंड इहाष्टिष्टुते ॥ ८ ॥ ध्वजादिकाः सर्वदिशि ध्वजे मुखं कार्यं
हरे पर्वयमा नरे तथा प्राच्यां वेषे प्राग्यमयोगे जेयवा पश्चादुदक पर्वयमे द्विजादितः ९
८५ पिंडे क्षेत्रफलः एष्टिष्टुते अंभक्ते सदवाशिष्यते तात्पर्यमिता आया ध्वजादिकाः स्युः ध्वजधूमौ
प्रसिद्धो हरिः सिंहः शुककुरः गोवृषः खरे ग द्भः इभो हस्ती ध्वजः काकः धांत एव धांतकः
स्वार्थकः यदा हविः शुक्रमा विस्तारेणा हतं देह्ये विभजेदष्टभिस्ततः यत्तु यं सभवेदा यो ध्वजायां से
सुरष्टधा ध्वजो धूमो हरिः श्वामोः खरे भो वापसेष्टमः पूर्वादिदि सूचा घाता ध्वजादीनामवस्थि
तिरिति सर्वदिशीति ध्वजारथे अये आगते सति सर्वदिशि दिक्कतु एयेपि गरुडा रागाणि सुरित्यर्थः
हरे सिंहये पर्वदत्ते नरदि सुद्वाराणि स्युः ना पश्चिमदिशि तथा वषाथे आये प्राच्यां दिशे वसु

मु.टी. स्तंभान्तरि सुगजारख्ये आयि प्राग्पमयोः पूर्वदक्षिणादि शोर्गह्म स्तंकार्ये स्थातं यदाह श्रीपतिः । गृहेषु
 ६ चाया विषमाः प्रशस्ताः स्वस्थानगाः सर्वगतो ध्वज सुध्वजो हरौ तो च गजे तृषेते वृषो हिना न्यत्र स
 माश्रितः स्थातवश्चिष्टाय विषमायः शुभायेव समायः शोकदुःखदः ध्वजा संहेतो च गजे ह्येते गवि
 शुभप्रदाः वृषेन राजितो न्यत्र ध्वजः सर्वत्र राजित इति अस्वार्थः ध्वजं प्राग्वत्स्थितं तत्र राजित एव ।
 परंतु हरवपि राजितः स्वस्थानं किमुत वृष आयस्तु अन्यत्र पूर्वदक्षिणोत्तरदि सुन राजितः किं
 तु स्वावस्थित्या पश्चिमादि श्येव ध्वजस्तु सर्वत्रैव राजित अनपारीत्या ये आयायत्रावस्थिताः सुस्त
 न्तं मुखदि तु दाराणि स्युरित्यर्थः प्रत्यक्षध्वजे द्वारमथो ह्निा पूर्वहरवदकुस्मादिदृष्टे च पा म्यामि
 ति श्रीपत्युक्तेः महेश्वरोपि सर्वद्वार इह ध्वजो वरुणादिकु द्वारं च हि त्वा हरिः प्राग्दारे वृषभो गजो यम
 सुरेशा शासुतः स्फुल्लमिति आयानां प्रयोजनोत्तरमाह विश्वकम्मा वृषां सिंहं गजं चैव खेटक खेटको
 द्योः द्विपः पुनः त्रयोक्तव्यो वापीकूपरे सेषे च न गेन्द्रमासने दद्यात्पुनः सुगजं पुनः वृषभं जना पात्रेषु
 स्तु १

तः १५

राम. ६

५६

कुत्रादिषु पुनर्ध्वजां अग्निवेशं सुसर्वं सुगहं वं पत्नी विनां धूमो न योजयेत् केचित् श्रानं मेळु
 दिजातिषु खरे वे श्य गहं शो धां तः शय कुटी युच। वृषां सिंहो ध्वजः श्रुतिप्रासादपुरं वे श्य सु
 ति वशिष्ठः गजा ये वा ध्वजा ये वा ध्वजानां सदं सुभं अश्वालयं ध्वजा ये च खरा ये वृषभो पि वा उग्र
 गां मंदिं कार्यं गजा ये वा वृषे ध्वजे पयुस द्रव्या ये च ध्वजा ये वा सुभं प्रदं शय्या सुवृषभः शसः
 पीठे सिंहः सुभं प्रदं अमनं नवस्त्राणां वृषा ये वा ध्वजे पि वा पादुको पा न हो कार्ये सिंह
 स्त्र्यप्यथ वा ध्वजे उक्ता नाम प्यनुक्तानां मंदिशरा ध्वजः सुभं इति अथ ब्राह्मणादि वर्गा परत्वे
 न द्वार निवेशनं सुच्यते अथ वीति द्विजादि तः ब्राह्मणादि वर्गा विभागे न यश्चादित्यादि दिग्ग
 ह द्वारं स्यात्तथा ब्राह्मणास्य यश्चात्मुखं गृह द्वारं तत्रिये स्यादौ दि शिवे श्य स्य वे स्यां अद्रस्य
 यमेदं सिगा स्यामित्यर्थः उक्तं च श्री पातेना ध्वजे प्रतीची मुखं मग्नानां सुदं सुखं भूमिभूतां
 च सिंहं विषो वृषे प्राग् वदनं गजे तु अद्रस्य याम्पान नमामनेतीति योऽयं नंदे च वनः ध्वजे परा

३३

शु१

मु० १

संविप्राणां गतां सिंहं पुरं गते मूडस्य पाम्पास्यं दृष्टे पर्व मुखं विश इति अथ गृहोर्भो विशिष्य
 कालनिषेधमुपजाति कथाह गृहेशतत्क्रीमुखविज्ञनाशोः के दीप्य शुक्रो विवलेः सती चे कर्तु
 स्थितिर्तो विधुवास्तु नोर्भे पुरः स्थिते पृष्ट गते रानिः स्यात् ॥ ६ चेहृह स्वा मिनो जन्म गशि वशा
 दुष्टे विवले निवले अस्ते अस्त गते वा नीचे नीच स्थिते वा अकीर्तिके गते सति गृहेशादिनाशः
 यथा सूर्यो निवले नीच स्थिते वा गृहेश स्य नाशः इंदो चंद्रे निवले अस्तमिते नीच गते वा गृह
 शक्तीनाशः इज्ये गुरो तादृशे सति गृहेश मुखनाशः शुक्रे तादृशे गृहेश स्य विजं द्रुतं तस्य ना
 शः यदाह श्रीपातः रवौ गृहस्थो गृहिणी शशांके धनो सते देव गुरो च सौख्यं विनाशमायातिव
 लेन हीने नीच स्थिते चास्तमुपागते चेति विसृक्तने प्रवाह नीचे शत्रु गते जीवेशु क्रै चंद्रेय
 वारवो निर्मितं सदनं शशुदति निः स्वत्वमा मुपात् इति कश्यपस्तु बुध सप्येतादृशं दुर्जमाह श
 शुनी च गते जीवेशु क्रै वा यदिव बुध शशांके वा क्रै ते गुरु मति निः स्वप्रदं सदेति ॥ ६ दमस्तस्यापुप

पु० २

स्व ३

गम०

लक्षणां अत्रासगतत्वं किं सिति जसंनिधिकृतमुतसूर्यकृतं विवक्षितमिति उच्यते सिति जसंनि
धिकृतमसगतत्वं तु दैनं दिनं तच्च सूर्यादिसकलग्नहसाधारणां तस्मिन्निवक्षितेः सगतत्ववि
शेषगानर्थक्यं अनेनेवाशयेन वास्तुशास्त्रे पश्यते अस्तदोषोन्नयाद्यः प्रतिदेवसि
कोबुधैः नास्तदोषः सदाचोद्रेनेनेत्रैः कृष्णनीचतेति अत्रुपचंद्रस्य कर्तुं गितविधुवास्तुनोभे
यन्ते सजेदिनचंद्रसाद्विधुमं यद्दृश्यविस्तारया मवशादुत्पन्नं भंतद्दहं तस्मिन्सुरस्थिते संमु
खास्थिते सति कर्तुं गर्हनिर्मातुं सास्मिन्नाह स्थितिर्निवासो न स्यात् एव गते च विधुवास्तुनो
भे सति खनिः खननं चौरकतापद्वारं देशात् सर्वस्वहातिरित्यर्थः उक्तं च वास्तुशास्त्रे स हं
चंद्रस्य वास्तोश्च अग्रे एवेन शस्यत इति श्रीयति नातु चंद्रस्य फलमुक्तं तया करेनेव गणं पु
रं कर्पादसे तत्र न जातुकर्ता पतंति स्वत्या निच एव संस्थेयत्वेन तस्मादिदमत्र चिंसा मिति पु

मु. टी. १. स्थितत्वेन गतवशादिति केचिद्वाच्यं यः पथाप्राप्नुवे गृहे कर्त्तव्ये लग्नस्थचंद्रपुरः स्थितो भ
 वति दक्षिणमुखे तु गृहे वामगः पश्चिममुखे तु एष्टगः उत्तरमुखे तु दक्षिणगः एवं दशमस्थं
 द्रे दक्षिणमुखे गृहे संमुखः एवं सर्वास्वपि दिक्षु एष्टगत्वं संमुखत्वं च ध्येयं तत्रार्थादक्षिण
 वामगतत्वं चंद्रस्य समो ची नमित्यर्थः रत्नमाला टीकाकारेण महादेवस्मृतिद्वारा भक्तमेगासं मुख
 दिवावस्थितिमात्मनः पथागृहद्वारं पस्यां दिशि विधित्सितं तद्दिङ्क्षेत्रेषु तत्पृष्टदिङ्क्षेत्रेषु च
 गृहसंभोगकार्ये इति अर्थो दिङ्क्षेत्रेषु सत्रवशेन वामदक्षिणगोचरे चंद्रगृहसंभोगः सुखेन कार्यः यदाह
 ब्रह्मशंभुः धनलाभः प्रवासः स्यादाद्युत्थोरभयं क्रमात् दक्षिणवामपृष्टस्थे गृहभर्तुर्निशाक
 करे इति केचित्सर्वे येवमेव फलमाहुः यदाह ब्रह्मशंभुः वामनावपितं येव स्यादधिकं चत
 दंतरे धनलाभो मतिर्याधिरविनाशो विलोमत इति तदंतरे वेदि सुविलोमत इति शानवापय

नेत्राग्नेपदिचुक्रमेगाधनलाभोमशांवाधिरविनाशः फलंस्पादित्यर्थः इदंदिग्द्वारनक्षत्रव
 शनचंद्रफलंतुल्यन्यापत्वादास्तनसत्रैपधेयं यदुक्तं ब्रह्मशंभुना गेहायलक्ष्मीसुयत्र
 द्वेचचंद्रमाः शलाकासप्तकेदेपंकनिकादि क्रमेण च वापदक्षिणभागे तु प्रशस्तशान्तिकास्क
 अमष्टयेन दातव्यं यदीकं ह्येयमात्मनः । अक्षचंद्रस्पातोश्च अग्नेष्टयेन शस्यत इति अ
 धेवमापंसफलमभिधाप्य पकथनपरस्परमंशकज्ञानं सफलमुपजात्माह भंतागत
 पुंस्वयरीरतो सोधुवादिनामाक्षरपृक्सायं ३ः । तद्योगुरोर्गिंद्रकतांतमृपायेशभवेपुन
 शुभोतकोत्र • प्रौगुक्तदिशाकामितयद्रुहमंतन्नो गेहमिस्तुष्टं भक्तावशिष्टं सव्यपरी
 तः यथारोहिणीभं ४ नागतं ४ अयमेवव्यपः असौ व्यपः वादिनार्मस्य कृष्ण
 दीनां मानान्धुनेतवत्पतिपत्संख्याकानिदिक्षु द्वारणिचिकीर्षितानितदनुरोधेन पदाग

ण

मु. टी. तं क ता दि ग ह ना म त र ह रे स र म पा य क्तः त तः स पि रः प्रा ग नी ती प र य क्तः ग रो स्त्रि भि स षो म क्ता व शि ष
 ए ए का द्वि त्रि शे षे रा इ द्र प म र ज सं ज क स्त्र पो शं स्युः अ त्र ग ह रं मेः त को प मा र्थो श को न मु भः अ र्थो
 दि द्र ग ज्ञा नो मु भ फ ल दं य द ह श्री प तिः भि क्ष्मो वि भ क्ते व सु भि र्थ यः स्या द् य मू न य य मा ल यं स त ।
 व्य पा न्ति ते स्ते त्र फ ले ग ह स्य क्त्वा दि ना मा क्ष रं मि श्रि ते च त्रि भि र् वि भ क्ते क्र म शो शं कः स्या दि द्रो य
 मा भू पी त रं त कोः स न्नि ति वा स क्त्वा श स्त्रे पि मू त रा शो व्य पो क्षि ते ग ह त्वा मा क्ष रेः पु नः प ते रं त्रि
 मि र्भा गं य ह्ने वं सो श को भ वे त रं इ द्रो प म श्रु रा ज्ञा स्या घ मा शो नै व शो भ इ ति मू त रा शि स्ते त्र फ लं अ
 थ वि वा ह्यु त शा ला क्र वा न प नं य थ्या व क्ता ख्ये ना नु षु भा ह्नि स्य प्र वा दितः शा ला क्र वा भू र्दो क्ता
 भ ग ज्ञाः ८ शा ला क्र वां क सं यो गः सै को वे श्म क्र वा दिकं ८ सर्वा दि तो दि स्यु प्र त्मा दि षु च त स्यु दि
 सु द्मे शा ला क्र वाः स्युः य थ्या प्रा च्छां द रे चि की र्षि ते शा ला क्र वां क एकः १ एवं द क्षि रा स्यां द्रो २ प ष्चि

न ४

राम ०
८

मु. टी.
१०

ति अयोगगुरुर्वज्रालेखः यथाः अन्योगगुरुर्वज्रालेखः एकमात्रं चतुःसरलकर्म
दंजकृतिलेखः यथा चतुर्गणप्रसारे यथा अत्र दिशां चतुष्का क्रमेण लघुस्थाने पूर्वादिद्वारं
कार्येन गुरुस्थाने यदा हतुर्नारदवसिष्ठोऽस्यादलितं दलं च स्थानेनालितं दं गुरुमाश्रितं प्रदासिगोर्
रुद्रागदलितं दं शेषादिधा इति गुरुभेदाः स्फुरितिशेषः अलितं अलितं दं दं न शालावासीदी
कायां तु शालाशेषेन गुरुभाष्येतरमुच्यते अलितं दं दं न शालाभिर्नर्वाद्येयागमनिका जालका
वृतांगगणसंमुखान् क्रियते सा जेयेति उच्यते अलितं शालाख्यमिति महादेवः प्रघाणप्रघर्गं लिं
दावदिद्वारप्रकोष्ठक इत्यमरः तत्र चतुर्गणैः प्रथमभेदस्य लघुभावादिद्वारभावाद्धर्मस्य
गुरुकोष्ठं सदृशं स्यात् अन्येषु पंचदशसु भेदेषु लघुस्थानावस्थित्या तत्तदिदं सुद्वारगणिसुः त
त्र ये यद्विनापि प्रसारे किं लाघवेन शालाभूवानानयति समं यथा एकस्मिन्नेव द्वारे चिकीर्षिते

शा
लोप दशा
ला ४

राम०
१०

पूर्वदिशि शालाक्रवांकः १ एवं दक्षिणादिशि चापं २ पश्चिमदिशि उत्तरदिशि च ८ अत्यन्ततो द
 श्यते तत्र द्विआदि द्वारज्ञानार्थमुपायः यद्यदि सुद्वारे स्थात तर्हि दक्षिणाक्रवाणोः कार्यः पश्चा
 एतेषां पश्चिमापांच द्वारे भीष्टे शालाक्रवौ १४। अनयोर्योगः ५ एवं पूर्वदक्षिणोत्तरदि सुद्वारे
 भीष्टे शालाक्रवाणां ५२८ योगः ११ एवं दिकतुष्टपेयि द्वारे शालाक्रवांकयोगः १५ प्रसारनि
 श्चितक्रमेण प्रत्यक्षत उपलभ्यते क्रवादि संज्ञास्तु चतुर्गुरु प्रसारमारभ्योक्ताः तत्र चतुर्गुरोः प्र
 थमभेदस्मादिगद्वा एभावेन गगनाः भावोत्पत्त्या गण्यमास्तत्वात्मः साभहितेकयोगः कृतः सर्व
 त्रयथा एव पश्चिमयोगः सैकः १३ दिकान्तराद्यं गुरुजातं एवं पूर्वदक्षिणोत्तरदि सुसैकैकं कृतं
 १२ धनदाख्यं गुरुदिकं तुष्टपेयि सैकैकं कृतं १६ विजपाख्यं गुरुं अतएवोक्तं दक्षिणपूर्वदि
 रूपादि। अथैव विवक्षितक्रवानपनमभिधायेदानीं क्रवादीनां नामाक्षरसंख्यां पथ्याव क्रकुर

मु. ११

साहसिथ्यकीष्टाष्टिगोहृदशकेनामांतरत्रये मध्यवीषे गदिग्वहिविष्वेषु द्वे शनगेऽव्ययः ४। ए। दि
सुपूर्वादि तइत्यादिनाये द्वे शक्रादिसमागतं तस्य शास्त्राक्रवाकसंयोगः सैकड्मत्तरे शसंख्या
मवधारयेत् सा चेत्संख्या पंचदशी द्वादशी अष्टमी षोडशी नवेकादश चतुर्दशी वा स्यात्तदा गृहना
मात्तरत्रयात्संख्यात् यथा १५। १२। ८। १६। ९। ११। १४। अत्र त्रीण्येवात्तराणि पुनः सैव
संख्यामयमा द्वितीया चतुर्थी पंचमी षष्ठी दशमी तृतीया त्रयोदशी वा स्यात्तदा गृहना मध्ये अत्र
रद्वयात्संख्यात् यथा १। २। ४। ५। ६। १०। ३। १३। अत्रैते पुनः सा संख्या सप्तमी स्यात्तदा व्यु
त्पन्नसंख्या गृहना मा यथा ७ चत्वार्यष्टा एतच्च पञ्चमं क्रवधान्माघ द्वादश गणना मत्ता मिति।
तात्र मूलवाक्यसमानार्थकस्योपपत्त्या सः। अथ तेषां क्रवादिषोडश गृहाणां नामायां गी
तिहं दसोहं क्रवधान्ये जपमंदोत्तरकांतमनोरमसुमुखदुर्मुखो गं अस्ति धनं दं नाशं चाक्रं

क्य २

राम
११

विपुलविजयाख्यं स्यात् १० आर्यागीत्याख्यं कुंदोदः । तद्वत्तणं च तत्ताकरी आर्या प्रवीड्य
 दिगुरुगोके न निधने पुंक्तं । उत्तरतद्वत्तिलमथ नु सं धेयो वि शेषतः सगास्य सामान्य ल
 सगोत्पादि पद्यं स्य द्यार्थमेव तयापि विविच्यते ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥
 यथा क्रवधान्ये नृप नंदे भवति चेत्तरयोग द्वंद्वः ॥
 खरकांतेत्यादि समाहार द्वंद्वः । उग्रं चूरं द्वितीयं ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥
 अहतां विपत्ताख्यं विपुलविजयाख्यमिति समाहार द्वंद्वः । क्रवमर्धमुखं प्रथमं गृहं ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥
 धान्यं पूर्व द्वारं द्वितीयं ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥
 पश्चिम द्वारं पंचमं ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥
 ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥
 सुवक्रं मागदक्षिणा पश्चिम द्वारं मध्यमं ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥
 दुर्मुखं उत्तर द्वारं नवमं ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥
 नृगं चूरं राख्यं प्रवी

मु. ४१ तद्द्वारं दशमं ॥ अहितं विपत्ताख्यं दक्षिणोत्तरद्वारमेकादशं ॥ ११ ॥ धनदं पूर्वदक्षिणोत्तरद्वारं द्वादशं
 १२ ॥ १२ ॥ नाशं क्षयाख्यं पश्चिमोत्तरद्वारं त्रयोदशं ॥ १३ ॥ आक्रंदं प्राक्पश्चिमोत्तरद्वारं चतुर्दशं ॥ १४ ॥ विपु-
 लं दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारं पंचदशं ॥ १५ ॥ विजयं चतुर्दिग्द्वारं षोडशं ॥ १६ ॥ मिति ननु क्वाद्यक्षर-
 संख्याज्ञानं प्राक्पद्येनेवोक्तं तर्हि क्व न क्रवादीनां नामग्रहणं उच्यते नामसदृशफलसत्त्वना-
 थ्यं तदपारानमन्यथा द्वागनुरेधेन क्वाद्यक्षरसंख्यायोगे उक्ते कीदृशानां ग्रहाणां विधिनि-
 षेधोवातानि श्रुयेत तस्माद्येषां शुभफलदानि नामानितेयां ग्रहाणां ग्रहाणां येषां चाशुभफल-
 तेषां सांगोविधेय इति निष्कर्षः ॥ उक्तं च वसिष्ठेन क्व संज्ञं गृहं त्वाद्येधनधान्यसुखप्रदांश्च
 ४३ संधान्यप्रदं नृणां जयं साध्विजयप्रदं मंदस्त्रीहातिदं नृनं खरं संपदिनाशनं पुत्रपौत्रप्रदं कांतं
 श्रीप्रदं स्थाननोरमं सुवक्रं भोगदं नृनं दम्पतीं विपुलं सुखप्रदं सर्वदः खप्रदं कूरं विपक्षं शत्रुभीति

दं धनदं धनं दं गोहं सयं सर्वसयं मंदं आक्रंदं शोकजननं विपुलं श्रीपशः मंदं विपुलं नाम स
 दं धनदं विजपाभिधमिति अथ केषां चित्तमतेन गहस्यायादिनवकमुपजातिकापय्याव
 आभ्यामाह पिंडे नवां कां एगहं गजानि ३ नागदनागद्वि ४ नागे र्गुणिते क्रमेणाविभा
 जितेनागदनागं ७ क ए सूर्य १२ नागदत्त २० तिथ्य १५ र्त्त २० खमानु १२० भिष्व ११॥
 आयोवारं शकोद्रं मणमत्तं तिथिर्युतिः आयुश्चायगहेशर्त्तगहभैकं मतिप्रदं १२ पिं
 डसेत्रफलं नवधास्यापिते क्रमेणाववादिभिर्के र्गुणिते क्रमेणावनागादिभिर्के भैके
 मतिप्रदवाशिष्टं तदायादिकं स्यात् यथा श्रेत्रफलं नवभिर्गुणितमष्टभिर्भक्तं शिष्टमापः स्या
 त पुनर्नवभिर्गुणितं सप्तभिर्भक्तं शिष्टं वारः पुनः षड्भिर्गुणितं नवभिर्भक्तं शिष्टं शाकः पु
 नरष्टभिर्गुणितं द्वादशभिर्भक्तं शिष्टं द्रव्यं स्यात् पुनर्द्विभिर्गुणितं मष्टभिर्भक्तं शिष्टं मृगां पुन

मु.टी.
१३

रष्टभिर्गुणितं सप्त विंशत्याभक्तं शिष्टमस्य पुनरष्टभिर्गुणितं पंचदशभिर्भक्तं शिष्टातिथिः पुन
श्रुतुभिर्गुणितं सप्तविंशत्याभक्तं शिष्टायुतियोगो विष्कभादिः पुनरष्टभिर्गुणितं क्षेत्रफलं ख
भानुभिः १२० भक्तं शिष्टमायुः स्यादस्यार्थः तद्यथा पिंडः १०३ नवगुणितः १८२० अष्ट
भक्तो लब्ध २२८ अष्टाश्लेषं ३ सिंहा योजातः एवं सर्वेष्वानीता इमे वारः ७ अंशकः ५
द्रव्यं ४० शरां १ अक्षं ४ रोहिणी तिथिः ४ चतुर्थी योगः २ मीतिः आयुः ६४ उक्तं वगे
कत्वेष्टगुणाष्टना गजलविध्याले १५ १५ ६८ ३८८ ४ ८ हतं भूफलं नागभयं कदिवा
कगष्टभातिथीयोगेः खसूयै ८ ७ १५ १२ ८ २० १५ २७ १२० भजेत आयुं वाग्मया श
कंधनमरांतरांतिथिं चिंतयेद्योगं चापुरितीह शेषकपदेभागे हतं तां त्रिकोरिति वसिष्ठादि
भिस्तु यदेते निर्दिष्टाः यदाहुः विस्तारयामगुणितं गुरुस्य पदमुच्यते तस्माद्बन्धनापहं वा सारम्य

गम.
१३

नवांशकाः गजगमांकवसंकभूतभिरुत्तरा ए ८ ए ९ द शीगितात्पदात्सूर्याष्टाष्टशेषो
कविभक्तादवशिष्टकाः संपूर्णाः सुभदास्त्वनेत्यसंपूर्णास्त्वनिष्टदाइतिपदं द्वेनफलं नस्य
आगिसप्तविंशतिः त्रिपदः पंचदशयोगाः सप्तविंशतिः परमासुर्विशत्पधिकं शतमिति
। अथैषामायादीनां प्रयोजनमुच्यतेः स्माभिः आयस्यतावत् विषमायः सुभायेवसमायः
शाकदुःखदइतिवसिष्टोक्तेः वाराणां च सूर्यारवारशेषाः सदा बहिर्भूतप्रदाः शेषग्रहा
णां वाराणां कर्तारिष्टार्थं सिद्धिदाइतिपथागंगीतेनागतोभोमवारः सापिनिंदः तद्राशीमे
षहंश्चिकोनिंदोतदंशास्मिन्कस्मिंश्चिद्वर्गमेषहंश्चिकनवांशावपिनिंदोएवमन्येष
पिवारेषुनवांशानांचरहस्यागतंभयतुतद्विराश्यात्मकंयदितन्नवांशवशात्तत्रज्ञातयंस
र्वदाग्रहइतिपथा, कृतिकाद्विराश्यात्मिकानेत्रैकांशशेषमेवः द्वादशेषेहयः सग्रेपिद्वि

नवांशकाः गजगमांकवसंकभ्रतुभिदृश ए ८ ए ६ शृंगितात्पदात्सुर्पाद्याष्टशेसो
कविभक्तादवशिष्टकाः संपूर्णाः शुभदास्त्वतेहसंपूर्णास्त्वनिष्टदाइतिपदेहसन्नफलं नस्य
आगिसप्तविंशतिः तिथयः पंचदशयोगाः सप्तविंशतिः परमापूर्वशत्पधिकं शतमिति
। अथैषामायादीनां प्रयोजनमुच्यतेः स्मृतिः । आयस्य तावत् विषमायः शुभायेव समायः
शाकदः खदइतिवसिष्ठोक्तेः वाराणां च संपूर्णवारगश्रपंशाः सदा बहिभयप्रदाः शेषयहा
गावांशाः कर्तारिष्टार्थसिद्धिदाइतिपथागंगीतेनागतोभोमवारः सगपिनिंदुः तद्राशीमे
षत्तुंश्चिकोनिंदोतदंशा यस्मिन्कस्मिंश्चिद्व्रजेमेष्टाश्चिकनवांशावपिनिंदोएवमन्येष
पिवारेष्टनवांशानांचरहस्यागतंभयतुतद्विरुद्धात्मकंयदितन्नवांशवशात्तत्रज्ञातव्यं
वदाग्रहइतिपथा कृतिकाद्विरुद्धात्मिकानेनेकांशशेषमेष्टाः द्वादशेषेष्टयः सगपिद्वि

मु. टी.
१४

न ४

द्व. २

केशोमिथुनमन्यथावृषः पुनर्वसावप्यंशकत्रयं यावन्मिथुनमन्यथा कर्कः एवमुत्तराफला मारि
 द्विराशात्मकेषु नीयं विद्वद्भिः न तु निस्संदिग्धेषु करशात्मकेषु मारिषु धनार्णयो शुभनाभि
 के गुरुवृद्धो निर्धनापन्नराधिकमिति नक्षत्रस्य च विपत्तारविपत्तार प्रत्यप्रतिकूलरान्धनाया
 तास्कात्सर्वथानिधेप्रदा विद्वत्तारकाखेतान्निर्माणां शुभप्रदं कुर्वन्नज्ञानतो मोददवः भाक्या
 धिभाभवेत्। अपमर्थः गुरुनक्षत्रादिनभंयत्सख्यंत नक्षत्रमक्षमवशिष्टः ताराविपत्तारो दकाः स्पृष्टे
 तदनिष्टास्तदिने गुरुं नक्षत्रं कुर्यात् अथस्मिन्दिने शुभतारा सुगुरुं नक्षत्रं कुर्यादित्यर्थ इति केचित् ॥
 अपरे तु गुरुकर्तुर्नाम नक्षत्रादुरुभंगराप नक्षत्रमक्षमवशिष्टं विपत्तारो दकं स्यात्तदा तदुरुमनिष्ट
 मन्यथा शुभमिति पदाहकश्च पः दत्तेदुःखतृतीयं पक्षमक्षपशः क्षयः आयुः क्षयः सप्तमं पक्षं
 त्रिजाघादिसंभमिति वास्तुशास्त्रे पिरुभास्त्वामिभं गरापमक्षं च नक्षत्रमिः पुनः पक्षे पंसाभवे
 तारासप्तपञ्चनिकशुभेति पदातु गुरुकर्तुर्गुरुस्य चैकं नक्षत्रं चैव स्यात्तदा तदुभयशुभमिति निर्णयः
 त १

पु १

ग ४

राम०
१४

यं स्वपमेवाह च योति गृहेशो गृहस्वामी तस्य ह्यं न च त्रं प्रागुक्तप्रकारेणा नीतं च गृहमेतयोरे
कंद्वयोरेकमेव चेदं स्यात्तद्गृहकर्तुर्मति प्रदं मरणं करं स्यात् पदाहवसिष्टः गृहस्य तत्पते स्वे
कंधिष्मन्ने निधनमदमिति निधनं मरणं गणयेकोऽप्यंशो यः न तु भिन्नगणिते तद्वा स्याद्वि
वाहप्रकरणोक्तत्वात् केचिदपि प्रयोजनमुक्तं तदुक्तं अवहारेषु यो त्रिभिस्त्रिभिर्व
श्मनिकृतिकाद्यैरुद्धेद पत्रातिधनानि शोकः शत्रोर्भयं राजभयं च मृत्युः सुखं प्रवास
श्च नवप्रभेदा इति गृहभूतशान्तिज्ञानोपप्रयोजनमाह स एव गणितकृतिकं सर्वं देवतां वि
चिंतयेत्तं नैस्त्रिंशद्द्विंशे नृनां त्रिकोणे त्वनपत्पता षष्ठ्यै के नैधनं स्याद्यत्येवमध्यमं स्म तां प
रेषु शुभदं मोक्तं गृहं ते कर्तुं गणित इति अत्यपेक्षार शब्दोपपत्त्यादिकं अन्ये गणितकृतप्रभेदा
गोचरं यमिष्टादिकवि हं प्रकरणे क्ता ध्येयाः सर्वपदोपदानात् राक्षसा मस्य सौ कंगरा यो मारि
कं पुंगं जेयं ज्योतिषशास्त्रात्तदित्यत्र नोदितमिति वास्तुशास्त्रोक्तेषु पत्रपुनः कृतिकादिषु

मु.टी.
१५

रिति२

द्विराशिसुभेषु राशिनिर्णयो वास्तुशास्त्रे अश्विमादित्रयं मेघे सिंहे मोक्तं मघात्रयं मूलादित्रिंशत्पंचा
पेशेषेषु नवराशः पश्चिंशेषेषु भेषु रोहिण्यादिषु नवराशेषोक्तेषाः पश्चाराहिणीमृगशिराद्वयः आ
श्विनवस्तोर्मिथुनं पुष्याश्लेषयोः कर्कः एवं हस्तादिद्विके अवरागादिद्विके चकः माघाश्लेष
मकराद्याश्च राशयः सूरितथः अयं च पक्षो वास्तुशास्त्रे नवांशानुक्तेरुक्तः अत्र राशि
कूटे नारीवेधो न दोषाय उक्तं च विंतामरगोमेव सेवकयोश्चैव ग्रहतत्त्वामिनोरपि पारस्परं
मित्रयोश्चैव देकनारीप्रशस्पतश्चि तिथिप्रयोजनं तिथ्यानपने प्रकारं न रं च वास्तुशास्त्रे शक्रा
हतक्षेत्रफलं त्रिंश दूतावशेषकं तिथिः प्रतिपदा जेपादर्शरिक्तं च वर्ज्येर्पादितं तु समायत्ता कु
भाशुभप्रकरणोक्तं दुष्टयोगवर्जनं च योगानां प्रयोजनं आद्यः प्रयोजनं स्पष्टमेव यत्तावन्तकालं
हस्तिनि अथ यत्र हस्तादिगणनया क्षेत्रफले क्रियमाणो आपत्यपोशकादिशुद्धिर्नोपलभ्यते तत्रा
प्यगुलादिकानि सप्तसंगो धवा क्षेत्रफले साध्यं यदरुभीमपराक्रमः करमानादगुणं च तदगुणा

शो १

राम०
१५

दिप्रदायाहृत्वावांसेत्रफलंगणितेनप्रसाधयेदिसिद्धार्थमिति॥ अगुणामायव्यादिगुणान्मन्त्रं
 एसिद्धार्थमिच्छतामायव्यांशकानां सिद्धार्थं अत्रवृत्तादिक्षेत्रे सुक्षेत्रफलानपनेलीलावतीप्र
 भातिषुज्योतिर्ग्रेयेषुद्रष्टव्यम् अथ गृह्यभेदेषु भवस्तु चक्रं शालिनीभ्यामाहोराह्वारभेः क
 मात्तवत्तशीर्षरामेहोवेदभेदग्रवादेभूत्वेदेः एष्टयेदस्थिरत्वरामेः एष्टे श्रीपुंभेदसकुत्तौ॥
 १३ लाभोरामेः ३ पुंभेदे स्वामिनाशोवेदेनैः स्ववामकुक्षौ मुरस्थेः रामे पीडा संततं चार्कसिद्ध्या
 दभे ७ रुद्रे ११ द्विभिरुक्तं स्वसत्तत् १४ गेहं आदिशब्देन प्रसादादितदारभे सति अर्कभात्त
 वाक्रांतनसत्रादामेस्त्रिभिर्भेदसम्पत्त्यप्यशीर्षस्थितैः सद्गुरुः फलस्यात्ततोवेदभेदश्चतुर्भि
 र्भेदग्रवादेष्टः स्थितपादद्वये स्थितैः अथ गृहजनवासभूत्वे स्यात् ततश्चतुर्भिर्भेदः एष्टपादद्वये
 स्थितैः स्थिरत्वं गृहकर्तुः ततो रामेभेदः एष्टे स्थितैः श्रीः स्यात् ततो योगे चतुर्भिर्भेदसिद्ध्या कुक्षौ स्थितै
 लाभः ततस्त्रिभिः पुंभेदे स्वामिनो गृहकर्तुर्नाशः ततो वेदे चतुर्भिर्भेदवामकुक्षौ स्थितैर्नैः स्वपरि

द्यं

मु.टी. ततस्त्रिभिर्मुखस्यैर्गर्हकं तेभ्यस्तदाहो श्रीगणेशाय नमः पीडासंततमनवरतं स्यात् उक्तं च मेोतिवप्रकाशे।
 १६ वास्तवचक्रं प्रवक्ष्यामि यच्च वासेन भाषितं तदहं वक्तुं + केचन तु ह्यमत्र पदे स्यात् न च तारिवाश्चिमे एषे च
 रि३ श्रीगणेशाय नमः कुक्षौ च तौ दक्षिणे पुंश्च श्रीगणेशाय नमः कुक्षौ च तौ दक्षिणे पुंश्च तारिवाश्चिमे एषे च
 शतितारकाः शिखराग्निराहाय गृहोद्वासोऽग्न्यादयोः स्थैर्यं स्यात् त्रिमेवादेष्टे चैवं धनागमः कुक्षौ
 स्वाहसिरोलाभः पुंश्च स्वामिनाशनं दामकुक्षौ च दारिद्र्यं सुरेवपीडा निरंतरमिति पितृमहातंत चरण
 अपि न वेद वेदाग्नि युगाग्नि वेदात्रिकेषु ३ ४ ४ ३ ४ ३ भागैः शशिभंगरहं बुद्धाहो विनाशः
 स्थिरताधनं श्रीः शून्यं च दारिद्र्यं तयोः क्रमेणोति अथैतत्पञ्चक्रस्य प्रकारं तरेण निष्कृष्टमर्थमाह वेति।
 अर्कधिस्यारद्वेः सप्तमे सफलं ततो हरेरेकादशधिस्येः सफलं ततो दिग्भिर्दशमे सत्कृतमुक्तं
 र३ स्यादित्यादिति नक्तुष्टोर्थः उक्तं च रविभासनेष्टानि शुभान्येकादशाष्टमाह दशशेकापनिष्टानि
 साभिजिह्ववास्तवीति एवैसाविस्तरमुक्तिस्तुलवाक्कानुरोधेन। अथ श्रीगणेशाय नमः

बा०
११

श्रीपतिः॥ शोको धान्यं मृतिपशु हती इत्यदि विनाशो युद्धं मृत्युस्ततिरथ धनं श्रीश्रवणेन यंच। लक्ष्मी
प्राप्तिर्भवति भवनारंभकर्तुः क्रमेण चैवाह चेमुनिभिरिति फलं वास्तुशास्त्रोपविष्टमिति॥ अन्यथा
षाठ चैवाश्वमुजोर्जमाघज्येष्ठेषु सप्रौष्ठपदे पुत्रनैतिकेतनानां घटनं नृपाणां योगेश्वराचार्यमतेन रा
स्तमिति। मतेन इति परं हेतुः॥ अत्र सौराणां चांशानां च मासानां महानुभयाशुभफलभेदेन विरोधः॥ अ
त्र चिकीर्षितगृहद्वारा नुकूलरविसंक्रमः सधो बनिविहितमासेष्वेव वेशा स्वादिषु गृहसंभः कार्ये इति
विरोधाभाव इति पितृचरणः। तत्र द्वा र नियममाह श्रीपतिः॥ कर्केन कहरिकुंभगतैः के पूर्वपश्चिममुख
निगृहाणि। तोलिमेष्टृषट्शिकया ते दक्षिणे तै र्स्वानिचकुर्यात्॥ अन्यथा यदिकरेति दुर्मतिव्याधि
शोकधननाशमश्नुते॥ मानवापमिथुनांगनागते कारयेत्त गृहमेव भास्करे इति॥ तत्र कुंभार्कसहिते फा
लुनमासे प्रागपरमुखं गृहं कार्यमुभयो विहितपारेकवाक्यताश्रयणात्। तथा सिंहकर्कसहिते श्री
वशा मासिताहशमेव गृहमुक्ताहै ताः॥ एवं मे करकसहिते पोषेपि॥ अनेनैव हेतुना दक्षिणे तस्त्वंग

राम
१५

२३

हमेष्टृषार्कसहिते वेशाखे स्यात्॥ तुलाशुक्रार्कसहिते मार्गशार्धमासे तथेव गृहं स्यादित्यर्थः॥ अथात्र
सौराणां चांशानां च मासानां निषेधस्तु एतानि मेयगृहाद्यारंभे नैव भवति। यदुक्तं व्यवहारोद्यये॥ नि
षिद्धेषु पित्रसेषु स्वानुकूलेषु नेरिनि॥ त एतद्गृहं गृहं नैमासदोषो न विद्यत इति जगन्मोहनेपि। पाषा
णेद्यादिगेहानि निगृहमासेन कारयेत्॥ त एतद्गृहं गृहं नैमासदोषो न विद्यत इति अवकेचिदित्यत हि
क गृहं नैमासदोषो न प्रवर्तते इत्याहुः॥ तत्र। वचनाभावात्। किंच। दिग्गुरवे कुलनाराः स्या
दित्यनियतरिक्क गृहस्पविचारो कोटिसंनिवेशाभावात्॥ ॥ अथ गृहनिर्माणेन सत्राणामाह भवेति
ध्रुवाणि मृदूनि च प्रसिद्धानि वरुणः शतमं॥ स्वाती प्रसिद्धा। वसुधनिष्ठा॥ अर्कहस्तः पुष्यश्च॥ एषु मे
षु गृहनिर्माणं सत् शुभफलदं स्यात्॥ यदाह गणः॥ अतरेऽपि चरा हि एषां पुष्ये मित्रे करदये॥ धनिष्ठा
द्वितये पोषे गृहं नैमासदोषो न विद्यत इति॥ अत्र वाक्ये मृगा नभिधानं॥ तदुक्तिर्महेश्वरवाक्यालोचने।
नाप्रारंभो भवनस्य वारुणमृदुस्वात्यर्कपुष्यध्रुवे वस्त्वृक्षेण युते इति॥ ॥ अथ सृजिक गृहनिर्माणे

वा०
१८

तोविषयोमाहसूतीगेहमिति॥ इतिरित्यापुनर्वसौसूतीगेहंस्त्रिकागृहनिर्माणंशस्तोत्रास्तइतिवक्ष्यमाणस्यात्र
नपुंसकत्वेनसंवधारणतवेति॥ तत्रसूतीगृहेहमिविधिभयोःश्रवणमिजितोर्नक्षत्रयोःप्रवेशःशस्तः॥ उक्तंच
श्रीपतिना॥ पुनर्वसौचसूतिकागृहस्यनिर्मितिःशुभा॥ विरिंचिविष्णुभांतरेप्रवेशानेहितंभवेदिति॥ केचित्तुवि
रिंचिःरोहिणी॥ विष्णुभंश्रवणः॥ तयोरंतरेमध्यमवर्तिनेनसत्रसमुदायेदत्ताङ्गतनासंस्तुर्थविरिंचिभादि
भूपेषुइत्येवंवृथा॥ तस्माद्विरिंचिरभिजिन्नक्षत्रं॥ अंतरेमध्ये॥ विरिंचिविष्णुतारयोरित्येवंसप्तमीविभक्त्या
धिकरणत्वेबोधितेअंतरपदोक्तिःस्पष्टार्थो॥ तदेतद्व्याख्यायतिरिक्तवर्णनप्रसाधारणं॥ यदाहलक्ष्मः॥ पुनर्व
सौनृपादीनांकर्तव्यंसूतिकागृहंश्रवणमिजितोर्मध्येप्रवेशांतत्रकारयेदिति॥ आवरपकत्वेतुश्रवणमि
जितोमुद्रुतेस्तदुद्योवायाहइत्यर्थः॥ ब्राह्मणस्यतुप्रायुक्तनक्षत्रेष्वेवसूतिकागृहनिर्माणप्रवेशो॥ तत्रसू
तिकागृहंनैस्तत्पांकार्यं॥ यदाहवृद्धवसिष्ठः॥ ऐंदुविक्रमस्थानमाग्नेय्यांपचनोत्तयः॥ वारुण्यांभोजन
गृहंनैस्तत्पांसूतिकागृहं॥ याम्यायाशयनस्थानं॥ वायव्यांपशुमंरिरं॥ कौबेय्यांतुधनस्थानं॥ मेषान्यां

राम
१८

गे२

सौरचांद्रमासेक्येनप्राच्यास्तिष्ठद्वाराणिगृहनिर्माणानहत्राणिवसूतिकागृहनिर्माणप्रवेशमुद्रुतेचिस्त्र
धराक्षंदसाह॥ कुंजेकेफाल्गुनेप्रागपरमुखगृहंश्रावणेसिंहककर्कः॥ पौषमेकेचयाम्यांतरमुखसह
नंगोजंकेचराघो॥ मार्गेशूकातिगेसङ्कवृष्टदुक्कणस्वातिवस्वकेपुष्येःसूतीगेहंत्वरित्याहरिभविधिभयो
स्तत्रशस्तःप्रवेशः॥ ५॥ कुंजेकुंभस्थितेसूर्यफाल्गुनेचमासिप्रागपरमुखगृहंश्रावणं॥ पश्चिममुखं॥ चगृहं
सतस्रभफलदंकार्यस्यादूरुत्यर्थः॥ श्रावणेमासेसिंहककर्कसंक्रांत्योश्चप्रागपरमुखगृहंस्यात्॥ पौषमा
सेनजेमकरसंक्रांतौचप्रागपरमुखगृहंस्यात्॥ अथगेजगेवृषमेषगेसूर्येराधेवैशाखेमासिचतथा
मार्गेशूकातिगेतुलावृश्चिकगतेसूर्येसतियाम्यांतरमुखसदनदक्षिणमुखमुत्तरमुख
चसदनस्यात्॥ यदाहनारु॥ गृहसंस्थापनंसूर्यमेषस्थेभुवर्धनवेत्॥ वृषस्थेधनवृद्धिः॥ स्थास्तिथुनेमरणं
ध्रुवं॥ कर्कटेशुभदंश्रोक्तं॥ सिंहभृशेविवर्धनं॥ कन्यारोगंतुलासौख्यं॥ वृश्चिकेधनवर्धनं॥ कार्मुकेचमहाहा
निर्मकरेस्पाहनागमः॥ कुंजेतुरतिलाभः॥ स्थान्मीनेसयभयावहमिति॥ चांद्रमासानाति॥ चांद्रमासानाह

बा०
१८

रणेकवावाक्य तांशार्द्धलविकीतद्धरसाह॥ केश्चिन्मेषरवौमधोवृषभगेज्येष्ठशुचोककंदेनादेसिंहगतेधरे
शुभुजिचोर्ज्जितो मृगेवोषके॥ मृगेवोषके॥ माघेनकघटेशुभंनिगदितं गेहंतथोजोनसत्कन्यायां चतपा
धनुष्यपिनसत्कन्यादिमासाद्भवेत्॥ १८॥ पूर्वदिग्द्वारविशेषेणैकवाक्येतेत्तादृशानीमेतादृशपुच्यते॥ मेष
संस्थितेरवौमधोचैत्रेमासिगेहंपारखंडं शुभं स्यात्ता तथा वृषस्येसूर्येज्येष्ठमासे॥ कर्कस्येसूर्ये शुचावाषाढे सि
ंहगतेसूर्येभाद्रपदेमासि॥ धरेतुलास्थितेरवौशुभुज्याश्विनमासे॥ ज्येष्ठेवृश्चिकस्येसूर्येऊर्ज्जितेकार्तिक
मासे॥ मृगेमकरस्येसूर्येपूर्वपौषमासे॥ नकघटेमकरकुंभस्थितेरवौमाघेपारखंडं गेहं शुभं स्यादित्यर्थः
इतिकेश्चिन्निगदितं॥ अस्याप्यमाशयः॥ मीनचापेत्यादिनाद्विस्वभावराशयएवनिषिद्धाः शोकोधान्य
मित्यादिनाचकिंचयंतश्चांशोअपिमासानिषिद्धाअतोऽन्येसौराश्रांशवाविहितास्तेषामयमेकवाक्य
ताप्रकारः॥ मेषस्येवौचैत्रेपिगृहं शुभं॥ यस्तुचैत्रनिषेधः समीनार्कविषयः॥ वृषभेस्येवौज्येष्ठेपि
शुभं॥ वैशाखस्तुविहितएवास्ति॥ यस्तुज्येष्ठनिषेधः समिशुनार्कविषयः कर्कटस्येसूर्येआषाढेपि

राम
१८

१५

शुभं॥ आषाढनिषेधस्तुमिशुनार्कविषयः सिंहगतेसूर्येभाद्रपदेपिशुभं॥ श्रवणेज्येष्ठत्रस्यास्तुविहितत्वादे
वशुभः॥ यस्तुभाद्रनिषेधः सकन्यार्कविषयः॥ तुलागतेसूर्येपुष्याश्विनेपिशुभं॥ यस्तुवृश्चिकस्येसूर्येकार्तिकेपिशुभं॥ निषेधविषयंस्वयमेववक्ष्यति॥ मार्गशीर्षस्तुविहितएवामकरसूर्ये
पौषेशुभं॥ धनुरर्कसाहित्येसोप्यशुभः॥ मकरकुंभस्येसूर्येमाघेपिशुभं॥ निषेधस्तुधनुरर्कविषयः॥ अतएव
सोम्याफाल्गुनवैशाखेमाघश्रावणकार्तिकाः॥ मासाः स्युः गृहनिर्माणेषुवारोग्यधनप्रदाइतिनारदवा
क्यं॥ मासेतपस्येतपसिमाधवेनभसित्विषे॥ ऊर्ज्जितेचगृहनिर्माणेषुत्रयोत्रधनप्रदमितिवसिष्ठवाक्यंचाश्विन
कार्तिकमाघमासानां शुभत्वंप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकुंभार्कसाहित्यप्रोशस्त्यपरं॥ वचनांतरवो
धितोनिषेधः प्रागुक्तविषयएव॥ एवंफाल्गुनस्यशुभत्वंकुंभार्कविषयं॥ मीनार्कसाहित्येतुनिषिद्धः सः॥ ननु
कार्तिकमाघमासौश्रीपतिनानिषिद्धौतयोः कोविषयइत्यत आह अथेति॥ ऊर्ज्जितेकार्तिकोमासः कन्या
मीनकन्यागतेरवौनसन्नशुभः॥ चपुनस्तपामाघमासौधेतुविधतुर्कनसन्न॥ अपिः पादपूरणे॥ नन्वेतद

स्ये ३

पुक्तं प्रतिभाति॥ यतश्चांद्रमासे न वैत्रादिमास संज्ञाः संज्ञितत्रकातिके मासे कन्यासंकातिमाघे मासि धतुषे
रुक्थकरादि न संभवेत्॥ यतः कातिके स्पमाघस्य वा शुक्लप्रतिपदादि त्रिंशत्तिथीर्वावत्तावत्संज्ञेत्यतः प्रा
ह रुक्थदिमासादिति॥ अस्ति हि द्विविधो मासः॥ शुक्लारिः कृष्णारिश्चेति॥ तत्र शुक्लपक्षप्रतिपदमारभ्या
मावास्यापर्यंतं शुक्लारिः॥ कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य सरेभिर्मातं कृष्णारिः यथा॥ चेन्न शुक्लपक्षो मत्तद्वयेपि
स एव॥ चेन्न पूर्णमास्यनंतरं कृष्णपक्षश्चेन्न मास एव एवं चांद्रो मासो भवति॥ स एव कृष्णपक्षो यद्वैशा
ख कृष्णपक्षत्वे न व्यवक्रियते तदनंतरं चावी शुक्लपक्षो वैशाख शुक्लः सर्ववादिसिद्धस्तदा कृष्णारिमासः
संभवति॥ उभयथा हि शास्त्रे व्यवहारः॥ अथ शुक्लपक्षे तु आहं कुर्यादि नेदिन इति॥ अष्टमी कृष्णप
क्षस्य रोहिणी सप्त संयुता॥ भवेत्त्रयोष्टपदे मासि जयंती नाम सा स्मृतेति च॥ अत्र यदिरशंगो मासो
विवस्तेत तदा भाद्रपद कृष्णपक्षे आ वणे मासे चैवं ब्रूयात्॥ तदेतन्मासस्य कृष्णारि त्वेव मासः॥ अ
त ऊर्ध्वममीयुक्ता गतकाला ब्रूयन्त्या॥ मासी कृता ये तामासे मेधुशुक्लारिभिर्गते रित्यादीनि

राम
२०॥

१६

हेवताल यदिति॥ स्मृतिभास्करे गार्गः॥ वारे तु कूले राशौ तु दिने रोष विवर्जिते॥ स्थानुकूलदिशि प्रोक्तं सूरिका
भवने तु धैर्येति॥ कालनियम उक्ते रत्नकोशे॥ आसन्नप्रवसे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः॥ तद्वत्प्रसवकाले स्प
ष्टिरिति शास्त्रेषु निश्चय इति॥ वराहेणात्राने कनकत्राद्यभिधानं कृतं॥ यथा॥ हस्तारित्यशंकां कतिप्यपवनश्रा
जेशमित्रोत्तराचित्राश्चि श्रवणे पुष्टिश्च कथं रोहिता विरिक्तेति चो॥ शुक्लाचार्यशने शूरजशशिना वारेऽनुकू
ले विधौ सद्भिर्वैश्वमनिष्ठसूरिका गृहविधिः॥ हे मेकरः कीर्त्तयति॥ वैश्वमनि चतुर्थ स्थाने॥ सद्भिः शुभप्रदः॥
सूरिका गृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्वसिष्ठः॥ अथातः संप्रवृत्ता मिसूरिका गृहवेशनं॥ मासे तु न
वमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने॥ प्रसूतिसंभवे काले सद्य एव प्रवेशयेदिति॥ पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे॥ नक्षत्रादीन्याह
गार्गः॥ रोहिण्येवं वषोष्ते पुश्वाती वारुणा चौरपि॥ पुष्यपुनर्वसौ हस्त धनिष्ठा शुक्लरा सुच॥ मैत्रे त्वाष्ट्रे तथा श्रि
ज्यां सूरिका गृहवेशनं॥ ग्रहेऽनुकूले राशौ तु रिक्ता षष्ठीवर्जिते॥ सर्वे चाथ शुभाः के देवा पाश्चविषदा ये गार्गः॥ शु
भांशे शुभसंज्ञा सूरिका वेशनं शुभमिति॥ अथ प्रागभिधानां सोराणां चांद्राणां वा मासानां प्रकारांत

बहुवाक्यानि युक्तादित्वे प्रमाणं तत्राश्विनपूर्णिमातः कार्तिके पूर्णिमांतं कृत्वा दित्वेन कार्तिके व्यवहारात्क
न्यासं कार्तिके संभवात् निषेध उपपन्नो भवति ॥ एवमेव माघे मासि धनुर्क संभवेत निषेधसार्थं क्यमित्युक्तमिय
ता ॥ अथ तिथि परत्वेन द्वारनिषेधमुपजाते कयाह ॥ पूर्णे दुतः प्राग्वदनं नवम्यादिषु उत्तरास्यं तथ पश्चि
मास्यं ॥ दशोदितः शुक्लरत्ने नवम्यादौ दक्षिणान् शुभं वदन्ति ॥ १७ ॥ पूर्णे दुतः पूर्णिमातः कृत्वा षष्ठी पर्यंतं कि
यमाणं गृहं प्राग्वदनं न शुभं वदन्ति ॥ कृत्वा नवमीतश्चतुर्दशी पर्यंतं क्रियमाणं गृहमुत्तरास्यं न शुभं ॥ अथ द
शोदितः शुक्लाष्टमी पर्यंतं पश्चिमास्यं गृहं न शुभं ॥ शुक्लनवमीतश्चतुर्दशी पर्यंतं दक्षिणास्यं गृहं न शुभं
वदन्ति ॥ तासु तासु तिथिषु तत्तद्दिग्गुरव गृहं न कर्तव्यमिति वाक्यार्थः फलितः ॥ यदुक्तं व्यवहारोच्चये ॥ पूर्णि
मातोऽष्टमी यावत्पूर्वास्यां वर्जयेद्गृहं ॥ उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादि चतुर्दशी ॥ अमावास्या षष्ठी यावत्
श्चिमास्यं विवर्जयेत् ॥ नवम्यादौ दक्षिणास्यं यावत् शुक्लचतुर्दशी मिति ॥ विहिततिथयोऽपि तत्रैवोक्ताः ॥ द्वितीया
पंचमी मुख्या तृतीया षष्ठिकास्तथा ॥ सप्तमी दशमी चैव द्वादश्यैकादशी तथा ॥ त्रयोदशी पंचदशी तिथयः सुः

शुभावहाः॥ हरिद्वं प्रतिपद्येव चतुर्थीधनहारिणी॥ अष्टसु चारुतं चैव नवमीशुच्यतिनी॥ रश्मिराजभयं
 यं भूतेहारविनाशनमिति॥ ॥ पक्षफलं च तत्रैव॥ ॥ शुक्लपक्षे भवेत्तोरखं हल्लेतस्करतो भयमिति॥ ॥ अथ
 त्रयसंगात् द्वारवेधफलानि लिख्यते॥ तत्र वरहः॥ मार्गत रुकोण कूपस्तं भ्रमविह्वलमशुभं द्वारं॥ उच्छ्राया
 द्विगुणमिता भूमित्यत्कान दोषाय॥ भ्रमोजले निर्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः॥ विह्वलं संमुखावस्थितं अ
 न्नोच्छ्रायो द्वारस्पृश्यते॥ तथा च गर्गः द्वारोच्छ्राया द्विगुणमिता भूमित्यत्कावहिः स्थिता॥ न दोषाय भवत्येत
 इति॥ रथ्या विह्वलं द्वारं नाशाय कुमारो घटं तरुणा॥ पंकद्वारे शोको व्ययोऽनुनिस्त्रा विगिप्रोक्तः॥ कूपेनापस्मा
 शं भवति विनाशश्च देवताविह्वलं॥ स्तंभेन स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्राह्मणोऽभिमुखे इति॥ पंकविह्वलं द्वारं पंकद्व
 रं॥ यस्य द्वारस्याग्रतो निरंतरं पंकस्तिष्ठति॥ देवताः सुरप्रतिमाः॥ नाशः स्वामिनोऽपि एव॥ ब्रह्मवेधः एका
 शीतिपट्टचक्रस्थित ब्रह्मस्थानवेधो गृह्यते॥ यदा हविश्च कर्माभ्युदयमध्ये कृतं द्वारं द्रव्यधान्यविनाशनमि
 ति॥ विशेषमाह भरद्वाजः॥ शिरामर्माणि वंशाश्च नातं मध्यं च सर्वशः॥ विहाय चास्तु मध्यं च द्वाराणि वि

सरथं संधर्षेण
 वराहसंहिताया
 मुक्तमपि नोक्ता
 तस्मिंश्चक्रमुद्धृत्तं
 चाराप्रसंगात्तत्के
 वित्प्रयोगज्ञानाभा
 वात्तत्कृत्तमित्याहुः
 तन्त्र १४४ X ४४

इति॥

प

निवेशयेत्॥ वास्तुमध्यं च ब्रह्मस्थानं॥ मध्येन वैरो वसास्थानं तन्निधनप्रदमिति वसिष्ठोक्तेऽप्यस्यापवा
 रमारुविश्वकर्मादेवागारे विहारे विहप्रपायां मंडपेषु चाप्रतोल्यां च मरुते चैव मध्ये द्वारं निवेशयेदिति॥
 बाल्यारिस्थानेषु कृतस्य गृहोत्तरे द्वारे स्पृष्ट्वा न वेध इति निष्पद्यते॥ अत्रैकाशीति पदचतुःषष्टि
 पदचक्रं च सामान्यविशेषमावपुरं॥ त्रैते हि वास्तुनरस्य शिरामर्मवंशादिदृष्ट्या नाना मशुभफल
 राता नां त्यागोक्त्या सप्रयोजनत्वात्॥ तथा ते स्पृष्ट्वा मशुभफलदा ना मन्त्रेषां वा द्वादिस्थानानां ग्राह्यत्वा
 त्त्वा च॥ वसिष्ठाद्युपि संहितासु तु वास्तुशां त्यर्थमेव तस्याभिधानमित्यतोत्रानुक्तिः॥ अथ गृहोत्तरे
 पंचांगशुद्धिं चानुष्ठुभाहं भौमार्क रिक्ता माद्युने चरोनेऽंगे विपंचके॥ अं त्याष्टस्थैः शुभैर्गृहोत्तरे भस्त्र्या यारि
 जैः खलैः॥ १७॥ भौमार्कौ वारौ॥ रिक्ताश्च प्रसिद्धाः॥ अमाऽमा वास्या आदिः प्रतिपत्तु उपलक्षणात्वात्
 धूम्यपि एते रूने काले तथा पंचकंध निष्टेतरादौ हि का पंचनक्षत्री पंचकमित्युच्यते॥ पंचनक्षत्रात्संघा
 र्थसंख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्वितिकनप्रत्ययः॥ विगतं पंचकं च यस्मिन् एवं विधेव काले सति चरो

नेचरराशिभिर्मैष कर्कतुलामकरैरुत्ते अंगे लगे स्थिरे द्विस्वभावे च गृहार्थः कार्यः ॥ तदुक्तं व्यवहारे च
 ये ॥ द्वितीयापंचमी पूर्णा तृतीया ष्टिका तथा ॥ सप्तमी दशमी चैव द्वास्त्रयोका दशती तथा ॥ त्रयोदशी पंचदशी
 तिथयः स्युः शुभावहा इति ॥ अन्यास्तिथयो र्थानि विद्वाः ॥ तदपुक्तं तत्रैव द्वास्त्रिंशं प्रतिपत्तु र्याश्चतुर्थी
 धनहारिणी ॥ अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमी राखधाति ॥ नी ॥ दशैराजभयं ज्ञेयं भूतेश्वरविनाशनं मिति
 ॥ वास्तुशास्त्रेऽपि चरत्तमे चरांशे वारिक्ता माशर्क वासरे ॥ अंगं ष्ठां त्पारिजे चंद्रे रंध्रे पापेक्षयः प्रभोरि
 ति ॥ नन्वत्र धनिष्ठा पंचक निषेधोऽनुपपन्नः ॥ न ह्यत्र प्रकरणे कथं धनिष्ठादि पंचक निषेधेन गतार्थत्वा
 त् ॥ न पुनरुक्तमिति वयं ॥ यतो गृहगोपनमिति पूर्वमुक्तं तत्र गृहस्य त्वण काष्ठादिभिर्वाक्काटनं गोपनं ॥ त
 द्विसिद्ध गृहस्य संभवेत् ॥ गृहार्थं नक्त प्राग्गवन रूपः स त्वसिद्धि स्येवेति ॥ ननु भ्रवमृदुवरुण स्वाति वस्व
 कं पुष्पैरिति गृहार्थं न ह्यत्रैषु धनिष्ठा शततारकोत्तराभादपरा रेवतीनां विहृतत्वेन एकस्या एव पूर्वाभाद
 पराया निषेधोक्तो कर्तव्यायां सत्यां पुनः पंचक निषेधानुपपत्तिः ॥ सत्यं ॥ स्तनो क्क्यविषयकोयं निषेधः

॥ यथाहमांडव्यः धनिष्ठापंचके नैव कुर्यात्संभसमुद्धृतं ॥ सूत्रधारारशिलान्यासप्राकारादिसमाप्तभेदि
 ति ॥ प्राकारो देवालयः ॥ अन्ये पुरे वमाहुः ॥ विवाहप्रकरणे क्तानि पंचकानि रोगाग्निराजचौरमृत्युसंज्ञा
 निते र्हतेऽंगे लगे पंचपंचकरहिते लगे इत्यर्थः ॥ उक्तं च गणेशदेवज्ञेः ॥ विमृत्युकेन्द्रखलगे गेवजिते पंच
 के रिति ॥ तार्क्ष्यावाक्यं प्रमाणमस्ति ॥ यथांतेति ॥ अष्टमद्वादशस्थानवतिरिक्तस्थानस्थेः शुभैः खलेः
 पापैस्तृतीये कादशषष्ठस्थानस्थे श्चापलक्षिते लगे सति गेहारंभः कार्यः ॥ उक्तं च श्रीपतिना ॥ पापैस्त्रि
 षष्टाय गते स्त्रिकोणे केन्द्रस्थिते साधुभिरालयस्थावदंति निर्माणमिहाष्टमस्थः कुरुक्तकर्तुर्मरणं करो
 तीति ॥ अन्येऽप्युक्तं तेनेव ॥ द्वांगे स्थिरे वा भवने विलसे सोम्यग्रहे युक्तं निरीक्षिते च ॥ कर्मास्थिते वी
 र्ययुतेऽसौम्ये निर्माणमाहुर्नवनस्पसंतः ॥ शुद्धकेन्द्रनिधिनस्थिरोदये सोम्यवर्गो मनुजोऽमेपि
 च ॥ सन्निवेशउदितो हि वास्तनः सूरिभिर्नतुरोदये क्वचिदिति ॥ अथ देवालये गृहारंभे जलाशये च विदि
 तवस्थिते राहुमुखं सफलमिदं शाखं हसाह ॥ देवालये गेहविधौ जलाशये राहो मुखं शांभुरिशोवि

बा०
२३

लोमतः॥ मिनाकसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिमेखातेसुरा तृष्टविहिकुशुभा भवेत्॥ १२॥ अथ यथा संख्यं सर्व
धः देवालयप्रांतेराहोमुखं मीनाकतस्त्रिमीराश्वस्थितेसूर्ये ऐशानीतो विलोमतो विपरितं विदिस्तु वा

विदिशः	ऐशान्यां	वायव्यां	नैऋत्यां	आग्नेयां
देवलये	मीन १२ मेष १ वृष २	मिथुन ३ कर्क ४ सिंह ५	कन्या ६ तुला ७ वृश्चिक ८	धनुः ९ मकर १० कुंभ ११
गृहारंभे	सिंह ५ कन्या ६ तुला ७	वृश्चिक ८ धनुः ९ मकर १०	कुंभ ११ मीन १२ मेष १	वृष २ मिथुन ३ कर्क ४
जलाशये	मकर १० कुंभ ११ मीन १२	मेष १ वृष २ मिथुन ३	कर्क ४ सिंह ५ कन्या ६	तुला ७ वृश्चिक ८ धनुः ९

ॐ
प्र
ह
म
ॐ

स्त्रिविराश्वस्थितेसूर्ये विलोमत ऐशान्या दिविदिस्तु राहुमुखं स्यात् ॥ १३ ॥ अथ यथा मयि स्थितं यथा सोयथा

राम
२३

फलमाहखातेति॥ देवा लयादिविषयकेखातेभूमिशोधने॥ कर्तव्ये सतिराहुमुखाकांतदिशः सकाशात्
ष्टवर्तिनी विट्कृष्णभाभवेत्॥ यथा देवालयविषये मीनादि विराज्यवस्थितसूर्यत्वेन ऐशान्यां राहुमुखं त
त्पृष्टविट्कृष्णमेयीतस्यां प्रथमं स्वातंत्र्यं भुजफलदा एव मिथुनत्रिराज्यवस्थिते सूर्ये राहुमुखं वाय
व्यायांतत्पृष्टविट्कृष्णानीतस्यां स्वातंत्र्यं भुजः॥ एवं सर्वत्रांतथैव गृहविधौ जलाशयविधावपिराहुमुखं
कस्यां विट्कृष्णं स्त्रीत्यवधाय तत्पृष्टदिशि स्वातंत्र्यं भुजफलदा कार्यमित्यर्थः॥ यतः सूर्येण विट्कृष्णं व्याप्तं यत्र
मुखावस्थितिः सैकात्रयोदशवस्थितिः सा द्वितीया॥ यत्र पुष्पावस्थितिः सा तृतीया॥ यथा ऐशान्यां मुखं
वायव्यामुदरं॥ नैऋत्यां पुष्पं॥ अत आग्नेयीं मुखं तत्पृष्टविट्कृष्णं एव मन्यत्रापि ह्यं॥ यदाह विश्वकर्मा॥
इशानतः सूर्येति कालसूर्ये विहाय सृष्टिं गणयेदित्यु॥ शेषो स्पेवास्तो मुखं मध्यं पुष्पं त्रयं परित्यज्य स्वने
चतुर्थमिति॥ ज्योतिश्चिंतामणौ॥ वृषाकारं द्वित्रिकं वेद्यां सिंहारिगणयेद्बृह॥ देवालये च मीनादितडागे म
करादिकमिति॥ वसिष्ठस्तु गृहं भवेवास्तु न रमाह त्रिषु त्रिषु चेमासेषु न भेसादिषु च केमात्॥ यदि ह्यु

वा०
२४

खोवास्तनरस्तस्मुरवंसदनं शुभं॥ अन्यदिङ्मुखगेहंतदुःखशोकभयप्रदं॥ चतुर्दिशदिशालानामेषदो
षोनविद्यतइति॥ नभस्यास्तिहृणंसिंहाद्यकंसंक्रमोपलक्षणं॥ नागवास्तविदिशिखनेनार्थः॥ नरवास्त
स्तगृहस्पततदिङ्मुखार्थः॥ तत्रेवातारं नादिनसत्रारण्यहमांडव्यः॥ अधोमुखेनैविर्दधीतरवातंशिला
स्तथैवोर्ध्वमुखे अपदं॥ त्रिर्दिक्षु रवे द्वाकपाटयानगृहप्रवेशे मृदुभिः कवर्हेरिति॥ खातं भूमिशोधनं॥ प
दं॥ अथगृहे कूपनिर्माणदिग्वेस्थित्या फलं शालिनी चंद्रसाहकूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्थनाशस्त्वेशान्या
होपुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः॥ स्तनोर्नाशः स्त्रीविनाशो मृत्तिश्च संपत्पीडा शत्रुतः स्याच्च सौरव्यं॥ २०॥ वास्तोर्गृ
हस्पमध्यदेशे कूपे जलकूपे कृते सति स्वाभिनोरर्थनाशः स्यात्॥ अथेशान्यादिषु सृष्टिमार्गेशाष्टा
सुदित्तु पुष्टिरित्यादि फलं॥ यथा देशान्यां कूपेषु पुष्टिः॥ पूर्वस्यां कूपे ऐश्वर्यवृद्धिः॥ अग्रेयां कूपे पुत्रना
शः॥ दक्षिणस्यां कूपे स्त्रीविनाशः॥ नैऋत्यां कूपे गृहकृते मृत्तिः॥ पश्चिमायां कूपे संपत्त्याहोवाय
वायां कूपे शत्रुतः सकाशात्पीडा स्यात्॥ उत्तरस्यां कूपे सुखं गृहस्वामिनः॥ व्यासः॥ उक्तं च वसिष्ठे

वास्तुस्त्रियंमि
ति वास्तुशब्दः॥ वा
स्तुशब्दः पुष्टिर्गोवि

राम
२४॥

न। ऐश्वर्यं पुत्रहा निश्चिन्नाशो निधनं भवेत् ॥ संपद्युः पुत्रं सौख्यं पुष्टिः प्रागादितः क्रमात् ॥ कूपे कृते मध्यमे
 तु धनं हा निस्तु वास्तु नः ॥ तस्मात्सम्यक् विचार्य कूपं कुर्याच्च बुद्धिमान् ॥
 प्रयत्नं मध्ये कश्चिद्यमाणं नामुपकरणं गृहाणां दिक्परे त्वेन करणं वसेत् ॥
 तिलकादं दसाह ॥ स्नानस्य पाकशयनास्त्रिभुजे श्वधान्यभांडा रदेव तर्ग्य
 लिच पूर्वतः स्युः ॥ तन्मध्यतस्तु मयना ज्यपुरीषविद्याभ्यासाख्यशेदनरतौष
 धसर्वधाम ॥ २१ ॥ पूर्वतः पूर्वोद्युदिकुस्तानगृहादीनि गृहाणि स्युः ॥ मया
 र्वस्योस्तानगृहं ॥ आग्नेय्यां पाकगृहं ॥ दक्षिणस्यां शयनगृहं ॥ नैऋत्यां शस्त्रगृहं
 ॥ पश्चिमायां भोजनगृहं ॥ वायव्यां धान्यसंग्रहगृहं ॥ उत्तरस्यां भांडारस्यद्रव्य
 संग्रहं ॥ ऐशान्यां देवतगृहं स्यादित्यर्थः ॥ यदाह वसिष्ठः ॥ ऐशान्यां दिशि स्नानगृहं
 माग्नेय्यां पचनालयः ॥ याम्यां शयनं वेश्मनैऋत्यां शस्त्रमंदिरं ॥ वाक्प्रायां भोज
 नगृहं वायव्यां धान्यमंदिरं ॥ उदीच्यां हाटकं सद्युः ऐशान्यां देवमंदिरमिति
 ॥ हाटकं स्वसुवस्यैर्लं दं हाटकं ॥ कश्यपोपि प्राच्यां दिशि स्नानगृहं माग्नेय्यां
 पचनालयं ॥ शयनं याम्यां दिग्भागे नैऋत्यां शस्त्रमंदिरं ॥ प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागे गवांगृहं ॥ भांडारस

ईशाने पुष्टिः	पूर्वस्यां लेख्यं	आग्नेये पुत्रना शः
उत्तरस्यां स्वल्प सुखं	मध्ये अर्चना शः	दक्षिण स्यां स्त्री नाशः
वायवे शत्रुतः पीडा	पश्चिमा यां सं पत्	नैऋत्ये गृहेश मरणं

वा०

२५

७५

अतिरिक्त

दनं सोम्यैशान्यां देवता लयमिति नारदस्तु विशेषमाह। भांडागारं तत्रैरस्योवायव्यां पशुमंदिरमि
ति। विश्वकर्मा पुनरुत्तरस्यां जलस्थानं पूर्वस्यां गृहं तथेत्याह। तन्मध्यत इति। पूर्वाद्यदि स्तुतम्
ध्यतस्तयोर्दिविदिशोर्मध्ये संपृक्त्या के मथनाद्युद्यो गृहाणि स्युः। यथा पूर्वाग्नेयोर्मध्ये मंथनस्य द
ध्याद्यालो उत नस्य गृहं स्यात्। आग्नेयी दक्षिणयोर्मध्ये आज्यस्य घृतसंग्रहस्य गृहं। दक्षिणानैर्त्यो
र्मध्ये पुरीषस्य विष्ठात्यागस्य गृहं। नैर्त्ततीयमश्वयोर्मध्ये विद्यायाः विद्याभ्यासस्य गृहं। पश्चि
मावायव्योर्मध्ये रोदनस्य गृहं। वायव्योत्तरयोर्मध्ये रतस्य संभोगस्य गृहं। उत्तरैशान्योर्मध्ये ओ
षस्य गृहं। ऐशानी प्राच्योर्मध्ये उक्तं सर्ववस्तूनां धाम गृहं कार्यस्यादित्यर्थः। यदाह वसिष्ठः। इंद्राग्नौ
मंथनं मध्ये याम्याग्नौ घृतमंदिरं॥ यमराक्षसयोर्मध्ये पुरीषत्यागमंदिरं॥ राक्षसांबुपयोर्मध्ये वि
द्याभ्यासस्य मंदिरं॥ तोयेशानिलयोर्मध्ये रोदनं मंदिरं ततः॥ कामोपभोगसदनं वायुकौबेरमध्य
मे॥ कौबेरेशानयोर्मध्ये चिकित्सा मंदिरं सदा॥ पुरंदरेशयोर्मध्ये सर्ववस्तुसंग्रहं॥ सदा
नं कारयेदेवं क्रमादुक्तानि बोद्धव्येति॥ कश्यपोपि॥ इंद्राग्नौ मंथनं गृहं यमाग्नौ घृतमंदि

२५

रं॥ पुरीषत्यागसदनंमध्ये राक्षसकोलयोः॥ विद्याग्रहं जलाधीशनैर्भयोर्मध्यमेततः॥ शैदनं
सदनंमध्ये जलाधीशसमीरयोः॥ कामोपभोगसदनंमध्ये वायुकुबेरयोः॥ नवरत्नालयंमध्ये
कुबेरेश्वरयोस्ततः॥ ऐंद्रेशयोर्धान्यग्रहमिति॥ अथग्रहोरंभप्रसक्तानुप्रसक्तं सामान्यतः प्रा
ज्यग्रहबलमप्यभिधायेदानीमारब्धस्यग्रहस्यलग्नेग्रहाणां नियतस्थानावस्थित्यायुर्द्वय
योगद्वयमुपजातिकयाह॥ जीवार्कविष्णुऋशनैश्चरेषु लग्नारिजामित्रसुखत्रिगेषु॥ स्थि
तिः शतं स्यात्छरदासिताकरेज्येतनुच्यंगसुतेशतेद्दे॥ २२॥ अत्रयोगद्वयेग्रहस्थानयो
र्यथासंख्यं संबंधः॥ यथाजीवो लग्ने स्यात्॥ अर्को रौषष्टे॥ विदुधोजामित्रे सप्तमे॥ शुक्र
श्वतुर्थे॥ शनैश्चरस्तृतीये॥ एवं नियतस्थानावस्थितग्रहसंहिते लग्ने प्रारब्धस्यग्रह
स्य स्थितिरद्व्यशतं वर्षशतं स्यात्॥ अयमेको योगः॥ यदाह श्रीपतिः॥ उदये गुरुस्त
ग्रहे शशिजः सहजे तु शनिश्चरविश्वरिपो॥ जलगश्च सितो भवनस्य तदा शरदांश

तमायुरुशंतिबुधा इति॥ जलं चतुर्थस्थानं॥ अथ द्वितीययोगः॥ सितेति॥ शुक्रो लग्ने॥
 अर्कस्तृतीये॥ आरः षष्ठे॥ ईज्यः पंचमे॥ एवं विधे लग्ने प्रारब्धग्रहस्थितिर्देशते वर्षद्व
 यं स्यात्॥ यदाह श्रीपतिः॥ लग्ने भृगुः पुत्रगतश्च जीवः षष्ठः कुजस्तिग्मकरस्तृतीयः॥ निवे
 शने यस्य ग्रहस्य तद्विशतद्वयं तिष्ठति वसराणामिति॥ अथान्यन्नियतायुर्दीययोगद्वयमि
 द्रवंशाष्टदसाह॥ लग्नांबरायेषु भृगुर्जमानुभिः केन्द्रे गुरौ वर्षशतायुरालयः॥ बंधौ गुरु
 व्योम्नि शशी कुजार्कजौ लाभे तदाशीतिसमायुरालयः॥ २३॥ अत्रापि योगद्वये स्थानग्रहयो
 र्यथासंख्यं संबंधः॥ लग्ने भृगुः दशमे बुधः॥ एकादशे सूर्यः॥ लग्नव्यतिरिक्ते केन्द्रे गुरुः स्या
 त्दैवं विधे योगे प्रारब्धं आलयो ग्रहं वर्षशतमायुरवस्थानं यस्य तादृशः स्यात्॥ श्रीपतिः॥
 यदि विलग्नगतो भृगुर्जो बरेश शिशुतः खलु केन्द्रगतो गुरुः॥ दिनकृदायगतश्च तदा बुधैः
 शतमितायुरुदीरित आलय इति॥ अयं प्रथमो योगः॥ अथ द्वितीयः॥ बंधाविति॥ चतुर्थे गुरुः द
 शमे चंद्रः॥ मंगलशनेश्च रावेकादशे स्यातां तदा आलयोशीतिसमायुरशीतिवर्षाण्यायुर्यस्य ता

दशं स्यात् यदाह श्रीपतिः॥ शशोक जी

तो खरसा
२६

तलस्थो कुजा कज्जोला भगतौ च यस्प ॥ प्रारंभकाले भवनस्पतस्पर्शस्थितिर्निरुक्ता शरदामशीतिरिति ॥ अल
यशब्दः पुल्लिंगः गृहाः पुंसि च भूम्येव नि काष्प निलया लया इत्यमरः ॥ पुंसि वेति संबद्धाते ॥ रूपमेवेन वा पुल्लि
गः ॥ अतएव नैषधीये प्रयुक्तः ॥ निशि माणिक्य मया यरा लया इति ॥ पंक्तिविंशतीत्यादिनाऽशीतिशतशब्दो सं
ख्यावाचिनो निपातितो ॥ २३ ॥ अथ लक्ष्मीयुक्तगृहयोगत्रयमनुष्ठुभाह ॥ स्वोच्चैश्चुके लग्नगे वागुरौ वै रम
गतेऽथवा ॥ शनौ स्वोच्चैला भगे वीलक्ष्म्या युक्तं चिरं गृहं ॥ २४ ॥ स्वोच्चैश्च स्ये मानस्ये मानस्ये शुके लग्नगते गृहं चि
रं लक्ष्म्या युक्तं स्यात् ॥ अथ स्वोच्चैश्च कर्कस्ये गुरौ चतुर्थस्थानगते सति तादृशमेव गृहं ॥ अथ वा स्वोच्चैश्च शनौ वै
कादशस्थानगते पिलक्ष्म्या युक्तं गृहं स्यात् ॥ एतत्पत्येकं योगत्रयं ॥ यदाह धीपतिः स्वोच्चवर्तिनि भृगो विलग्नगे दि
वमंत्रिणि रसातलेऽथवा स्वोच्चैश्च गे रवि सुतेऽथवा यगे स्यात्स्थितिश्च सुचिरं सहस्रियति ॥ ॥ अथ गृहस्य परगा
मित्वयोगमनुष्ठुभाह ॥ दूनां वरेयदेकोपि परांशस्यो गृहं ॥ अशांतः परंस्तस्यं कुर्याच्चैदृणो बलः ॥ २५ ॥
एकोपि गृहोऽसु लक्ष्म्युभ फलदाता परांशस्यः शत्रुनवांशस्थितस्तनूयदि द्यूने सप्तमे स्यादथवा वरेदश

ग०
२७

६६

मेस्या तदा सग्रहस्त ऊर्ध्वं प्रारब्धमर्हंत वर्षमध्य एव परहस्तस्थिमन्यहस्तगामिकुर्यात् ॥ चेद्वर्गो ज्ञात एवादि
वर्गस्या मीविप्राधी शोभागे वेज्या वित्य मिहितः स चेदवलं स्यात् ॥ उक्तं च वसिष्ठेन ॥ एको ग्रहेंद्रः परभागव
त्तीजायागतः कर्मगतोऽथवा स्यात् ॥ करोति गेहं परहस्तयातं करोति वर्षाद्विबलः सखेदुति ॥ स्वयो वर्गस्वा
मीतु उक्तं घीपतिना ॥ एकोपि नूनं परभागवति विद्यत्स्मरस्यः खचरोऽहमध्वे ॥ करोति गेहं परहस्तयातं
स्यादुर्बलश्चेदिह वर्गनाथ इति ॥ यरातु वर्गाधीशः सबलः स्यात्तदा परहस्तगामिन स्यादित्यर्थः सिद्धं ॥
अथ ग्रहारंभेन तत्र विशेषेण वारविशेषेण च फलविशेषा निवस्तुस्तावकुभसूचकं फलविशेषयोगद
यं वसंततिलकसाह ॥ पुष्पध्वेदु हरिसर्पजलैः सजीवैस्तदा सरेण च कृतं सुतराज्परं स्यात् ॥ दीराश्वि
तत्तव सुपाशिशिवैः समुक्ते वारैः सितं स्पृष्टं गृहं धनधान्यं स्यात् ॥ गार्ह ॥ पुष्पाध्वे वाणिच प्रतिहानि
॥ इंदुः मृगः हरिः श्ववणः सर्पः श्लेषा ॥ जलं पूर्वोपादा ॥ एतैर्नक्षत्रैः सजीवैरुपुक्तेर्गुर्वधिष्ठितैस्तदा
सरेण गुरुवा सरेण बृहस्पतिवारेण कृतं कर्तुं मारब्धं गृहं सुतान् राज्ञं च ददाति ॥ तादृशं स्यात् ॥ यरा

राम
२७॥

हवसिष्ठः। इत्योत्तरात्रयाही उ विष्णुधातुजलोडुषु॥ गुरुणा सहितेषु कृतं गेहं श्रिया युतमिति॥ वार्यहणं
 फलविशेषश्च नारदवाक्ये॥ श्रवणाघाटयोश्चैव रोहिण्यां चोत्तरात्रये॥ गुरुवारे कृतं वेरमराजयोग्यमिहोच्य
 ते। तद्देहे जातपुत्रस्य राज्यं भवति निश्चयात्॥ नक्षत्रनेहो वचनद्वयप्रामाण्यात्॥ द्वितीयां विशाखां च
 अश्विनीं तत्तच्चित्रां वसुधां निष्ठां पाशीरातभं॥ शिव-आर्द्रां एतेर्नक्षत्रैः सप्तके शुक्रसहितैः सितस्य
 शुक्रस्य वारे च कृतं गेहं धनानि सुवर्णादीनि धान्यानि तंदुर्लभानि ददाति तादृशं गृहं स्यात्। यदा हव
 सिष्ठः॥ द्विदैवत्वाद्वाशीराकृद्धारिति वस्तु पु॥ शुक्रेण सहितेषु कृतं धान्यप्रदं गृहमिति॥ नारदोपि॥
 अश्विनीराततारासु विशाखाभाडचित्रके॥ धनिष्ठादिति ने शुक्रसंयुक्ते शुक्रवासरे॥ गृहं नाटके रा
 तारं देवाकारं कृतं शुभं॥ तद्देशमनिप्रजातस्तु कुबेरसदृशं भवेदिति॥ अत्रापि नक्षत्रनेहो प्राच्य
 हवसमाधिः॥ अथान्यथा गह्वरमशुभं शुभं फलदातुं इदं वज्राक्षरसाहसारेः करेण्यं तमघोबुध
 तैः कोत्तेहि वेरमाऽग्निमुवाचिहं स्यात्॥ सतैः कदा स्नायेम तत्तत्सहसैस्तस्यैव वारे सुखं पुत्रदं स्यात्॥ २३॥

वा०
२८

मे ५

हस्तपुष्पदेवतीमघापूर्वाषाढामूलैः सारेर्मंगलपुक्तैः कोजेभौमसंबंधिनिअग्निवारेचकृतंवेरुमगृहंअग्नि
सुताग्निदेअग्निपीडासुतपीडाचतांदरातितादृशंस्यात्॥यदाहवसिष्ठः॥पितृमूलेज्यभाष्यार्कयोलेनेषुच
यत्कृतं॥कुजेनसहितेषुपुष्टंसंदह्यतेअग्निना॥भारुहोपि॥मूलंचरेवतीचैवकुत्तिकाषाढमेवच॥पूर्वाफाल्गु
निहस्तेचमघाचैवतुसप्तकं॥एषुभौमेनपुक्तेषुवारेतस्येववेरुमयत्॥अग्निनादह्यतेकृतं पुत्रनाशश्च
जायत इतिअत्रविशेषमाहवसिष्ठएव॥अग्निनक्षत्रैस्सर्वेचदेवासंस्थितेयदिनिर्मितंमंदिरंनमग्निना
दह्यतेचिरादिति॥आवश्यकत्वाद्विहितनक्षत्रानुपलब्धौमध्यमेषुनेषुगृहपारंनःप्राप्तःसरुत्तिकायांमा
भूदितिनिषेधः॥सूर्यनक्षत्रेकुत्तिकायांमाभूदित्यपूर्वापि॥संज्ञैरिति॥रोहिण्यश्विन्युत्तराफल्गुनीचित्राह
स्तैःसप्त०बुधपुक्तैर्तस्येववारेचकृतंगेहंसुखदंपुत्रदंचस्यात्॥यदाहवसिष्ठः॥हस्तार्धमत्वाष्ट्रस्त्रचतुरास्या
दुभेषुच॥बुधेनसहितेषुबुधनपुत्रसुखप्रदमिति॥॥अथामुभक्तदमेवयोगमनुष्ठेयात्॥अजैकपाद
दहिवुध्यशकमित्रानिलांतकैः॥समंदैर्मेदेवारेस्याइत्योभूतमुतंगृहमृग॥२८॥पूर्वाभाद्रपदेक्षराभाद्रपदा

राम
२८॥

बा०
२९

रूपकाः द्वाबुर्धाधोभावेनावस्थितौ। समावृत्यपरिमाणौ॥ भाषया उत्तरं गड्युधविस्थितस्य संज्ञा॥ अथ
धोवस्थितस्य तु देहलीति सर्वसाधारणं नाम। द्वौ पार्श्वद्वयेव स्थितौ महापरिमाणौ बुद्धत्वेन साहज्येति भा
षया द्वयोरपि संज्ञा॥ एव हीर्घचतुरस्त्रं द्वारं भवति॥ पाषाणसंभवे तु काष्ठादरेरपि। तत्र द्वारे चिकीर्षिते स्त
यो धिष्ठित नक्षत्राद्युगमे श्रुतिर्न ह्यत्रैः शिरस्य वस्थितैः सद्भिलेक्ष्मी प्राप्तिरूपं फलं स्यात्॥ ततस्तदग्रि
मे नो गैः कोणभेदे द्वयोर्द्वयोरवस्थित्या चतुःकोणेषु वस्थितैर्लेक्ष्मी प्राप्तिरूपं फलं रष्ट्रसंख्या कैर्न ह्यत्रै
ह सतंतथारगृहं सर्वदा जनवास रहितं स्यात्॥ ततस्तदग्रिमे र्गजमिते रष्ट्रभिर्नैः शारवासु भाषया सा
हज्येति नाम। तत्रावस्थिते गृहे स्वामिनः सौख्यरूपं फलं भवेत्॥ ततस्तदग्रिमे र्गुणभेदस्त्रिभिर्न ह्यत्रै
ह्यामवस्थिते गृहे पुते मृति स्यात्॥ ततस्तदग्रिमे र्वैह्ये श्रुतिर्न ह्यत्रै मध्ये खरूपेऽवकाशे स्थि
सौख्यं स्यात्॥ फलितार्थमाह चक्रमिति। इदं द्वारचक्रं विलोक्य सुधिया शुभं शुभफलदातृ द्वारं विधे
यं कर्त्तव्यमिति दुक्तं ज्योतिर्विबन्धो॥ द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि नापिते विश्वकर्मणा॥ सूर्योक्तं चतुर्द्वारं

कुच १९ राम
२९

आपतिः द्वे द्वे नवांशः पदमत्र संख्या द्वारं शुभं स्यात्त्रिचतुर्थनागे॥ चतुर्थपष्ठे दिशि दक्षि
प्रदक्षिणक्रमेण २ =

स्योपरिविन्यसेत्॥ द्वे द्वे कोणे प्ररातये शारवायुगे मध्यं द्वयं। अधश्च त्रिणिदियानि वेदामध्ये प्रतिष्ठिताः॥ रा
ज्यस्यादूर्ध्वं नक्षत्रे कोणे द्वे द्वे स्थाने परित्यजेत् स न भवेत्। शारवाया ल
भते लभते लक्ष्मी मध्यं श्रेय मृति लभेत्॥ मध्यमे पु भवेत्सौख्यं चितनीयं
सदा बुधै रिति॥ द्वारचक्रं मथा॥ अथ द्वारस्थामिन नक्षत्रा एव चोत्तरे अश्वि
नी चोत्तराहस्तपुष्यश्रुतिमृगाः शुभाः॥ स्वातोष्टि चरो द्वे तेषां द्वारं शारवा
वरोपणमिति ज्योतिर्विबन्धेऽभिहितत्वात्॥ त्रिथयोऽपि तत्रैवाभिहिताः॥ पंच
मी धनदा चैव मुनिऽनंद एव सौष्ठुभं॥ प्रतियत्सुन कर्त्तव्यं हते दुःखमवा
प्नुयात्॥ द्वितीयायां इत्यहानिः॥ प्रपुत्रविनाशनं। तृतीयायां रोगराज्ञेया

चतुर्थी भंगकारिणी॥ कुलस्य तेषां षष्ठी दशमी धननाशिनी॥ विरोधत्वमाह न स्यात्। शारवावरोपणमि
ति। एवं सति विरुद्धतिथीर्विहाय विहृततिथिषु विहितेषु चतत्रापि चक्रशुद्धेषु द्वारं विहितं शुभफलदा
रा स्यात्पश्चाच्चतुः पंचमके तथोदकं॥

रा०
३०

तस्मादिति निष्पद्यते इति शिवम् ॥ ॥ अथ गृहारेण प्रकरणं संपूर्णं गद्येनोपसंहरति ॥ इति श्रीदेवज्ञा
नंतसुतदेवज्ञासुतविरचिते मुद्रांते चिंतामणे गृहनिर्माणप्रकरणम् ॥ स्पष्टार्थमेतत् ॥ ॥ ज्योतिर्विद्वन्नी
लकंठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथापुत्रेणाहिगवीप्रसारितधियामोक्षं चिंतामणेन विनिर्मिते
नयनिधौ पीयूषधाराभिधेयाख्याने गृहनिर्मितिप्रकरणं संपूर्णं तामध्यगात् ॥ ॥ इति श्रीविष्णुदेवज्ञा
मुकुटालंकारनीलकंठज्योतिर्विदुषो गौर्विद्वज्ज्योतिर्विद्विरचितायां मुद्रांते चिंतामणिटीकायां पीयूषधारा
निधायाम् गृहारेण प्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
३०

नि २

ज्येष्ठानुराधा स्वाती भरणी नक्षत्रैः समं रैः शनैश्चर्युक्ते मंसेव वारे च प्रारब्धं गृहं स्तोभिर्नूतैश्च युतं स्यात् ॥
यदाह वसिष्ठः ॥ अजपादितयेयाम्यमित्रेणानिलभेषु च ॥ यत्कृतं शंसुक्तेरिते ह्येयं हरासैरिति ॥ रित्यंते उ
पचीयते ॥ रिह उपचये ॥ नारदोपि ॥ ज्येष्ठानुराधा केचैव भरणी स्वाति पूर्वभो ॥ धनिष्ठा स्वपि सहेषु शनिस्ति
ष्ठुहिनेऽस्य च ॥ रूपेण नामतः प्रोक्तो धनधान्यादिके गृहे ॥ पुत्रो जातेऽथवा तस्मिन् गृहे ते यं हराहं सै
रिति ॥ आत्रायं निष्पद्यते ॥ पूर्वगृहारेण नक्षत्राण्यपवधेयानिततो ह्येष वास्तवकेशो ध्याति पश्चादि
हं योगपंचकं विचार्य मेवं सति गृहारेण उक्तं फलदाता भवेत् ॥ अयं सर्वं पि गृहविचारः प्रासादवापीक
पादिषु ध्येयः ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ प्रासादेषु वमेव स्यादापीकुपेषु चैव हाति ॥ प्रासादो देवगृहं ॥ अथ
केषां चिन्मतेन दारचक्रं सफलं राहलविक्रीडितेनाह सूर्यहीद्युग्मेः ॥ शिरस्पथ फललक्ष्मीस्ततः को
णभैरवैरुद्धसंततो जगमितैः शारेवासुसोरव्यं भवेत् ॥ देहल्यागुणभैरवैरुद्धपतेर्मध्यस्थिते
वैरवैः सौरव्यं चक्रमिदं विलोक्य सुधियादारे विधेयं शुभं ॥ २२ ॥ अत्र दारस्य चत्वारः प्रासादा आवा

9/14

१ गृहप्रवेशप्रकरणारंभः॥

गृ०

३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ लंबोदरं नमस्कृत्य गोविंदं न विहांसुदे ॥ गृहप्रवेशप्रकरणं समाख्यायते ॥ त्रिमं ॥
 अथ गृहप्रवेशप्रकरणं व्याख्यायते ॥ तत्र चतुर्धा प्रवेश इत्युक्तं प्रागस्माभिः ॥ तत्र नववधू प्रवेशो विवाहप्र
 करणं तेऽभिहितः ॥ अन्यः प्रवेशत्रयमुक्तोऽत्राभिधीयते ॥ ननु यात्रा निवृत्तौ शुभं प्रवेशनमित्यादि सु
 पूर्वप्रवेशस्याभिहितत्वात् प्रवेशद्वयमेव वक्तव्यं स्यान्न तु प्रवेशत्रयमिति ॥ उच्यते ॥ यात्रां कृत्वा प्रतिनिवृ
 त्तस्य नृपदेरासुमुक्तं नगरादहिः स्यात्तु मराकृतो देवादाय तदृष्ट्याय भिभूतस्य यथाकथंचित् शु
 भाशुभप्रकरणोक्तापंचागशुद्धिर्विचार्योक्तपद्यो विहितं नैवैव प्रशस्तः प्रवेशोऽभिहितः ननु विशिष्यता
 दशे प्रवेशकालशुद्धिर्लेयशुद्धिर्वाक्ये ततः सुपूर्वस्यापि प्रवेशस्याभिधानं ॥ तत्रापूर्वप्रवेशः कालशुद्ध्या
 दिकमिदं वंशाच्छंदसाह ॥ सोम्यायने ज्यैष्ठ्यं तपोऽथ माधवेयात्रा निवृत्तौ नृपतेन वेगृहेऽस्यादेरानंदाः स्य
 मृदुध्रुवोऽभिर्जन्मर्हलश्रोपचयोदये स्थिरे ॥ १ ॥ एषु सोम्यायन इत्यादिकेषु पदार्थेषु सत्सु नृपते यात्रा
 निवृत्तौ अथ वा नवेन नोत्थापिते गृहे प्रवेशनां विप्रवेशने ॥ प्रवेशने स्यात् ॥ सोम्यायने उत्तरायणे ॥ अत्र

सुपूर्वप्रवेशः

राम

३

ग०
२

नतु गृहप्रवेशे सोरमानमनूद्य वितां ॥ यथा ॥ गृहादिषु शिष्टेषु संस्थितेऽर्के न वप्रवेशः शुभदः सरेव कुंभं चिनान्ये
षु विकेचिदुचुर्न सोरमिष्टं रवल्सन्निवेशे इति ॥ अथार्थः ॥ नूतन गृहप्रवेशो मकरादिषु शिष्टेषु संस्थिते सूर्ये शुभ
फलदा भवति ॥ तत्रापि माघादिषु विहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभः ॥ न च यत्र प्रवेशो न वसत्यनश्नसोम्यायने इति स्व
यंप्राक् सोम्यायन इत्युक्तत्वात् किमित्येतत्पुनरुक्तमित्यर्थः ॥ न चिरं पूर्वापरविरुद्धं ॥ तथा हि ॥ माघेऽर्थे लाभः प्रथमप्रवेशे
इत्यादिना माघफाल्गुनयोश्चादमासयोः शुभफलाभिधानात्तत्रैव च कुंभसंक्रान्तिसेद्धावाद्योरन्यतरस्या शुभत्वं
प्रतिपाद्यते ॥ उभयमासनिर्मुक्तः कुंभस्तु नास्तेवेति चेत् ॥ उच्यते ॥ संति हि द्विविधा आदमासाः शुक्लारयः कृष्ण
रयश्चेति तत्र फाल्गुनपूर्णिमात्तरमासस्य कृष्णादिमासगणनया चैत्रत्वात्तस्य च विरुद्धफलत्वात्तद्विषयकोयं कुं
भसंक्रान्तिनिषेधः ॥ चादमासस्य शुक्लादि कृष्णाद्यभिधायकानिवाक्यानि गृहप्रवेशप्रकरणेऽस्माभिर्विरुक्ता
नि ॥ अथमपि निषेधो मासस्य कृष्णादित्वेऽप्यपेक्षः ॥ अथ कर्कादिसंक्रान्तिषु मतांतरमाहान्येषु पीति ॥ केचिदवा

राम
२

र्या ॥ अन्येषु विकेचिदिषु शिष्टेषु संस्थिते सूर्येऽपि न वप्रवेशः कार्य इत्युचुः ॥ तरेतद्वृद्धसौ पूर्विक गृहप्रवेशविषयं ॥
तदुक्तं स्वयमेव ॥ न वप्रवेशेऽयं कालश्चुद्धिर्न दृढसौ पूर्विकयोः कदाचिदिति ॥ नूतन गृहागारगृहप्रवेशविषयं वा
तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे ॥ गृहप्रवेशे नोदिते मासे द्विहो वारो विशेषः ॥ विशेषतो म्यायने हर्म्ये तणागारं प्रवेशे तु सर्वे
ति ॥ अतएव कुलीरकन्यका कुंभे रिने शोन विशेषः ॥ ग्रामं वानगरं वापि पत्तनं वा सुराधिपतिगुरुवाक्यमप्येवमे
व व्याख्येयं ॥ ननु पोषचैत्रादिषु विरुद्धफलेषु चादमासेषु विहितसंक्रान्तिश्चेत्तरानूतन गृहप्रवेशः कार्यो वा
न वेत्स्यत आह न सोरमिति रवल्सन्निवेशे गृहप्रवेशे नेष्टं शुभफलदं ॥ विरुद्धशुभफल
योश्चादसोरमासयोः सादित्ये विहितचादमासेरेव गृहप्रवेशः कार्य इत्यलमिति प्रसंगेनोदाहरेति ॥ द्वारं
हवाणिभानिस्थाप्या न्यस्त्रिद्विस्त्रिंशदिति नोक्तानि ॥ मृदूनि क्रवाणि वा इति प्रसिद्धानि ॥ द्वाः स्थानि चतानि
मृदु क्रवा इति चेत्किमर्थधारयः ॥ तादृशैः प्रवेशनं हितं स्यात् ॥ अथमर्थः ॥ यस्मिन् गृहे प्रवेशः कर्तुमिच्छते
तस्य द्वारं यदि गमिषु खंतद्विद्वद्भवे विहितैः प्रवेशः कार्यः ॥ यथाह वसिष्ठः ॥ यदि द्वारं मंदिरं तद्विद्वद्भवे रक्तैः

स्पात्सं प्रवेशेन सवैरिति॥ उक्तं सारण्यहस एव॥ चित्रोत्तराधातुशशांकमित्रवस्त्वत्पवारीश्वरनेषु नाना॥ अपूर्वेना
 शेष सुपुत्रपौत्रसत्कीर्तिरिति॥ त्रिविधः प्रवेश इति॥ नारदोपि॥ वस्तीज्यां तेषु वरुणा तृष्टमित्रस्त्रिरोदुषु॥ शुभः
 प्रवेशो देवेज्यशुक्रयोर्दृश्यमानेयोरिति॥ अत्र पुष्पधनिष्ठाशततारकाग्रहणं जीर्णग्रहणं आर्णग्रहप्रवेशवि
 षयं॥ उक्तं च ज्योतिः प्रकाशे॥ प्रवेशो नूतने हर्षे ध्रुवे मैत्रैः सुरनामये॥ पुष्पस्वान्तियुते स्तैश्च जीर्णे स्पादासवहये इ
 ति॥ एतद्धं यरुदप्यग्रिमपद्येव स्यति॥ अमुमेवाशयमनसि निधाया ह श्रीपतिः॥ शुभः प्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवारेव्ये
 हि प्रेचरैः स्पासु नरेव यात्रा॥ उग्रैर्नृपौरारुणैः कुमारो राज्ञी विशाखा सुविनाशमेति॥ कृत्तिकासु भवनं कृशा
 नुनादृशते प्रविशतां न संशयः॥ यन्मुखं च सदनं हितकुपूद्वारनेषु शुभकृत्यवेशतमिति॥ वसिष्ठापि॥ अक
 नित्यो रिति रस्त्रविषु स्रले प्रविष्टं न वमं दिरं यत्॥ अहं यत्तत्सरहस्तया तं शेषेषु च मृत्युहं स्पादिति॥ प्रवेशलता
 न्याह जन्महेति॥ जन्महे जन्मराशिः॥ जन्मलक्षणं सिद्धं॥ ताभ्यामुपचयेत्तृतीयं प्रष्टुं कादृशदृशमस्यानेषु तथा
 स्थितौ तेषु राशिषु लग्नगतेषु सत्सु नवग्रहप्रवेशानं शुभं॥ यराह वसिष्ठः॥ कर्तुर्विलग्नार्थे जन्मराशौ लगे स्थि

विष्णु ३

राम

३

शुक्रशुक्लादि को रोषो वाप्यारामतडागेत्यादि नोक्त इति न पुनरुक्तः॥ एवं गीर्वाणां बुप्रतिष्ठेत्यादि नारद
 रणाय ननिषेधोपि॥ अतः पारिशेषात्सौम्याय नग्रहणे सिद्धे तदुक्तिर्भूतबुद्धीनां राघ्रप्रतिप्रत्ययी॥ उक्तं
 च वशिष्ठेना॥ अथ प्रवेशानवसद्य न सौम्याय ने जीवसिते वलाद्ये इति॥ वलाद्ये उदिते॥ नारदेनापि॥ अ
 थ सौम्याय ने न कार्ये न ववेशमप्रवेशनं॥ राहायात्रा मिह तो वेति॥ केवलायां भूमौ क्रीतायां प्राप्तायां वा स्वतः
 सिद्धायां चोत्थापितं गृहं नूतनमित्युच्यते॥ ज्येष्ठेति॥ ज्येष्ठमाघफाल्गुनवैशाखमासेषु वसत्युत्तरायणे
 प्रवेशनं शुभं॥ यराह नारदः॥ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभना॥ प्रवेशो मध्यमोत्तमः सौम्यः
 कार्तिकमासयोरिति॥ सौम्यो मार्गशीर्षः॥ मध्यमो किरावशपक विषया॥ चान्द्रमासफलान्याह वसिष्ठः॥
 माघे र्थलाभः प्रथमप्रवेशे पुनार्थलाभः खलु फाल्गुने च॥ चैत्रेऽर्थहानिर्द्वेन धान्यलानो वैशाखे मासे पशु
 पुत्रलाभः॥ ज्येष्ठे च मासेषु परेषु नूतनानि घरः शत्रुभयप्रदश्च॥ शुक्ले च पक्षे सुतरं विहृदौ कृत्ते च याव
 दृशमी च तावदिति॥ शुक्ले चैद्युक्ते रवयं यत्कृतो पक्षं विष्टुर्दिनोक्ता॥ तिथि वारशुद्धि च येव स्यते॥ वसिष्ठ

पिशाक्यद्योक्ताः सर्वे विमासास्तद्दशग्रहप्रवेशोक्त्यध्याः ॥ किंचामार्गशर्वाकार्तिकयोश्च ॥ आवणिके
 ५ पिशावणे विमासि विराः प्रवेशः सन्त्युपे फलरः स्यात् ॥ आवणेतु स्यान्तभाः आवणिकश्च स इत्यमरः ॥ यद्वा
 सनकुमारः ॥ गृहं नोदितैर्मासैर्धित्वैवारे विरोड्दृष्टमिति ॥ अत्र सामान्यतो गृहं नोदितमासा गृहप्र
 वेशोऽभिहितः ॥ ते च ॥ सौम्यफाल्गुनवेशाखमाघश्रावणकार्तिकाः ॥ मासाः स्युर्गृहनिर्माणेषु त्राशे ग्य
 धनपरा इति नारदोक्तं मार्गशीर्षफाल्गुनवेशाखमाघश्रावणकार्तिकाविहिताः ॥ तत्र उत्तरायणे एव गृह
 प्रवेशस्य वाक्यं तरेण विहितत्वात् श्रावणकार्तिकमार्गशीर्षाणां पुनरायणत्वाभावादिशेधे नूतनजीर्ण
 हप्रवेशाभ्यां व्यवस्था कथं ॥ प्रागभिहितं नारदवाक्येनोत्तरायणमाह च येन नूतनगृहप्रवेशो सुपूर्वगृह
 प्रवेशोऽप्यवस्था ॥ कथं ॥ प्रागभिहितं नारदवाक्येनोत्तरायणमाह च येन नूतनगृहप्रवेशो सुपूर्वगृह
 तत्त्रिविधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधानादुत्तरायणायामासास्त्रिविधगृहप्रवेशोऽप्युक्तः ॥ इति एव नीपमासा
 आवणारथस्तु जीर्णगृहप्रवेशविषयाः ॥ अतएव नारदो मार्गशीर्षकार्तिकयोर्नूतनग्रहप्रवेशो मध्य

त्वमाहाऽर्थो देवजीर्णगृहप्रवेशोऽक्तः पृत्वमध्यवस्यते ॥ अंबुपेति ॥ अंबुपः शततारका ॥ इज्यः पुष्पः ॥ अमि
 लः स्वाती ॥ वासवं धनिष्ठा ॥ एषु पिर्भेषु जीर्णगृहेऽग्रादिभ्यां नूतने पिगृहप्रवेशः शुभः ॥ माकुपद्योक्तेषु तु नूतने
 शुभेति के मुक्तिकन्यायादवगम्यते ॥ तदुक्तं ज्योतिः प्रकाशे ॥ प्रवेशो नूतने हर्म्यध्वैर्मेतैः सुरवाद्ये इति
 ॥ पुष्पस्वातियुते सौम्यजीर्णोऽस्मादासवद्वे इति ॥ नावयमिति ॥ अत्रैव विधे जीर्णगृहेऽग्रादिभ्यां
 नूतने पिगृहेऽवश्यमस्मादि विचारणां शुक्रास्तुर्वस्तवात्यवार्द्धकसिंहस्य गुरुमकरस्य गुरु
 शुभसर्वसरादीनां दोषाणां विचारणां विचारो नास्ति ॥ अस्तादयः कालदोषाः संतुवा मावातुष्यापि
 गृहप्रवेशो कार्यः परंतु सोपियथा कथंचित्यं चांगशुद्धिमात्रमंगीकृत्य विहितं नूतनं नूतनं कार्यः ॥ वा
 स्तु पूजात्वे विधे पिगृहप्रवेशो भवतीत्यपि ध्येयं ॥ तदुक्तं ज्योतिः प्रकाशे ॥ नित्ययाने गृहे जीर्णे
 प्राशने परिधानके ॥ वधू प्रवेशो मंगल्येन मौक्त्यं गुरुशुक्रयोरिति ॥ वसिष्ठेनायुक्तं ॥ न
 वप्रवेशोऽथ कालशुद्धिर्न द्वे द्वे सौ पूर्विकयोः कदाचित् ॥ प्रवेशो यंचांगहिने सुलगे वा त्वेव न

पूर्ववदेव कुर्यादिति ॥ अस्मार्थः ॥ नूतनगृहप्रवेशे कालशुद्धिर्विचार्या ॥ द्वंद्वं ॥ द्वंद्वानयारव्यो गृहप्रवेशः ॥
 सौ पूर्विको राजा यात्रा समाप्तो गृहप्रवेशः ॥ तादृश्यो गृहप्रवेशोः कालशुद्धिः कदाचित् पिनाये
 कृता ॥ सति संनवे सुखेनास्म ॥ किंतु प्रवेशदिनीय पंचो गशुद्धिः संहिते सुलगे गृहप्रवेशः कार्यः
 ॥ पूर्ववदेव पूर्वस्मिन्नाये नूतने प्रवेशे यथावा स्न पूजा तथा द्वंद्वसौ पूर्विके यार पिका र्थे त्यर्थः ॥ नार
 दस्त्यात्रा निवृत्तिप्रवेशे कालशुद्धिरपेक्षिते वेत्याह ॥ तदा क्यं प्रागिति ॥ तदेतयोर्विक्योराव
 रयकाना वश्यकत्वेन व्यवस्था ॥ त्रयाणां गृहप्रवेशानां लक्षणमुक्तं वसिष्ठेन ॥ अपूर्वसं
 ज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रा वसाने तु सुपूर्वसंज्ञः ॥ द्वंद्वानयस्त्वग्निमेयादिजातः प्रवेश एव त्रिवि
 धः प्रहिष्ट इति ॥ एतद्व्याख्याने यात्रा निवृत्तविति पद्यव्याकृता वस्ति तत्त एवावधार्य ॥ अ
 च द्वंद्वेयं ॥ यत्र त्रिविधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीय न क्रयं कुरा कांते कुर विदं वा तत्सर्वथा वड्य
 मिति ॥ उक्तं च वसिष्ठेन ॥ कुर्याद्वा धिष्ठितं विदं च विवर्जनीयं त्रिविधं प्रवेश इति ॥ अथ

तोरारि रिति प्रहिष्टः ॥ निर्व्याधिरादि यशस्कराश्च सुहृत्सुतघ्नोरिषु नाशश्चा कलत्रहंतानिधनप्रदश्चो
 गप्रदः सिद्धिकरोऽर्थश्च ॥ कमाच्च वैरा मयदः क्रमेण सदैव नूनं त्रिविधं प्रवेश इति ॥ अतो निरुष्टमर्थमाह
 गृहप्रवेशे राजमार्तेऽः ॥ कलत्रोपचयगाश्च विलग्नैराशयः शुभफलमयं भवतीति ॥ नारदोऽपि कर्तुं जन्मभ
 लमेवाताभ्यामुपचयेषु वा ॥ प्रवेशालग्नैस्पाद्विरन्यभेदो कनिस्वतेति ॥ पुनर्वसिष्ठः ॥ सौम्ये स्थिरेषु शुभ
 दृष्टियुक्ते लसेऽथवा द्योगशुद्धे विलग्नै इति ॥ सौम्ये सौम्यग्रहयुक्ते ॥ द्योगशुद्धे द्विस्वभावराशौ ॥ अत्र विवाह
 प्रकरणे क्ता एकविंशतिर्महाराषा वज्या इत्यपि ध्येयं ॥ एकविंशतिरेषा नुपक्रम्य वसिष्ठेनोक्तं ॥ कर्तुं नाराशो गृ
 हारं नै प्रवेशे पतिनाश नमिति ॥ ॥ अथ जीर्णगृहादिविषयके प्रवेशे विशेषमिदं ब्राह्मं रसाह जीर्णं
 हिंसादिभया न्नवेपि मागोर्ज्योः आवणिकेऽपि सन्त्यातं वेशोऽनुपेज्या निलवासवेषु नावश्यमस्तीदिवि
 चारणा ॥ ॥ ॥ जीर्णपुरातनेऽन्यनिर्मिते गृहेऽथवासिद् एव गृहेऽस्यादिभयात् अस्मिन्कृतं भयं राहः ॥ अ
 दिशेन वड्यदृष्टिपातभयं राजकोषावा ॥ इत्युपदेवैः पतिने गृहेषु नरपि सम्यक् वेदुं ते उपायिते गृहे

तथा द्वितीयः पर्जन्यश्चासावेकपदेश्वरः॥ अयं ते शर्कसत्पात्रभृशश्च द्विपदेश्वरः॥ आकाशवायुपरतः क
 मारेकपदेश्वरः॥ एवंप्राच्यां नवतात्वात्वेवमेवान्यदित्युच॥ आद्यश्चासावेकपदेश्वरः पंचमध्यगः॥
 ॥ पूषाद्यष्टौ यमाताः स्युरमरायाम्भाग्याः॥ आद्यश्चासावेकपदेश्वरः पंचमध्यगः॥ अष्टौ पितृगणाधी
 शाः पापांताः पश्चिमे सुराः॥ आद्यं नौ द्वावेकपदेश्वरः पंचमध्यगः॥ रोगादिहितं सुराः सप्तसौम्यद्विशिक्रमा
 त्वाजनाधस्यश्चतुष्कोणेष्ठीशानादिषु चक्रमात्॥ आयः सावित्रविजय रुद्रोऽश्वेकपदेश्वरः॥ मध्येनवपरो
 व्यातस्यैशानादिकोऽणगाः॥ आपवत्सोऽथ सविता विबुधाधिप संज्ञकः॥ राजयस्याचचत्वारः सुराश्चैकपदेश्वराः
 ॥ ब्रह्मणः पूर्वतोऽदित्युत्रिपराश्चामराः॥ अयमाविविबुधाश्च मित्रः पृथ्वीधरः क्रमात्॥ स्वस्वस्थलेषु हे
 वेषु स्थापितेष्ठीदशं भवेत्॥ कोणेषु पंचमं चैव चतुर्थेकपदाः सुराः॥ प्रागादिदित्युत्रिपराः पंचमं च यथाक्रमं
 ॥ ब्रह्मणः पूर्वतोऽदित्युत्रिपराः स्युः समापगाः॥ हिरण्यरेता पर्जन्यो जयंत पाकेशासनः॥ सूर्यसत्पात्रभृशका
 शो वायुः पूषा चैव तथः॥ गृहस्ततः पितृपतिर्गंधर्वो भृंगराजकः॥ मृगः पितृगणाधीशस्तथा रौवारिका

ह्वयाः॥ सुग्रावः पुष्पदंतश्च जलाधीशो निशाचरः॥ शोकः पापश्च रोगो हि मुखा भद्रा एव च॥ सोमसंख्यो हि
 त्यदितीद्वविंशमराः स्मृताः॥ आपश्चैवापवत्सश्च जयोरंधस्तथैव च॥ मध्येनवपरो ब्रह्मा तस्योतस्य समीप
 गः॥ प्राच्यां ह्यंतरिता देवा परितो ब्रह्मणः स्मृताः॥ अयमाविविबुधाश्च मित्रः पृथ्वीधरः क्रमात्॥ आपवत्सोऽथ सविता विबुधाधिप संज्ञकः॥ राजयस्याचचत्वारः सुराश्चैकपदेश्वराः
 च तथा पृथ्वीधरः क्रमात्॥ आपवत्सोऽथ सविता विबुधाधिप संज्ञकः॥ राजयस्याचचत्वारः सुराश्चैकपदेश्वराः
 तान्यसेत्॥ वास्तुलोवास्तुमंत्रेण गंधपुष्पाक्षतादिभिः॥ प्रशवेनार्घ्ये दद्यात्पि अथवा स्वस्वनामभिः॥ शुक्ल
 वस्त्रयुगे दद्याद्दूषराफलैः सह॥ अथैव नूतिनैवेद्यैर्वाद्यैः सह समर्पयेत्॥ तावत्तततो दद्याद्देवेभ्यश्च पृथक् पृथ
 क॥ हत्वा पुष्पाजलिकर्त्ता प्रार्थयेद्वास्तुपूषा॥ वास्तुपूषे नमस्तोस्तू मिश्रं य्यारत प्रभो॥ तद्गृहं धनधान्या
 रिसमृद्धं कुरु सर्वदा॥ इति प्रार्थयित्वा दद्याद्दक्षिणामर्चकाय च॥ विप्रेभ्यो भोजनं दत्वा स्वयं जुजातं बंधुभिः॥ ए
 वं ये कुरुते सम्पन्नास्तु पूजां प्रयत्नतः॥ आरोग्यं पुत्रपौत्रादि धनधान्यं लभेन्नरः॥ वास्तु पूजामुक्त्वा यः प्रविशेत्त
 वमं हिर॥ रोगान्नानाविधो वृत्तेशान् श्रुते सर्वसंकटं॥ इति वसिष्ठसंहितायां वास्तुशांतिः॥ विशेषस्त्यन्यसंहि

ग्र०
७

ताभ्योवसेयः॥ एवं भूतबलिंरपि॥ उपक्रमोपपसं हारस्पोवास्तुशान्तिप्रकारः प्रयोगरत्नादिनाम्नीषुस्वस्व
शाखाभेदेन भिन्ना सुपद्धतिषु दृश्यः॥ अथ विस्तरभयान्नेह लिख्यत इत्यलमिति प्रसंगेन॥ केचित्तु पंचां
गशुद्धिमात्रमुक्ते पूर्वदिन एव वास्तु पूजा माहुः॥ यदाह नारदः॥ विधाय पूर्वदिनसेवास्तु पूजां बलिक्रियामि
ति॥ श्रीपतिरपि॥ अथ प्रवेशानवमंदिरस्य यात्रा निवृत्तां वथ भूपतीनां॥ सोम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्तु
नं भूतबलिं च सम्यगिति॥ ॥ अथ लमशुद्धिं तिथिवारशुद्धिं चोपजातिं कोत्तराद्देवे देवजाया चाह॥ त्रिको
णके दायधनत्रिणैः शुभैर्लगे विषष्टाय गते स्वपापकैः॥ ३॥ शुद्धां चुरंध्रे विजनुर्भूमौ व्यकारिक्ता चरु
री चैत्रे॥ वामं रविं घटं पुरश्चरुत्वा विशेद्वेशमभकुरु शुद्धम्॥ ४॥ नवमपंचमप्रथमचतुर्थसप्तमदशमे
कारशद्वितीयतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्थैः शुभग्रहैः पूर्णचंद्रबुधशुक्रशुभैरुपलक्षिते॥ अत्र चंद्र
स्पलभरादित्यधेयं॥ तथा तृतीयषष्ठैकारशस्थैः पापग्रहैः क्षीणचंद्रसूर्यभौमशनिशुक्रकेतुभिरुपलक्षि
ते वा तथा अंबुचतुर्थस्थानं रं धमष्टमस्थानं शुद्धे सर्वयहरहिते अंबु रंध्रे यस्मिंस्तद्वेशमेवेशमगुरु

राम
७

७

गृहप्रवेशादिनाम्ना कर्त्तव्यां वास्तु पूजां विवक्षुस्तत्र हत्राणुपजातिका पूर्वाह्णेनाहमृदुक्रवह्निप्रचरेषु मूल
ने वास्तुर्ध्वनं भूतबलिं च कारयेत्॥ मृदुनिष्क्रवाणि सिद्धाणि च न हत्राणि प्रसिद्धानि॥ मूलं च॥ एषु सप्तदश
सुभेषु वास्तुः वास्तु पुरुषस्यार्धनं भूतबलिं च कारयेत्॥ गृहपतिर्वास्तु पूजां कुर्यात्॥ पुरोहितो गृहपति
वास्तु पूजादिकं कारयेत्॥ गृहकारन्यतरस्यामित्येवोक्तं॥ कर्मत्वं॥ यदाह संतो ज्ञयः॥ चित्राशतभिषास्वा
तिहस्तः पुष्यपुनर्वसु॥ रोहिणी रेवती मूलं अवर्णा नरफाल्गुनी॥ धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रपदोत्तराश्वि
ता॥ अश्विनी मृगशीर्षे च॥ अनुराधा तथैव च॥ वास्तु पूजनमतेषु नक्षत्रेषु नक्षत्रेषु करोति यः॥ स प्राप्नोति
नरोत्तममिति प्राह पराशर इति॥ वास्तु पूजा प्रकारमाह वसिष्ठः॥ निर्माणमंदिराणां च प्रवेशो विधिः पि
च॥ वास्तु पूजा च कर्त्तव्या यस्मात्तां कथयाम्यतः॥ गृहमध्ये हस्तमात्रं समं तोतुं लोपरि एकाशीतिपदं
कार्यं तिलैस्तुल्यं सुशोभनं॥ एकद्वित्रिपदाः पंचचत्वारिंशत्तुराश्रिताः॥ द्वात्रिंशद्वाह्यतो वक्ष्यमाणं
तस्त्रयोदशो तेषां स्थानानि नामानि वक्ष्यामीश्वरकोणात्॥ तत्राग्निः शंभुकोणस्थस्त्वसौ चैकपरेश्वरः

भंर

रम
३

माविशेत् ॥ यराहवसिष्ठः ॥ किं इविकोणाय धनत्रिसंस्थेऽशुभेस्त्रिषष्टाय गते रवे लेश्च ॥ लग्नात्पषष्टपृ
मवर्जितेन चंद्रेण लग्नात्पृथगनिलयः प्रवेश इति ॥ अन्यच्च ॥ प्रवेशलग्नात्त्रिधनस्थितोयः कूरग्रहः कूरग्रहेय
दि स्यात् ॥ प्रवेशकर्त्तारमथ त्रिवर्षाद्वत्पृथक् वर्षः शुभराशौ गच्छेदिति ॥ नारदः ॥ स्थिरलग्ने स्थिरैराशौ न
धनेऽशुद्धि संयुते ॥ त्रिकोण केंद्रस्वत्राया ॥ १० ॥ सौम्यस्वत्राया रिंगैः परैः ॥ लग्नात्पार्यमेष्टं स्थानवर्जितेन हि
मांशुनेति ॥ प्रवेशः स्यादिति पूर्वेण संबंधः ॥ गुरुः ॥ सप्तमं शुद्धमुद्गाहेयात्रायामष्टमं तथा ॥ दशमं च गृहार्
मेचतुर्थं सन्निवेशन इति ॥ यत्तुश्रीपतिना ॥ केंद्रं किं इव्ययैः शुद्धैः कूरैः षड्वायगैर्गुरौ ॥ लग्ने नृगोवाकेंद्र
वा स्थिरग्राम्याहये विरोदिति केंद्रस्य शुद्धत्वमुक्तं तथा पग्रहं राहं तद्वत्तं ध्येयं ॥ लग्नस्थगुरुनृगोवा
क्तिस्त्विति प्राशस्त्याभिधानार्थं कीदृशं लग्ने विजनुर्नष्टतौ ॥ भंशशित्तं च ॥ जनुषि जन्मकाले नेजनुर्न
ताभ्यां मृत्युरष्टमं भवनजनुर्नष्टतु ॥ विगतोजनुर्नष्टतु र्यस्मिन् ॥ स्वजन्म लग्नात्स्वजन्मराशौ वा ॥ ११ ॥
भाशशिः ॥ प्रवेशलग्नगतोनापेक्षित इत्यर्थः ॥ पुनः कीदृशं व्यकोदरित्वा चरदशचेत्रे ॥ अकारो प्रसिद्धो

ग्र०
१२

रि
धितात्पुरोहितप्रभृतीन्। पोराननागारिकां न्युडितरीनानाथांधकपणंश्च भूमिहिरण्यवस्त्रैर्ध
याशक्त्याभूम्याहिरण्येनवावस्त्रैर्बोयवस्त्रैर्वसिमुच्चैर्तेवीउपलक्षणात्वारगजादिभिर्वाअर्चयेत्
जयेत्॥ यदहवसिष्ठः॥ हर्म्यं रम्यं तोरणं स्मृतिनैः स्त्रीभिः स्त्रयीगीतवाद्यैर्विशोत्तरिति॥ राजमान्तं
उपि॥ भूरिपुष्पनिकरं सतोरणं तोयपूर्णं कलत्रं पेशाभितं॥ गंधपुष्पबलिपूजितामरं ब्राह्मणध
नियुतं विशोद्धमिति॥ कीदृशं गृहं प्रवेशयोग्यं न भवेतीति विशेषावसिष्टेनाभ्यधायायहास्तपू
जारहितं त्वरत बलित्वनागच्छन् गृहं विरूपं॥ कपाटहीनं न विशेषतस्तत्सर्वापदामालयमेव तस्या
दिति॥ नारदेनापि॥ अकपाटमनाच्छन्मत्तमदत्तबलिभोजनं॥ गृहं न प्रविशेद्दीमान्विषयमालयं
हितदिति॥ तस्मात्सकपाटमुपरिष्ठाराच्छादितं कृतवास्तु पूजं दत्तबलिमेव गृहं प्रविशेत्॥ प्रवेशोत्त
रकर्तव्यविधिमाह श्रीपतिः॥ ततो नृपो विप्रसुहृत्पुरोधसः शिल्पज्ञभूगोलविदश्च त्रिंशिनः॥ धनैश्च र

राम
१२

तैः पशुभिः समर्पयेत्सरोधरीनात्पुरवासिनस्तथेति शिवम्॥ ॥ ज्योतिर्विहिरनीलकंठविदुषः श्रीचंडिकाया
स्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मोहूर्त्तचिंतामणेः गोविंदेन विनिर्मितेन यविधौ पायूषधारान्निधेय्याख्या
नेय हवेशनप्रकरणं संपूर्णतामागमत्॥ ॥ १॥ ॥ इति श्रीविद्वद्देवसुमुकुलंकारश्रीमन्निलकंठज्योतिर्वि
त्पुत्रगोविंदज्योतिर्विहिरचिंतामणिटीकायां पायूषधारान्निधाय गृहप्रवेशप्रकरणं स
माप्तिमगमत्॥ ॥ अथ मुहूर्त्तचिंतामणे ज्योतिषग्रंथस्य समाप्तिकर्तुं कामो ग्रंथकृतसूत्रालंकारचू
तं स्वपितामहचिंतामणिदेवलवरुणेशाईलविकीर्तिनाह॥ आसीन्मातृपुरेष उगनिगमाध्येतृ द्विजैर्म
डिते ज्योतिर्वित्तिलकः फणोदरचितेनाप्येकतातिश्रमः॥ ते तज्जातकसंहितागणितरुक्मा न्यामहाभूभुजा
तकूलं रुतिवेदेवावयविलसद्दुहिः सचिंतामणिः॥ ॥ ८॥ सप्रसिद्धः चिंतामणिश्चिंतामणिनामा मातृपुरे वि
दुर्मदे शो विशेषमातृपुराख्ये आसीत्॥ कीदृशे धर्मपुरे॥ उगनिगमाध्येतृ द्विजैर्मडिते॥ निगमावेदः ष
ट्छंगानियस्यासौ षडंगः॥ षडंगानामिति॥ शिखाकल्याणकराणि रुक्ते ह्ये ज्योतिषं चेति॥ षडंगश्चा

च

सोतिगमश्च षडंगनिगमस्तस्याध्येतारेऽध्ययनकर्तारिः॥ अध्येतृभिरध्यापका अप्युपलक्ष्यं तेन हि विना
 ध्यापकं वेदाध्ययनं क्वचिद्दृष्टं॥ तदृशो हि जाः ब्राह्मणाः ब्राह्मणस्त्रियवैश्यावातेर्भेदिते भूषिते॥ कीदृश
 श्रितामणिः॥ ज्योतिर्वित्तिलकः॥ ज्योतीं विनस्तत्राणिलक्षणेयतत्पतिपादकाग्रंथा ज्योतिः शब्देनोच्यं
 ते॥ तान्चिदंति जानन्ति ते ज्योतिर्विदः॥ सत्सु द्विषेत्पदिना किं प्र॥ ज्योतिर्वित्तुनिलक इव ज्योतिर्विक्रष्ट
 इत्यर्थः॥ पुनः कीदृशः॥ फणी इरचिते फणी इः शेषमहानागस्तेन रचिते भाष्यव्याकरणमहाभाष्यसु
 तोऽतिश्रमोऽत्यभ्यासो येन सः मह्यभाष्याध्यायनपारंगम इत्यर्थः॥ पुनः कीदृशः॥ तत्तज्ज्ञातकसंहि
 तागणितकृतानि तानि तानि स्वल्पवृहदादि चेदेनानेकविधानि जातकानि जातकशास्त्राणिसंहिताशास्त्रा
 णि गणितानि गणितशास्त्राणिकरोति तादृशगहोरासंहितागणितरूपस्कंधत्रयात्मकस्य ज्योतिरशास्त्र
 स्पृष्टपद्यैर्निर्मातेत्यर्थः॥ अनेन महाक विरित्यपि सूचितम्॥ पुनः कीदृशः॥ महाभूनुजांसकलजंबूदी
 पव॥ तिराजमुकुटमणीनामहता राजा पातिसाहादिनामात्यः पूज्यः महाराज्यमान्य इत्यर्थः॥ पुनः कीदृ

उक्तैरिति१

स्यात्संनिवेशेन सर्वैरिति॥ तद्दिगृहैर्मिति चानयोः सामानाधिकरण्येनाचयः॥ भिन्नवाक्ये तु विवक्षिते च
 कारकत्वेऽप्यस्यात्॥ संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि द्वेषणमिति न्यायात्॥ अतएव॥ अकीनित्य
 योरिति रस्त्रविधुस्तत्प्रविष्टं न वमं दिरं यत्॥ अत्र यत्तत्परहस्तयातं शेषेषु धिष्टेषु च मृत्पुटं स्या
 दिति निषेधोऽप्युपपन्नो भवति॥ ॥ अथ गृहप्रवेशप्रकरणाय संहारं सूचयन् प्रवेशोत्तरकालीन क
 र्त्तव्यं विधिमुपजात्याह एवं सुलग्ने स्वगृहं प्रविश्य पितान पुष्पश्रुतिघोषयुक्तं॥ शिल्लपुत्रदेवद्वि
 धिस्तपोरानूराजाश्च ये द्रुमिहिरस्य वस्त्रैः॥ ॥ एवं प्रायुक्तप्रकारेण विचारिते सुलग्ने निदुषणे सक
 लगुणयुक्ते च शोभनलग्ने स्थिरराशिपारिके राजा वितान पुष्पश्रुतिघोषयुक्तं वितानं निवस्त्र
 मंडपैः॥ पुष्पाणि स्वर्तुजातानि मालत्यादीनि॥ श्रुतिघोषो वेदध्वनिश्च ते युक्तमुपलक्ष्य तात्तो
 रणाद्यनेकमंगल्यवस्तुसहितमेतादृशं स्वगृहं स्वसत्ताकं गृहं प्रविश्य पश्चात् शिल्लपुत्रदेवद्वि
 पकावस्थपतिवर्द्धकादीन् देवज्ञानज्योतिर्विदः॥ विधिज्ञत्वास्तु पूजाभूतवलिगृहप्रवेशनीयवि

चतुर्विधेत्यनाभ्यां तदनाभ्यां कर्मषष्टीसमासनिषेधप्रसंगः। न च तच्चर्मगीकृत्यैतत्स्य
 लोत्वयाऽदापितमेव नो जीकुर्मः किंतु तच्छीलाधिकारविहितं न किं धास्यामः। त
 द्योगे प्राप्ते रेव षष्टीविधाय षष्टीसमासो न विद्यतीति वाच्यं। एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवतश्च
 तिन्यायेन नलोकाव्ययनिष्ठा खल र्थतृनामितितृनोयोगे षष्टीव नोस्ति कुतस्तरां ष
 ष्टीसमासः। ननु च नायं कृद्योगनिमित्तकर्मषष्ट्या समासः किं तर्हि षडंगनिगमस
 धीयते इति विगृह्यतृत्या निते उपदसति डित्युपपदसमासे कृते षडंगनिगमाध्ये
 तारवृत्तिनविष्यत्वावकिंकल्पनांतरेण सदृशो न। न च सोपपंदाहो तोस्तृजिधा
 नेनास्तीति वाच्यं। हिमबध्नाता॥ अस्तित्वं हेतुत्वा हिमहाभायकारप्रयोगे षसमा
 धानं स्यादिति॥ एवं तर्हि कर्मण्युपपदे कर्मण्येत्यत एव प्रसज्येत तत्तत्
 षडंगनिगमाध्यायादिति स्मात्तस्माद्विशेषषष्टीसंजीकृत्यनुपपन्नः

षडंगनिगमो ध्येतार इति प्रयोगः सत्यं। हापका इव विष्यतिसमासः॥ किं हापकं न निकर्तुः प्रकृतिरिति
 अनेन कर्तरि वेति षष्टीसमासप्रतिषेधोऽनित्यइति ताप्यत इत्यनित्यत्वं षष्टीसमासप्रतिषेधस्य मन
 स्तिनिधाय साधुत्वमंगीकृतवानस्य प्रयोगस्य यथैकत्र अतएव नीमः कुरुणा भयशोकहंता
 कालचक्रप्रयोगकारोऽनेन सिद्धांतवेत्तेत्यादयो महाकविप्रयोगा उपपन्ना भवन्ति॥ एवमेव विवाहप्रकर
 णं भवति विवाहविनाशकारकोयमिति॥ पापौ कर्त्तरि कारकावित्यत्र विवाहविनाशकारक इति कर्त्त
 रिकारकावित्यनेयं प्रयोगयोरिति मुक्तं पूर्वपक्षयोत्वा न त्ययोजको हेतुश्चेति तापका निषेधा
 नित्यत्वमंगीकृत्य समाधीरंगीकार्यः॥ अतएव निजविनेवावतरत्वबोधि कामित्यारिप्रयोगो यपत्ति
 याय रितुसंबंधमात्रे षष्टीति मते तस्य कर्मषष्ट्या भावो रेव कर्त्तरि वेति निषेधाभावात्सुखेन षष्टीसमासः
 अथवा षडंगनिगममध्ये तृतीयांतरेषां तद्विगृह्यतच्छीलाधिकारविहितं न किं धास्यामीति
 सिद्धिरिति गम्यादेराकृतिगणत्वात् नोयोगे षष्ट्या भावाच्च द्वितीयांतरे तु रुचः समास इत्यत्र मतिप्रस

गनेति शिवम् ॥ अथ क्रम प्राप्ततातवर्णनं शार्दूलविक्रीडिते नाह्यज्योतिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलस्त
 त्सु नुरासी कृती नाम्ना नंत इति प्रथममधिगतो भूमंडलाहस्करः ॥ योरम्योजनिपद्वितिसमकरोदुष्टाश
 यधंसिनीटीकाचोत्तमकामधेनुगणितेऽकार्षीसंतोप्रीतये ॥ एतत्तत्तुस्तस्य चित्तमणिरेव ह्यस्य सूनुः
 पुत्राऽनंत इति नाम्ना प्रथारव्यातिमधिगतः प्राप्तः आसीत् ॥ कीदृशः ॥ ज्योतिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥ ज्यो
 तिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥ ज्योतिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥ ज्योतिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥ ज्योतिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥
 विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥ ज्योतिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥ ज्योतिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥ ज्योतिर्विद्वद्वाचं दिताधिकमलः ॥
 उलस्याहस्करः सूर्यः प्रकाशकत्वात् ॥ यथा सूर्यः स्वकिरणैर्विलोपृथी प्रकाशयति तथा ज्योतिश्चास्त्रा
 ध्यापनद्वारा प्रकाशयति ॥ पुनः कीदृशः कृती कुशलः ॥ कृती कुशलं इत्यपीत्यमरः ॥ नाना
 ग्रंथकरणकुशल इत्यर्थः ॥ ग्रंथकर्तृत्वमेवोत्तराद्धेन प्रकाशयति योरम्यमिति ॥ योऽनंतः जनिपद्विति ज
 निर्जन्मा जनुर्जन जन्मानिर्जरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः ॥ तस्य पद्विति मार्गः ॥ भावादिनां तद्देशांते न गणिते न

राम
९५

शब्द २

शतकालेति चेत्वाक्यविलसद्बुद्धिः ॥ तर्कोन्यायशास्त्रं ॥ अलंकारशास्त्रं वेदवाक्यं वेदवाक्यवि
 चारप्रतिपादको यथोमीमांसाशास्त्रं वेदांतचतुषु विलसंती विलासयुक्ता बुद्धिर्यस्य सः ॥ इदं ते
 श्रयमाणा पदं प्रत्येकं ममिर्षं ध्यते इति न्यायात्तर्कशास्त्रज्ञः ॥ अलंकारशास्त्रज्ञः ॥ मीमांसाज्ञो
 वेदांतज्ञश्चेत्यर्थः ॥ आसीदित्युच्यते ॥ सुबुवीत्यस्मात्तु ॥ आड जाहीना मित्याह ॥ असौ रक्षो यद्
 त्यकारस्य लोपः ॥ षंडगनिगमाध्यतृ द्विजैरित्यत्र समस्तपदे षंडगनिगम इत्यत्र तत्पुरुषः स
 मानाधिकरणकर्मधारय इति कर्मधारयसमासः ॥ अध्येतृशब्दे च इज्ज् ॥ अध्ययन इत्य
 स्मादिङि कावधुपसर्गो नयमिचारत इत्युक्तेरधिपूर्वकात् ॥ तृत्वावितिकर्तृरि
 तृत्वासार्वधातुकार्धधातुकयोरिति श्रुताः ॥ ततो यणादेशः ॥ ततः षंडगनिगमस्य ध्येतार इति
 षष्ठीति षष्ठीसमासः ॥ नन्वचकथं षष्ठीसमासः ॥ यावता कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्म
 णिविशेष षष्ठीउत्त षष्ठीशेष इति संबंधसामान्य षष्ठी ॥ तत्र यद्विशेष षष्ठीतदा कर्तृरि

ग्र०
३६

उद्यमिरकरणेनातिसुरं करोतीति धनिः॥ किंचायः॥ उत्तमकामधेनुगणिते उत्तममत्पत्तेन ब्रह्मार्थपरपु
त्तीयपंचांगानयनप्रतिपादकं तत्कामधेनुना मकंगणितशास्त्रांतत्रदीकांतरनिशायविरचितयं कोषीह॥ कि
मर्थः॥ सतांगणितशास्त्राभिज्ञानां प्रातयेतुष्टो॥ अनेनास्यानेकग्रंथकरणप्रयासकर्तृत्वं स्वार्थमत्पत्त्या
सेनदृष्टतरज्जोतिरशास्त्राभिज्ञत्वात्॥ किंतु सत्तुष्ट्यर्थमेव॥ यावत्स्त्रीयशास्त्राभ्यासाग्रंथकरणद्वारा न प्र
काशयते तावत्सकलसत्तुष्टिर्न भवतीत्यनेकग्रंथकरणप्रयास इति सूचितं॥ कृतीति॥ अत इति ठ वित्तीति॥ ना
नन्वेकाहारात्कृतो जातः समम्यां च न तो स्मृता वित्तुक्तेः॥ कृतशब्दस्पष्टं तत्वात्कथमत्रेति॥ उच्यते॥ नायं
समुच्चयः कृतो जातश्चेति किंतु हि जातिविशेषां कृद्गुणं कृद्यो जातिरिति॥ एवं च कार्यं॥ कार्षिकः
तंदुली॥ तंदुलीक इत्यपि सिध्यति॥ तेन व्याघ्रवानित्यादावेति ततो निषेधो नान्यत्रेति महाभाष्यकारेणैव वा
निक व्याख्यानाद्भवत्येवात्रेति॥ अहं स्वरुति॥ दिवा विभानि शोत्पारिना कम्म एषो वाधुकष्टप्रत्ययः॥ सम
करोति॥ डुरुभ्रं करोति॥ तस्मात्संपूर्वाहं न द्यते लोडि॥ तिलडू॥ अकार्षीदिति॥ तस्मादेवानिरो लुडू॥

राम
३६

त्रिःसिचुमिचिद्विः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः॥ उराग्रपर इति परत्वं॥ ए॥ अथ स्वनामकथनपूर्वकं मंलं सचय
मुहूर्तचिंतामणिनामकज्योतिषग्रंथसमाप्तिपृष्ठी लंदसाहा॥ तदात्मज उदारधीर्विबुधनीलकंठानुजोगणेश
पदपंकजं हृदि निधाय रामाभिधः॥ गिरीशानगरे वरेभुजभुजेषु चंद्रेषु चंद्रेर्मितेशकेपितिरमादिमं खलु मुकु
र्तचिंतामणिं॥ १॥ तदात्मजस्तस्यानंतज्योतिर्विदं आत्मजः पुत्रोरामाभिधोरामसंतको गिरीशानगरे गिरीशो
महादेवस्तस्मिन्गरे वाराणस्याख्ये मुहूर्तचिंतामणिं मुहूर्तचिंतामणिनामकं ज्योतिषग्रंथं मिमं प्रत्यहं दृश्यं
विनिरमात् अकामीतारखलु राहो वाक्यालंकारो कीदृशो रामाभिदः॥ उदारधीः॥ उदारः अनेकशिष्यविद्यादि
दानकारिकाधीर्बुद्धिर्यस्यासौ तथो॥ पाठितानेकशिष्य इत्यर्थः॥ पुनः कीदृशः॥ विबुधनीलकंठानुजः विबु
धः ज्योतिषव्याकरणाद्यनेकविद्यायां पंडितो नीलकंठस्तस्यानुजालघुचा॥ किं कृत्वा॥ गणेशस्य स्वकुला
पास्तस्य महागणपतेः पदपंकजं चरणकमलं जातमिषायेणैकवचनं गणेशपरंपरं कृतं इत्यर्थं गते ह्यंतः करण
निधाय संस्थाप्य॥ पुनः प्रथोते मंगलाचरणं शिष्टाचारानुसारणात् मंगलादिनिमंगलमध्यानिमंगलांतानि

गु०
२७

कशास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुषा एषा युष्मत्पुरुषकाणि चेति महाभाष्यकरोक्ते श्रु॥ कीदृशे गिरिशमगरे वरेमो
 क्षरात् त्वेन मेष्टे ॥ यद्यप्ययोध्या मधुरामाया कीं कांती च वंतिका ॥ पुरीक्षावती चैव सप्तैता मोक्षरायका इ
 ति वाक्या मोक्षरूपा फलप्रदत्वेनायोध्यादीनां नगरीणां साम्यमेव प्रतीयते तथाप्यन्यानि मुक्तिसेवाणि का
 शी प्राप्ति करणि ॥ काशी प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिभिरिति वाराणस्याविशिष्यमुक्तिप्रदत्वेनाभ
 मिधानात् त्रैष्टुंग वाराणस्याः ॥ न च यो ध्या मधुरामायेत्यारि वाक्यस्यान्यानि मुक्तिसेवाणि तस्य च व्यासप्र
 णीतत्वसाम्यो ह कस्य साम्यापादकस्य काशी मुक्तिप्रदाय च न स्या प्रामाण्यं प्रतिभाति ॥ उच्यते ॥ उच्यते ॥ अ
 यो ध्यादिनितीर्थानि सम्यक् ज्ञातो त्पार न द्वारा सा लोक्य मुक्तिप्रदानि अन्यानि मुक्तिसेवाणि तिसुक्तिप्र
 दापादाना मुनर्गर्भवासं च प्रयच्छं तिकाशानुसर्बथाज्ञानादज्ञानाद्वायेन केनाप्युपायेन वा मरणानंतरं मुक्ति
 मेव प्रयच्छंति न पुनर्गर्भवासम् ॥ तदुक्तं पद्मपुराणि ॥ तीर्थंतिराणि सेवा विविधुर्भक्तिश्च नारद ॥ अंतःकर
 णसंश्रद्धिं जनयेति न संशयः ॥ वाराणस्यपि देवर्षेतादृश्येव परं तु सा ॥ प्रकाशयति ब्रह्मेक्यंतरकोपदेशतः ॥

सो १

राम
२७

जातकशास्त्रोक्तं शुभाशुभफलकलोपदेशप्रतिपादको ग्रंथो जन्मपद्धतिस्तां समकरोत्सम्यक्कारसम्य
 क्तमेवाह ॥ कीदृशी जनिपद्धतिः ॥ दुष्टाशुभं सिनी ॥ दुष्टाः जन्मपद्धतिमार्गसंप्रदायानभिज्ञास्तेषामाशयो
 ऽभिप्रायो युक्त्या वैपरीत्याख्यानं तं ध्वंसितुं शीलं यस्यासतादृशीम् ॥ यथा ॥ आद्यादृशा चेत्सवितुर्विधोर्वात
 हावलं संस्तुतमेव तस्येति श्रापति वाक्ये संस्तुतमिष्टकष्टवलांतरा गुणितमिति जाते कालं काराख्यटीका क
 ता व्याहृतं ॥ तत्रादिशर्मपद्धतिवाक्यं समतिवेन दर्शितं तदुभयमपि चित्तं ॥ चित्तप्रकारस्त्वनुवादपूर्वकः स्व
 पद्यैरेवोपनिषिद्धः ॥ यथा ॥ यदृष्टकृष्टांतरनिघ्नवीर्यादृशा कमरिष्टमनिष्टमं ॥ विचारयंतीह नमोस्तनेभ्यः
 श्रीश्रीधरोक्तं वडुसंमते सत् ॥ १॥ यस्येष्टकृष्टे सदृशे भवेतांतदंतरं प्रबलमेव शून्यं ॥ यदा तदो सो बलवान्वा
 त्तिर्यो ह्यस्तु कमरिष्टमनिवेयं विष्णो चिंशुवरो चितं हि ॥ २॥ यतः शुभवाप्यशुभं ग्रहस्परीर्षं सहेवास्ति न तस्य
 हानिः ॥ तस्मान्ननाशो विविरेऽनयोक्तद्वैधं फलाभेन दृशा कमादाविति ॥ एवमनेकेषु स्थलेषु दुष्टाशयनिरा
 करणं कृतमिति ॥ अतएव वरम्योरोषापाकरणेनातिमुदरी ॥ यथान्यो विरानादः पद्धतिमार्गचोरादि

विवर्जिताश्च शान्तो महान्तो मधुसूदनाश्रयाः॥ अन्येषु तीर्थेषु पि मुक्तिभाजो भवन्ति कार्ष्णामपि को विशेष
इति ही पकपश्रे गुरुणेभरितं॥ विशेषं शृणु वक्ष्यामि कार्ष्णः कथयतो मया॥ कृतानि साधनान्यत्र स्व-
ल्यान्यपि महामते॥ भवन्ति कार्ष्ण महात्मा सिद्धान्ये वन संशयः॥ अन्यत्र साधुसुकृतेः कृते मुच्येत वान-
वा॥ अत्र साधनवैकल्ये कार्ष्ण पूर्णं प्रकल्पयेदिति॥ अयं भावः॥ साधनसंपत्तिमता मधिकारिणां कार्ष्ण-
तिरिक्ते पि हे वे मुक्तिः कार्ष्ण त्वन्येषामपीति॥ अत एवोक्तं कार्ष्ण खंडे॥ संसारभयभीता ये येव धाः कर्म-
बंधनेः॥ येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः॥ श्रुतिस्मृतिविहिता ये शौचाचारविवर्जिताः॥
येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिरित्याद्यनेकैः पदैः कार्ष्ण महत्त्वमुक्तं॥ अत्रार्थे येथ-
वारमाहुस्तेनास्ति कामंतयाः॥ तदुक्तं कार्ष्ण खंडे॥ यत्र विश्वेश्वरो देवो सहा त्वर्गतरंगिणी॥ मिथ्या-
तत्रानुसृत्य ते तार्किकाश्चानुसृत्य काः॥ उदाहरति ये मूढाः कुतर्कबलदृष्टिताः॥ कार्ष्ण सर्वार्थवादी य-
ते वीट् कीटा युगे युगे॥ वीट् विष्टा॥ अत एव ब्रह्मवैवर्ते॥ माजानीत्यर्थवादत्वे कार्ष्ण मुक्तिविनिर्णये

इति॥ तस्मात्सर्वस्यापि कार्ष्ण मरणमुक्तिरिति सिद्धम्॥ कार्ष्ण खंडेपि॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वैव-
र्णसंकराः॥ कृमिस्तैश्चाश्वये चान्ये संकीर्णाः पापयोनयः॥ कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः॥ काले-
न निधनं प्राप्ताः अविमुक्ते शृणु प्रिये॥ चंद्राहं मौलयः सर्वललाटास्तद्वधजा इति॥ तथा॥ अकामो वास कामो-
वातिर्ष्यो निगजे पिवा॥ अविमुक्ते तज नृप्राणा न्मम लोके महीयतेति॥ अन्यत्र मरणानंतरं सालोका-
दिचतुर्विधः मुक्तिरपि क्रमेण भवति न पुनर्गर्भवासः॥ तदुक्तं पद्मपुराणे॥ कार्ष्ण मृतस्तु सालोक्यं साहाय्य-
प्रोत्तिस्तमः॥ ततः सरूपता याति ततः सान्निध्यमश्नुते॥ ततो ब्रह्मे कतां याति न परावर्त्तते पुनरिति॥ सालोक्यं शि-
वलोकासित्वं॥ सरूपां शिवतुल्यरूपतां॥ सान्निध्यं शिवसामीप्यं॥ ब्रह्मे कतां शिवाभेदतां॥ एतद्व्याख्यायित-
वैव॥ सालोकां च सरूपं सान्निध्यं वापि सत्तमाः॥ कल्यं कल्यं वा प्रोत्तिस्ततो ब्रह्मात्मको भवेदिति॥ अन्ये तु त-
त्र भेदेन सालोकादि मुक्तिरारतम्॥ एतदप्युक्तं पद्मपुराणे॥ चतुर्विधे पि हे वेऽस्मिन् यमातो गर्भयातनां॥ नै-
वाप्नोति पुनि श्रेष्ठा विशेषो ब्रवीमि व इति॥ तत्र कार्ष्ण त्वत्वे तत्र सालोक्यमुक्तिः॥ वाराणस्यात्मके तत्र

ग्र०
१९

सारूप्यमुक्तिः॥ अविमुक्तात्मके हे त्रे संनिधमुक्तिः॥ अंतर्गते हात्मके हे त्रे केवल्यमुक्तिः॥ उक्तं च पद्मपुराणे चतुर्धा वितते हे त्रे सर्वत्र भगवानुवाच शिवः॥ व्याचष्टे तारकं वाक्यं वाक्यं ब्राह्मणं प्रबोधकम्॥ कारणा मृतस्तु साक्षात् कं साक्षात् प्राप्तिं सत्तमः॥ वाराणस्यां मृतो जंतुः साक्षात् सारूप्यमश्नुते॥ अविमुक्तिविपन्नस्तु साक्षात्सां निधमाप्नुयात्॥ अंतर्गते हे विपन्नस्तु साक्षात् केवल्यमाप्नुयादिति॥ केवलस्य भावः केवल्यं शिवतादात्म्यं प्राप्नुयात्॥ साक्षात् हि वस्वरूप एव भवतीत्यर्थः॥ काश्यादि हे त्र परिमाणानि पद्मपुराणी युपातालखंडे॥ परिमाणं च वरामितं विबोधत सत्तमाः॥ ममेश्वरमारभ्य यावद्देहविघ्नं सत्तमं संस्थाप्य तद्देहं शुभ्रामपेक्षं उल्लाहति॥ तत्र या जायते रे वा तन्मध्ये से त्रमुत्तमं॥ काश्याति यद्देहं वेदास्तत्र मुक्तिः प्रतिष्ठिता॥ काश्यांतं परमं हे त्रं विशेष फलसाधनं वाराणसीति विख्यातं तन्मानं निगदा मिव॥ दक्षिणात्तरयोर्नद्यो वरणासि इत्युर्वतः॥ जाङ्गवी पश्चिमे चापि पारापाणि गणेश्वरः॥ तस्याः अंतस्थितं दिव्यं विषेण फलसाधकं॥ अविमुक्तमिति ख्यातं तन्मानं च ब्रवीमिवः॥ विश्वेश्वराश्च तुर्हि सुधनुः शतयुगोन्मिते॥ अविमुक्ता निष्काभिधे

सम
१९

काराखंडे॥ अविमुक्तिरहस्यज्ञा मुच्यंते ज्ञानिनो नराः॥ अज्ञानितोपि तिर्यंचो मुच्यंते हि सकल लघा इति॥ अतएव वाराणस्याः श्रेष्ठं॥ एतदप्यभिहितं पद्मपुराणे॥ नैमिषे च कुरुक्षेत्रे गंगाद्वारे च पुष्करे स्नानात्संसेवनाद्वापि न मोक्षः प्राप्यते नरैः॥ इह संप्राप्यते येन ततएव हि शिष्यते॥ इह काश्या॥ किंच काश्यां मरणा कालकृतेऽपि विशेषा नास्ति॥ उक्तं च काश्याखंडे॥ उत्तरं दक्षिणं वापि अयनं न विचारयेत्॥ सर्वेऽप्यस्य शुभः कालो ह्यविमुक्तेषु प्रिये यत इति॥ देवा विशेषा पेसा यत्र नास्तीत्युक्तं स न कुमारसंहितायां रथ्यांतरे सूत्रपुराणमध्ये चांडालवे सन्यथवाश्मशाने॥ कृतप्रयत्नोऽप्यकृतप्रयत्नो देहावसाने लभते॥ त्रयोमहात्मिनि अन्यत्र॥ तीर्थान्तरे अंतरिक्षादि मरणा दोषोऽस्ति सोऽयत्र नास्ति॥ तदुक्तं पद्मपुराणे॥ स च यमात्रमपि नास्ति ममास्यरेऽस्मिन् स्थाने सुरेश्वरि मृतस्य न यत्र मुक्तिः॥ भूमौ जले वियति वायुविमध्यतो वा सर्पा मिरस्पुपविभिर्निहतस्य जंतोरिति॥ पविर्जं॥ वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं मिदुरं पविः॥ रिस्पमरको शोक्तिः॥ अतएव ब्रह्मवैवर्ते प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां वाराणस्यां विशेषोऽभिहितः॥ यथा॥ जितं दिव्याः पाप

तदुक्तं पाशे भूमौ जले तस्मिन् वायुविमध्यतो हि जः॥ ब्रह्मा लोकत्वमाप्नोति काश्यां शक्ति उपाहितेति॥ नाथ वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं मिदुरं पविः॥ रिस्पमरको शोक्तिः॥ अतएव ब्रह्मवैवर्ते प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां वाराणस्यां विशेषोऽभिहितः॥ यथा॥ जितं दिव्याः पाप

दत्तं मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥ लोकोत्तरेऽपि मे पूर्वतश्च गंगामध्यं ह्युत्तरे नारुतः ॥ ब्रह्मेशानोदहिलो संप्रदि
 ष्टस्तु प्रोक्तं नवनं विश्वभर्तु रिति ॥ काशी परिमारा वा के मुक्तिपदे सा लोकोत्तरे मुक्तिपरे ॥ अविमुक्तिपरिमाण
 वा के मुक्तिपदं सांनिध्यमुक्तिपरं ॥ पूर्वाभिहितवा के कवा क्यता वलात् ॥ अस्याः वारुणस्याः धनुश्चतुर्हस्त
 मितं ॥ एवं सति विश्वेश्वरस्यानाञ्चतुर्दिक् षष्ठशतहस्तमिति मित्यर्थः ॥ विश्वभर्तुर्नवनं मंतर्गहं ॥ ततश्च यथा
 मुक्तीनां सा लोकोत्तरे सा रूपसांनिध्यं के ल्याख्यानां पूर्वपूर्वापेक्षया लघुत्वं तथा तथा काशी वारुणस्याविमुक्ता
 तर्ह्यदिख्यानां चतुर्णां सैत्राणां पूर्वपूर्वापेक्षया लघुत्वं तथा तथा काशी वारुणस्याविमुक्ता
 त्सर्वमथुरादिमुक्तिपुर्थपेक्षया काशी श्रेष्ठेति सिद्धमित्यास्तां प्रसक्तम् ॥ ननु कस्मिन्कालेऽयं ग्रंथस्तद्वत्
 आह भुजेति ॥ भुजो द्वौ ॥ पुनरपि भुजो द्वौ इषवः पंच ॥ चंद्रः एकः ॥ भुजभुजेषु चंद्रास्तेः ॥ कोऽर्थः ॥ इंकानां वामतो गति
 रिति हे वत्स संप्रदायागतवाक्यात् तदा विंशत्यधिकपंचदशशतीतया मित्रे गणितेश केशकाः ॥ अवनास्तेषां स्वा
 मीलनं गणया शक्यं चेन्नोच्यंते तत्रापि लक्षणाया शक्यं चेन्नैतदप्यप्राप्तिसमयात् तवर्षाणि प्रोच्यंते एवं सति

ग्र०
२०

ललितलक्षणस्य लोकव्यवहारमूलभूतप्रायमर्थोलभ्यते तत्र निखिल भूपालचूडामणैः श्रीशालिवाह
ननृपस्य राज्यप्राप्तिस्तद्दानीतनारष्ट्राविंशत्कलियुगादेकोनाशस्यधिकैकत्रिंशत्कलीपरिमिते गते का
ले जाता ततश्चारभ्यशालिवाहननृपशकप्रवृत्तिः ॥ उक्तं च भास्यत्यां ॥ शाकोनचाडौदुरुशानु ३० युक्तः
कलेर्भवत्पद्मगणस्तु वृत्त इति ॥ स च शालिवाहननृपशककालोऽयं थकरणसमये द्वाविंशत्पधिकपंचदशभ्रा
ती १५२२मिते गतो भूदत एतावत्संख्याके शककाले व्यतिक्रान्ते सति रामज्योतिर्विन्मुद्गर्तचिंतामणिनाम
कां ज्योतिषग्रथं व्यधादित्यर्थः ॥ इति शिवम् ॥ १० ॥ ॥ अथ ग्रंथस्तु गृहप्रवेशप्रकरणं गद्येनोपेह
रति मुद्गर्तचिंतामणिनामकज्योतिग्रंथसमाप्तिकरोति ॥ ॥ इति श्रीदेवज्ञानंतसुतदेवकुरामविरचिते
मुद्गर्तचिंतामणौ गृहप्रवेशप्रकरणं ॥ मुद्गर्तचिंतामणिश्च समाप्तः ॥ ॥ स्पष्टार्थम् ॥ कीर्त्याविद्योतिता
शोडविणवितरणैरर्थिनां प्रतिशो ज्योतिर्विद्वन्वर्धो निखिलवसुमतीमंडलाखंडलेज्यः ॥ दर्शयप्रख्यवु
द्धिर्द्विजकुलतिलकोऽभूद्विदर्भाख्यदेशे ज्योतिप्रशास्त्रारविन्दप्रविकसनरविर्विद्वच्चिंतामणिः सः ॥ १॥ तस्या

सुधिष्ठिर ३० ४४
विक्रम १३५
२१७९

२१७९

सं

राम
२०

लज्जोन्नवरनंतउमातनूजपारारविंदमकरंदमधुवताय्यः॥ ज्योतिर्नयत्रिनयनेनबहटादवापेयेनत्रिका
 लविडुषारवलुभर्गीभावः॥ २॥ गतस्सुनीलकंठः श्रुतपरिकलनाः कुंठितप्रोढबुद्धिर्ज्योतिश्चास्त्रैकसिं
 धोघटनविघटनासर्गधाताबभूव॥ यत्प्रोक्तंयंयसिंधूकलदमलकणाकर्मनेनापिलोकोगर्गोचाय्य
 १ द्वियस्मिन्चयतिजगतिप्रोढभावेनितांतम्॥ ३॥ रामोऽनुजस्तस्यबभूवकश्यायत्योक्तसुज्योतिषजा
 बुधा न्निबंधान्मनिषायसोहित्पुपेत्पसद्यः सुधाविंदतिविंदुवदम्॥ ४॥ श्रीमद्रूपतिशालिवाहनशकेचंडांकश
 केचंडांकशकेऽप्युपमिर्तेमासीषेऽपरयस्येनगतिथ्योतिर्गमांशुवारेऽदितौ॥ धर्मज्योतिषशास्त्रपाणि
 निमहाशास्त्रादिपारंगमात्संभूतः खलुनीलकंठविडुषागोविन्दनामासुतः॥ ५॥ राकेतत्वतिथी१५२५
 तैर्मिगुगुणाहो३४नीलकंठात्मनूदुग्धाब्धिनिखिलायुक्तमेमलंमौक्तचिंतामणिम्॥ काशपावाक्य
 विचारमंदरनगेनामप्यलेखप्रियांगोविन्दोविधिविद्वरोऽतिविमलांपीयूषधारोव्यधात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥

1185

ग्र०
२१

Grihapravesha

गृहप्रवेश

२५

मुहूर्तचिन्तामणि सटीक

Muhurta Chintamani Satik

9/14

14/1

राम

२१

२१